

Дзьмітры Касмовіч

**ЗА ВОЛЬНУЮ
І СУВЭРЭННУЮ
БЕЛАРУСЬ**

Вільня
Gudas
2006

УДК 821.161.3.09 (092) + 929 Касмовіч
ББК 63.3 (4 Бєи)
К 28

Касмовіч Дз.

К 28 **За вольную і сувэрэнную Беларусь /** Дзьмітры Касмовіч. — Вільня:
Gudas, 2006. — 224 с.
ISBN 998-6951-98-1.

Успаміны вайсковага і грамадзкага дзеяча, лідэра Беларускага Вывольнага Фронту, сваяка Якуба Коласа Дзьмітрыя Касмовіча распавядаюць пра падзеі 1920—1940-х гг. Найбольш увагі аўтар надае апісаньню працы ў савецкім апарате Нясьвіжу ў 1939—1941 гг., дзейнасьці падчас нямецкай акупацыі, у прыватнасьці, стварэньню беларускіх аддзелаў паліцыі парадку на Смаленшчыне і Браншчыне.

УДК 821.161.3.09 (092) + 929 Касмовіч
ББК 63.3 (4 Бєи)

ISBN 998-6951-98-1

© Касмовіч Дз., 2006

МЭМУАРЫ АНТЫКАМУНІСТА, СВАЯКА ЯКУБА КОЛАСА

Увазе чытачоў прапануюцца ўспаміны грамадзкага дзеяча, стваральніка атрадаў Службы парадку падчас нямецкай акупацыі, кіраўніка Беларускага Вывольнага Фронту Дзьмітрыя Касмовіча.

Дз. Касмовіч нарадзіўся 4 кастрычніка 1909 г. у Нясвіжы яшчэ за царскім часам. Вучыўся ўжо за «польскім» часам у Нясвіжы, гімназіях у Наваградку і Радашкавічах. У Радашкавічах пазнаёміўся з Язэпам Гаўрылікам, Браніславам Тарашкевічам, Аляксандрам Уласавым.

Пасля двух гадоў працы на пошце ў Нясвіжы і Бярозе-Картускай у 1928 г. выехаў, як і тысячы землякоў, за мяжу — у тагачаснай Польшчы праваслаўнаму беларусу было нялёгка. Дз. Касмовіч апынуўся ў Бэльгіі. Вучыўся ва ўніверсітэтах Генту і Льежу ды паралельна працаваў на вугальных капальнях. У Бэльгіі і пачалася актыўная грамадзкая дзейнасьць. Ён увайшоў у склад кіраўніцтва Аб'яднаньня Беларускіх Студэнцкіх Арганізацый (АБСА), якое рэпрэзэнтавала беларускую моладзь на міжнародных форумах. У 1934 г. Дз. Касмовіч пераехаў у Югаславію — паводле бэльгійскіх законаў нельга было сумяшчаць унівэрсытэцкую вучобу і працу. У Бялградзе ён скончыў багаслоўскі факультэт Бялградзкага ўнівэрсытэту.

Новы этап у жыцьці пачаўся ў 1939 г., калі Дзьмітры Касмовіч па сканчэньні ўнівэрсытэту вярнуўся ў Нясвіж, дзе і сустрэў прыход саветаў. Ва ўспамінах Дз. Касмовіч піша, што саветы прапанавалі яму пасаду бургамістра Нясвіжу. Удзельнічаў у Народным Сходзе Заход-

няй Беларусі 28—30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку, у нечарговых сэсіях Вярхоўнага Савету СССР і БССР, на якіх Заходняя Беларусь афіцыйна была прынята ў склад СССР. У Маскве адбылася ягоная сустрэча зь Іосіфам Сталіным — чалавекам, якога люта ненавідзеў: маці была рэпрэсаваная і высланая на Салоўкі.

«Сталін выглядаў несамавіта, мізэрна. Невялікага росту, у цёмна-шэрым пінжаку і такога ж колеру штанах. У ягонай мове чуўся грузінскі акцэнт. (...) Сталін паціскаў кожнаму асабіста руку, па ягоным прыкладзе рабілі гэта ягоныя камісары. Давялося і мне паціснуць яму руку. Гэтую хвіліну я ніколі не забуду. Сэрца аблівалася крывёй, я быў напоўнены злосьцю і жаданьнем адкрыта, шчыра выказаць усё, што ляжала ў мяне на душы, выказаць, выліць усю злосьць, за ягоныя праступствы над маім і іншымі паняволенымі народамі», — зазначае ва ўспамінах Дз. Касмовіч.

Падчас нямецкай акупацыі Дз. Касмовіч — у Менску, дзе ў 1941 г. узяў актыўны ўдзел у адбудове разбуранага гораду. Ён узначаліў аддзел грамадзкага забесьпячэньня, быў першым камэндантам менскай паліцыі. Вайсковы дзеяч Франц Кушаль даў нэгатыўную характарыстыку гэтай паліцыі: *«Начальнікам паліцыі быў Касмовіч Дзьмітры... які зусім ня знаўся ані на вайскавай арганізацыі, ані на вайскавай падрыхтоўцы. Пад гэтым поглядам вручаў яго капітан Пугачоў Міхал. Капітан Пугачоў быў кадравым афіцэрам савецкай арміі, афіцэр вельмі дыцыплінаваны й сумленны. Ён проста з скуры вылазіў, каб як-небудзь прывесці гэтую банду ў сякі-такі парадак... З самага пачатку паліцыя называлася «орднунгдынст» і была падпарадкаваная СД. Амаль штодзень СД праводзіла арышты ў Менску з мэтай вылавіць шkodны камуністычны элемент і ўжывала да гэтае «орднунгдынст»¹.*

Аднак трэба ўлічыць, што ўспаміны Ф. Кушалья напісаныя пасля вайны, калі абодва героі на эміграцыі апынуліся па розныя бакі беларускіх барыкадаў. Ф. Кушаль займаў не апошнія становішча ў Радзе БНР, Дз. Касмовіч быў актывістам Беларускай Цэнтральнай Рады. І

¹ Кушаль Ф. Спробы арганізацыі беларускага войска. Менск: Бібліятэка «Беларускага гістарычнага агляду», 1999. С. 39.

палітычныя апанэнты не шкадавалі чорных фарбаў і зьнявагаў у характарыстыках адзін аднога. Па-другое, ёсць шмат успамінаў, дзе вельмі нэгатыўна характарызуюцца вайсковыя якасці Ф. Кушалы.

У канцы кастрычніка 1941 г. Дз. Касмовіч разам са стрыечнымі братам Міхасём Вітушкам пакінулі Менск ды выехалі ў франтавую паласу. Цягам двух гадоў яны арганізоўвалі атрады самаабароны на Браншчыне, Смаленшчыне і Магілёўшчыне — г. зв. паліцыю ОД (службу парадку), якая вяла барацьбу супраць партызанаў.

У 1944 г. Дз. Касмовіч — чалец Беларускай Незалежнай Партыі — пакінуў Беларусь. Ад кіраўніцтва БНП ён атрымаў заданьне наладзіць міжнародныя кантакты з заходнімі саюзнікамі для далейшай барацьбы супраць камунізму. Аднак вайна скончылася, а заходнія саюзнікі не зьбіраліся ваяваць з СССР.

На эміграцыі Дз. Касмовіч узначальваў Беларускі Вызвольны Фронт — арганізацыю, што аб'ядноўвала збольшага былых вайскоўцаў. Браў удзел у дзясятках, калі ня сотнях, антыкамуністычных канфэрэнцыях.

Дз. Касмовіч жыве ў Штутгарце. У сярэдзіне 1940-х ён ажаніўся з пляменьніцай Якуба Коласа, рэфэрэнткай Саюзу Беларускай Моладзі Надзеяй Міцкевіч.

Беларускі журналіст, аўтар кнігі «Паваенная эміграцыя: на скрыжаваньні лёсаў» Аляксандар Адзінец наступным чынам апісаў уражаньні ад наведваньня дому Касмовічаў увесну 2005 г.: *«Абстаўлена кватэра без усялякага шыку — бачна, што за дзесяцігодзьдзі напружанай грамадзкай працы Касмовічы не нажылі вялікага капіталу. Уваходзячы ў працоўны кабінэт мужа, спадарыня Надзея кажа: «Вось тут Дзіма правёў асноўную частку свайго жыцьця. Можна сказаць, тут ён і жыве». Сьцены пакоя ўвешаныя бел-чырвона-белымі сьцягамі, «Пагонямі», мноствам дыплёмаў, ганаровымі пасведчаньнямі, сямейнымі здымкамі, царкоўнымі рэчамі. Асобнае месца ў кватэры займае постаць Якуба Коласа, сваяцкімі сувязямі зь якім ганарыцца спадарыня Надзея і ганарыўся сяброўствам ейны муж».*

Грамадзкая дзейнасьць, сапраўды, займала асноўную частку вольнага ад фізычнай працы часу. Дзьмітры Касмовіч напісаў свае ўспаміны ў 1986 г., але давеў іх толькі да 1945 г. Паваенны пэрыяд занатаваны

канспэктыву. Апрацаваць яго не хапіла часу. Памёр Дзьмітры Касмовіч 23 красавіка 1991 г.

Праўда, да ўспамінаў трэба падыходзіць крытычна. Да канца няясная сапраўдная дзейнасьць Дз. Касмовіча ў 1939—1941 гг. у Нясьвіжы. Дз. Касмовіч даказвае, што ён быў «бургамістрам», савецкая літаратура сысьвярджае, што звычайным чыноўнікам. Выклікаюць сумнеў і пададзеныя лічбы пра колькасьць жаўнераў Беларускага Краёвага Войска (службы парадку) на ўсходзе Беларусі. Лічба ў 100 тыс. выклікае вялікія сумневы.

Але ўспаміны «За вольную і суверэнную Беларусь» напісаныя вельмі цікава ды лёгка чытаюцца. Аўтар падрабязна спыняецца на дзіцячых і юначых гадах, паэтычна апісвае краявіды сваёй малой радзімы. Любоў да Нясьвіжчыны ён пранёс праз усё сваё жыццё. Але пабачыць яе ён больш ня здолеў, не дажыўшы лічаныя месяцы да незалежнасьці.

Успаміны друкуюцца з падкарачэньнямі і стылёвымі праўкамі.

Алесь Дабровіч

ДА ПАВАЖАНЫХ ЧЫТАЧОЎ

Мэта маёй кнігі «За вольную і сувэрэнную Беларусь» — пакінуць гістарычны матэрыял для дасьледчыкаў беларускіх падзеяў падчас майго жыцця, сьведкам і актыўным удзельнікам якіх я быў асабіста.

У сувязі зь вялікай колькасьцю й агромністым аб'ёмам матэрыялу і абсалютным бракам часу, паўсталі пісьменьніцкія і тэхнічныя памылкі, на напраўку якіх ужо ня хопіць жыццёвага часу. Кніга пісалася на чымі і ў прамежках паміж заробковай і грамадзкай працай.

З гэтай прычыны прашу паважаных чытачоў прабачыць усе апіскі і памылкі.

ТОМ I

БАЦЬКОЎСКІ ДОМ

Я нарадзіўся ў культурным цэнтры Случчыны, горадзе Нясьвіжы 21 верасня 1909 г. паводле старога стылю¹ ў сьвядомай беларускай сям’і Дзяніса й Юстыны Касмовічаў. У мяне былі дзьве сястры — старэйшая Ніна (нар. 1906) ды малодшая Вольга (нар. 1910). Пра той час, пачатак стагодзьдзя, Якуб Колас добра напісаў у вершы «Родныя песьні»: *«Усё ў табе, мой родны краю, апавіта горам»*.

Мае дзед Ігнат і бацька Дзяніс — малазямельныя сяляне — паходзілі зь вёскі Затур’я Гарадзейскае воласьці, што за шаснаццаць кілямэтраў на паўночны ўсход ад Нясьвіжу. Дзед служыў лесьніком у князя Радзівіла і жыў у лесьнічоўцы Вінклераўшчына за дзесяць кілямэтраў ад Нясьвіжу. Пасьля пасаду лесьніка пераняў Ігнат Санька, бацькавы швагра.

Той летні пабыт у аточанай густым лесам лесьнічоўцы, куды мы на лета прыяжджалі зь сёстрамі, пакінуў глыбокі сьлед у маёй душы. Там, у Вінклераўшчыне, я ўпершыню запазнаўся зь беларускім краявідам. Дарога сюды вяла цераз палі, засеяныя жытам, аўсом, ячменем і пахучай грэчкай, цераз лугі, парослыя мяккай травой, цераз дарожкі, па якіх гуляў цёплы летні ветрык, праз гай і лес, дзе раслі грыбы і ягады, і праз тарфяныя сажалкі, дзе купаліся. На палёх чуліся сьпевы беларускіх сялянак, спавітыя са сьпевам жаўрука, родная беларуская гамонка. Мы былі далёка ад шумлівага места і дыхалі здаровым чыстым паветрам, былі шчаслівыя, калі толькі можна быць шчаслівым бяз маткі...

¹ 4 кастрычніка паводле новага стылю (*тут і далей — заўвагі рэдактара*).

Ад самага маленства ў бацькоўскім доме з глыбокай пашанаю захоўваліся ўсе традыцыйныя звычаі, узгадоўвалася адданасць бацькоўскай сьвятой праваслаўнай веры і талеранцыя да іншых веравызнаньняў.

Мы заўсёды рыхтаваліся да калядных, велікодных і іншых сьвятаў. У піліпаўку пасьціліся. Затым, перад сьвятой куццёй — пасны дзень, да ўсходу першай зоркі — традыцыйная куцця і матчына падрыхтоўка да яе. Гэта назаўсёды засталася ў маёй памяці. Стол пакрывалі белым абрусам, пад якім было расьсьцелена сена. Перад тым як сесьці за традыцыйны стол, усёй сям’ёй ішлі ў царкву. Пасьля службы Божай вярталіся дахаты, ізноў перад вячэрай сьпявалі калядныя малітвы і сядалі за стол. З павагай, як належыць у Сьвяты Вечар, спажывалі пасныя стравы, якіх было дванаццаць. Напасьледак у гонар Сьвятога Дзіцяці елі куццю. Зь сьвятым пачуцьцём праводзілі сьвятыя калядныя вечары. З глыбокім рэлігійным пачуцьцём хадзілі ў царкву, а вечарамі з каляднай зоркай — калядавалі.

Таксама ў сьвятыя калядныя вечары зьбіраліся сяброўкі сястры. Варажылі, вылівалі растопленае волава ці воск у ваду, выбягалі на двор, пакрыты мэтровым сьнегам, ахоплівалі рукамі плот і затым лічылі ахопленыя рукамі дошкі (праз колькі гадоў ажэняцца).

Зімовымі вечарамі дзеці зьбіраліся цэлай грамадой, бралі вялікія гаспадарскія сані і гурбой зьяжджалі па вуліцах Нясьвіжу. Сьмех, радасьць, уцеха панавалі ў той час сярод дзятвы, і тады забываліся цяжкія будні.

Затым надыходзіла масьленіца, на якую пяклі ды елі аладкі зь верашчакай або са сьмятанай і тварагом. Пасьля масьленіцы надыходзіў доўгі, вялікі пост, а за ім — Вялікдзень, Сьвята над усімі Сьвятамі. Тады на стала былі чырвоныя яечкі, смачныя мамыны бабкі, пасха ды мазуркі... Мы «біліся» яйкамі ўсіх колераў, выйгравалі разьбітае яйка, потым елі яго, хрыстосваючыся. На Сёмуху прыбіралі хату зьлёненымі веткамі, двор пасыпалі аерам, які зьбіралі на княскім возеры. Кожнае сьвята несла дзецям вялікую радасьць.

Улетку Купальле прыносіла для моладзі нешта новае. Хадзілі на

луг, збіралі кветкі, рабілі вяночкі, а затым ішлі на рэчку Ўшанку, палілі вогнішчы, скакалі праз агонь і пушчалі вяночкі па рацэ. Хадзілі ў мяшчанскі і княскі лес па грыбы, з радасцю збіралі баравікі, бабкі, лісчкі, рыжыкі, падасінавікі, увосень — апенькі і інш. У хаце жшыкавалі грыбную страву, баравікі і бабкі сушылі. У крыжацкі лес хадзілі па ягады, варылі іх і рабілі запас канфітураў на зіму. Працы было шмат, але вясёлай і карыснай.

Тата нарадзіўся ў 1877 г. Да 1906 г. ён працаваў у замку князя Радзівіла, быў працавіты і здольны чалавек, сьвядомы ды актыўны беларус, які бачыў гора сялян, цяжкі лёс княскіх слуг і батракоў. Шчыры праваслаўны вернік, тата заўсёды заступаўся за пакрыўджаных Радзівілам працаўнікоў. Падчас рэвалюцыі 1905 г. адкрыта патрабаваў ад князя паляпшэння долі княскіх батракоў, каб тыя маглі «пладзьмі звацца», каб беларускі народ чуўся гаспадаром на сваёй зямлі і ня гнуў перад панамі шыі. Заступніцтва князю не спадабалася, і ў 1906 г. бацька быў звольнены.

Пазыка на дзье хаты, пабудаваныя два гады таму на адным пляцы, яшчэ не была цалкам выплачана, і, каб выйсьці з доўгу, бацька прадаў дамы, а на пазасталыя грошы купіў у Нясьвіжы хату з гародам. Працаваў ля хаты, адначасна вырабляючы гонты і дапамагаючы ў дробнай гаспадарчай працы жыхарам Нясьвіжу, з чаго і жыла ўся сям'я. Тата быў справядлівым і сумленным чалавекам, якога паважалі ўсе жыхары гораду.

Мама, на пяць гадоў старэйшая за бацьку, паходзіла зь вёскі Бабаевічы, што пад Клецкам. Ейны бацька Ігнат Крукоўскі, таксама беззямельны селянін, быў ведамы ў акрузе як здольны столяр, які працаваў па ўсёй Случчыне. У маткі былі тры сястры — Маня (матка Міхася Вігушкі², які даводзіўся мне стрыечным братам), Вольга й Ганна, што потым працавала настаўніцай на Случчыне. Дзедава жонка Ева была дачкой мастака-жывапісца з дваранскага роду Лазарэвіча.

Дзед вельмі цікавіўся падзеямі ў Беларусі і, прыяжджаючы ў Нясьвіж, заўсёды нам пераказваў новыя весткі. Так, ён першы прынёс у Нясьвіж

вестку аб Першым Усебеларускім кангрэсе ў сьнежні 1917 г. у Менску, а таксама вестку аб гістарычным Акце 25 сакавіка 1918 г. — агалошаньні ў Менску незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі, таксама аб Вялікім Слуцкім Уздыме ў 1920 г., у якім ён сам браў удзел.

Першая сусьветная вайна, Кастрычніцкая рэвалюцыя, Польшка-бальшавіцкая вайна 1919—1920 гг. прынеслі ў жыцьцё беларускага народу шмат гора, сьлёз і няшчасьця. Не абышлі яны нашай сям’і, разлучыўшы яе. У 1914 г. бацьку змабілізавалі ў царскую армію — мы засталіся з маткай. Каб пракарміць сям’ю, мама змушана была працаваць сястрой міласэрнасьці ў Нясьвіжы.

Мама навучыла нас любіць свой край і мову. Зарабляючы штодня цяжка на хлеб, яна імкнулася праз навук даць дзецям лепшыя варункі жыцьця, пасылала ў школу, хацела, каб мы «людзьмі зваліся». Ніна паступіла ў жаночую гімназію ў Нясьвіжы, дырэктарам якой быў сьвядомы беларус Шчасновіч. Але матэрыяльныя варункі і хатнія абавязкі не далі ёй магчымасьці здабыць сярэдняй асьветы, і яна скончыла толькі шэсьць клясаў.

Малодшая Вольга ў 1917 г. пайшла са мной у пачатковую школу, а затым — у гімназію, але таксама жыцьцёвыя варункі не далі ёй магчымасьці скончыць вучобу. У пачатковай школе дзяцей вучыў сьвядомы беларускі настаўнік Кастусь Костка, які скончыў нясьвіскую настаўніцкую сэмінарыю. Гэтую беларускую сьведомасьць — любіць свой край, Беларусь — Кастусь Костка стараўся насадзіць у душы вучняў.

У 1918 г. маці запісала мяне ў падрыхтоўчую клясу нясьвіскай гімназіі для хлопцаў, загадаўшы здабыць асьвету, каб потым карысна служыць народу. З кожным годам я ўсё мацней пераконваўся, што

² **Міхась Вігушка** (1907—2006), вайсковы дзеяч. У 1941—1944 гг. — арганізатар вайсковых антыбальшавіцкіх аддзелаў на Смаленшчыне, Браншчыне, Магілёўшчыне, маёр Беларускай краёвай абароны. З 1945 г. ўзначаліў нацыянальны партызанскі рух у Беларусі. Зь сярэдзіны 1950-х — на эміграцыі. Жыў і памёр у Заходняй Нямеччыне.

сапраўды асьвета дасьць беларусам магчымасьць пашыраць па сьвеце Вывольную Беларускаю Ідэю, палепшыць свой лёс і здабыць сабе вольнае жыцьцё ў сваёй Незалежнай Беларускай Дзяржаве.

Тым часам вайна трывала далей. Бацька ў 1918—1920 гг. знаходзіўся на Паўдзённым фронце. Восеньню 1920 г. ён быў здэмабілізаваны і вярнуўся дахаты ў Нясьвіж. Якраз палякі занялі горад, які застаўся ў Заходняй Беларусі. Ваенныя падзеі засталі маму ў Капылі, які адышоў да БССР. Сям'я была разлучаная, і мы засталіся бяз маткі.

Гэта былі трагічныя часы для беларускага народу. Палякі і Масква крывавымі рукамі разрэзалі жывое цела Беларусі і падзялілі яго паміж сабою. Гэты брутальны чын яны зацьвердзілі так званым Рыскім дагаворам 18 сакавіка 1921 г. Мільёны беларусаў былі бесчалавечна разлучаныя.

Мама была шчырай верніцай. Апынуўшыся ва Ўсходняй Беларусі, яна рабіла захады перад адпаведнымі бальшавіцкімі ўладамі аб дазvole злучыцца зь сям'ёй. Замест дазволу бязбожныя акупанты за яе вернасьць сьв. царкве і за стараньні злучыцца зь сям'ёй арыштавалі і выслалі на восем гадоў у Сібір на цяжкую працу. Па адбыцці высылкі яе паўторна асудзілі на дзесяць гадоў строгага рэжыму на Салоўках за рэлігійнае перакананьне і стараньні злучыцца зь сям'ёй. На Салоўках бязбожнікі мучылі яе і змушалі адрачыся ад малітвы і Бога. Падчас моцных маразоў яе садзілі ў бочку з вадой і трымалі на марозе. Магутны Бог дапамог ёй вытрываць мучэньні і не адрачыся веры. Толькі ў лістападзе 1939 г. яна ўжо па маім стараньні была звольнена з Салоўкаў з забаронай вяртаньня на Беларусь.

Бацька ня ведаў пра ейны лёс. Пасьля ўсталяваньня новай мяжы ў 1920 г. ён некалькі разоў пераходзіў мяжу ў пошуках маці. Праз год бальшавікі злавілі яго, і бацька цэлы год правёў у Слуцкай турме. Мы засталіся ўтраіх. У той час у Беларусі панавалі голад і мізэра. Не было хлеба, крупы, мукі, каб зварыць суп або зацерку. Мы зьбіралі лебяду і крапіву, варачы з гэтага сабе супу. З макухі (выціснутага каняплянага сям'я), якую атрымоўвалі задарма ад суседа Баранцэвіча, пяклі аладкі, што часам замянялі нам хлеб. Ані мяса, ані рыбы не было на стале. За

дапамогу ў палявой працы ці гумне мелі ад суседзяў Дылеўскага ці Скрыцкага трохі малака і пару яек, ад гаспадара Кулакоўскага да сьвятаў пшанічную муку на булкі. Летам насілі на кірмаш гуркі з агароду, каб мець пару грошаў на соль, сшыткі, чарніла, алавікі і пёры да пісаньня. Гэтыя пёры прывязвалі да дрэўцаў і карысталіся імі як ручкамі. Нафты ж да лямпаў не было.

Вучыцца было цяжка, бо адрабляць школьныя заданьні вечарамі трэба было пры сьвятле запалёнай лучыны, якія былі сотнямі падрыхтаваньня ўдзень. Гэтыя лучыны прымацоўвалі каля печы, пад комінам. У зіму ня мелі цёплай вопраткі, ані паліто, хаця маразы былі ніжэй 20 градусаў. У хаце таксама было халодна, бо дровы на апал трэба было купляць. Мы мужа пераносілі голад і холад і дружна дапамагалі адзін аднаму, даглядаючы адзін другога. Хацелі вучыцца, школы ня кідалі, чакалі на вяртаньне бацькоў.

Нарэшце бацьку ўдалося вырвацца з бальшавіцкай турмы на волю, і ён злучыўся зь сям'ёй.

ГІМНАЗІЧНЫЯ ГАДЫ Ў НЯСЬВІЖЫ

Ці ж людзі сонца згасіць могуць,
Згасіць, як сьвечку, яснасьць дня?
І волі ж дэспаты ня змогуць,
Бо воля сонейку раўня.
Душой я вольны чалавек
І гэткім буду цэлы век!

Янка Купала

Увосень 1920 г. я пайшоў у другую клясу Нясьвіскай гімназіі. Неяк дзед, што чарговым разам завітаў у Нясьвіж, распавёў пра *случкія падзеі*, і я разам з аднаклясьнікам Пятром Лапцем вырашыў далучыцца да слаўных случкакоў. Хоць пагранічная стража вярнула нас зь мяжы да бацькоў, гэты крок пакінуў у маёй душы глыбокі сьлед на ўсё жыцьцё. Ужо ў тых гады я пачынаў разумець, што толькі ў сваёй незалежнай, вольнай дзяржаве народ можа паўнапраўна карыстацца сваёю зямлёю, працай, а моладзь — здабываць асьвету і ня быць эксплюатаванай польскім панам. Зь іншага боку, уплыў бацькоў, якія разумелі нацыянальную і духоўную пагрозу ад бальшавікоў для беларусаў, адштурхнулі мяне ад бальшавіцка-камуністычнага сьветапогляду.

У пачатку 1920-х матэрыяльныя варункі былі цяжкія, але я ня кідаў вучобы і дапамагаў бацьку ў яго зарабковай працы. Часта зімой прыходзілася на саначках, па мэтровым сьнезе, у 20-градусны мароз прывозіць дахаты з суседніх да Нясьвіжу вёсак Селавічаў, Акінчычаў, Старых Ліпак заробленья бацькам жыта альбо бульбу. Сёстры стараліся ў меру магчымасьцяў скрасіць наша жыцьцё, бо бязь іхняй маральнай ды матэрыяльнай падтрымкі мне было б цяжка скончыць вучобу. У такім бы выпадку матэрыяльная бядота змусіла б зарабляць хлеб на пражыцьцё, як гэта здарылася са стрыечнымі братамі Кастусём і Ўладзімерам Санькамі. Яны пасля сьмерці бацькі мусілі перарваць вучобу ды пайсьці працаваць — трэба было ўтрымліваць пазасталых бяз сродкаў існаваньня матку і дзьве сястры.

1924 год стаў пераломным у маім жыцьці. Бацька, каб аплаціць маю вучобу ў шостае клясе гімназіі, здаў палову хаты польскай

прыежджай сям і чыноўніка Марчэўскага, што працаваў у нясьвіскага старасты. Але той, прыкрываючыся сваёй польскай нацыянальнасцю і пратэцыйнай старасты, не плаціў дамоўленай платы.

Старшыня гімназічнага бацькоўскага камітэту, святар Нясьвіскай праваслаўнай царквы сьв. Георгія, русафіл Рыгор Чыпуль — ён, дарэчы, хрысціў мяне — засупраціўляўся звальненьню мяне ад школьнай аплаты. Вучоба перарвалася. Праўда, угэты час у Нясьвіжы адчынілася польская настаўніцкая сэмінарыя. Яна месцілася ў замку Радзівіла. Я запісаўся ў сэмінарыю, аднак, ня вытрымаўшы польскага шавіністычнага духу, кінуў яе. Таму сядзеў у хаце і дапамагаў бацьку.

За мяне заступілася настаўніца нямецкай мовы ў гімназіі Вера Якаўлеўна Сініцына. Яна склікала паседжаньне пэдагагічнай рады, на якой запрапанавала звольніць мяне на год ад аплаты. Прапанову прынялі, і пасля месячнага перапынку я аднавіў вучобу.

Са мной вучыліся будучыя сьведомыя беларусы — Міхась Вітушка, Эмануіл Ясюк³, Аляксандар Калоша⁴, Анатоль Шкутка⁵. У старэйшых класах — Антон Мартас⁶, Аляксандар Вітушка⁷, Іван Строк⁸, Аляксандар Крыт⁹, Міхась Маскалік¹⁰, мастак Міхась Сеўрук¹¹, Іван Наронскі¹². Побач зь беларусамі вучыліся як добрыя нашыя калегі жыды — Яша

³ **Эмануіл Ясюк** (1906—1977), грамадзкі дзеяч. Інжынэр паводле адукацыі. Скончыў унівэрсытэт у Льежы (Бэльгія). Падчас нямецкай акупацыі — старшыня Стаўпецкага раёну, дэлегат Усебеларускага Царкоўнага Сабору (жнівень 1942 г.) і II Усебеларускага кангрэсу. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Ад пачатку 1950-х жыў у Пасэйку (Нью-Джэрзі, ЗША); быў суўласьнікам кампаніі «Крыс Электронікс» у Ньюарку. Займаўся актыўнай грамадзкай дзейнасьцю, быў сябрам БЦР (старшыня грамадзкай арганізацыі — «Прыяцелі БЦР у Амэрыцы»), заснавальнікам арганізацыі беларускіх вэтэранаў у Пасэйку, віцэ-старшынём Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі, парафіянінам і фундатарам парафіі царквы сьв. Еўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры.

⁴ **Аляксандар Калоша** (1905—1985), грамадзкі дзеяч. У 1930 г. выехаў у Прагу (Чэхаславаччына), дзе атрымаў вышэйшую адукацыю. Ад 1940 г. у Бэрліне, улетку абраны намесьнікам старшыні Беларускага Камітэту Самапомачы ў Нямеччыне, з канца 1943 г. — старшыня

Гольдберг, Аарон Каган, Мойша Шмушковіч, Гурвіч, Іцковіч з Гарадзеі,

БКС. З канца 1944 г. уключаны ў склад Беларускай Цэнтральнай Рады. Увесну 1945 г. вярнуўся ў Чэхію, у 1947 г. атрымаў грамадзянства Чэхаславацчыны. У красавіку 1948 г. рашэнне аб наданні грамадзянства было адменена, у ліпені 1948 г. прынята рашэнне пра дэпартацыю з тэрыторыі Чэхаславацчыны. У студзені 1948 г. вывезены ў СССР. Асуджаны Вярхоўным судом БССР на 25 гадоў пазбаўлення волі. У 1956 г. вызвалены паводле амністыі. Вярнуўся ў Чэхаславацчыну (гл. падрабязней: «Дэпартацыя Аляксандра Калошы» // Беларускі рэзыстанс. 2005. №1 (2). С. 91—93.

⁵ **Анатоль Шкутка** (1908 — ?). Скончыў Бэрлінскі ўнівэрсытэт, паводле іншых звестак, Палітэхнічны інстытут. Падчас Другой сусветнай вайны — кіраўнік Беларускага Прадстаўніцтва ў Бэрліне. Па капітуляцыі Нямеччыны жыў у ангельскай зоне акупацыі (Ніжняя Саксонія), стварыў Беларускі камітэт у Брайншвайгу. У 1949 г. разам зь сям’ёй выехаў у Аўстралію. Пасяліўся ў Брысбэне (штат Квінслэнд), дзе набыў цагельны завод. Да канца 1950-х падтрымліваў сувязі зь беларусамі Сыднэю. Быў удзельнікам арганізацыйнага сходу мясцовых беларусаў у сакавіку 1950 г. і заснаваньня Беларускага аб’яднаньня ў Новай Паўднёвай Валіі. Пасьля расколу арганізацыі стаў на бок прыхільнікаў БЦР і некаторы час выступаў як кіраўнік аддзелу БАА ў Квінслэндзе. Ад 1950-х зьнікае з грамадзкай арэны.

⁶ **Антон Мартас** (япіскап **Апанас**, 1904—1984). Магістар тэалёгіі. У 1927 г. пастрыжаны ў манахі пад імем Апанас (Афанасій). У 1942 г. у Менску пасьвячаны на япіскапа Віцебскага й Полацкага. У паваеннай Нямеччыне выкладаў рэлігію ў беларускай гімназіі ў Ватэнштэце, супрацоўнічаў зь беларускай праваслаўнай прэсай, выдаў падручнік Стараго Запавету па-беларуску. Празь перасьлед беларускіх палітыкаў — прыхільнікаў аўтакефаліі — пры канцы 1940-х зьехаў у Аўстралію, затым жыў у Буэнас-Айрэсе (Аргентына). У 1966 г. выдаў кнігу «Белорусь в исторической государственной и церковной жизни» (прадмова па-беларуску). У 1971 г. Сынод РПЦ забараніў чытаньне й распаўсюд кнігі, а аўтара адлучыў ад рэлігійнай дзейнасьці.

⁷ **Аляксандар Вітушка**, стрыечны брат Міхася Вітушкі. Доктар, удзельнік беларускага грамадзкага і студэнцкага жыцьця ў Чэхаславацчыне. Кіраўнік Аб’яднаньня беларускіх студэнтаў.

так і вучні, якія падпалі пад расейскі ўплыў: Жорж Фларэнтынскі, Анатоль Жданко, Барыс Буракоў. Пасля зачынення ў 1922 г. у Нясвіжы

⁸ **Язэп Строк** (1904—1990), беларускі праваслаўны дзеяч. Скончыў Віленскую праваслаўную духоўную сямінарыю (1927). У 1930-я гады жыў у Варшаве, быў архімандрытам Польскай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы (ПАПЦ). Падчас нямецкай акупацыі — настаяцель Свята-Васкрасенскага сабору ў Барысаве, дзе хаваў ад нямецкага пераследу 75 дзяцей. Арыштаваны ў снежні 1944 г. за «супрацоўніцтва» зь нямецкімі ўладамі і асуджаны на пяць год лягераў. У 1959 г. рэпатрыяваўся ў Польшчы, жыў у Яблачынскім манастыры сьв. Ануфрыя (сёння Люблінскае ваяводства). У 1962 г. пастрыжаны ў манахі пад імем Іаан. У 1968 г. выехаў у ЗША. Узначальваў парафію сьв. Юрыя ў Чыкага.

⁹ **Аляксандар Крыт** (мітрапаліт **Андрэй**, 1901—1983), праваслаўны сьвятар, архіепіскап, ярарх БАПЦ на эміграцыі. Падчас Другой сусветнай вайны працаваў у Нямецчыне, разам з Фабіянам Акінчыцам займаўся наборам добраахвотнікаў на нацыянал-сацыялістычныя курсы прапагандыстаў. З канца 1940-х у Вялікабрытаніі, браў удзел у заснаваньні і дзейнасьці Згуртаваньня Беларусаў Вялікабрытаніі. Пасьвячаны ў сьвятары 25 чэрвеня 1950 г.; працаваў стала ў Брадфардзе (Паўночная Англія), але адпраўляў беларускія набажэнствы па ўсёй Англіі. Зь лютага 1961 г. пасяліўся ў Кліўлэндзе (ЗША). У 1968 г. пасьвячаны ў сан япіскапа БАПЦ, з 1971 г. — першаярарх БАПЦ.

¹⁰ **Міхась Маскалік** (1903—1965), уніяцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч. Скончыў тэалягічны факультэт Унівэрсытэту Людвіга-Максімільяна ў Мюнхэне (1938), заснаваў Саюз беларускіх студэнтаў у Нямецчыне. Пасьвячаны ў сьвятары ў 1938 г. Падчас нямецкай акупацыі працаваў сярод ваеннапалонных. У ліпені 1943 г. — красавіку 1944 г. — вязень канцлягеру Заксэнхаўзэн. Па вайне — у Заходняй Нямецчыне.

¹¹ **Міхась Сеўрук** (1905—1979), адзін з найцікавейшых і «нестандартных» беларускіх мастакоў, што працавалі ў Савецкай Беларусі. Скончыў Віленскую жывапісную школу. Пасля 1945 г. жыў у Нясвіжы.

¹² **Іван Неронскі (Наронскі)** (1909—?), грамадзкі дзеяч, прадпрымальнік. У гады нямецкай акупацыі працаваў у беларускай адмі-

жаночай гімназіі частка дзяўчат перайшла ў нашу «хлапечую» гімназію, і яна стала адукацыйнай мяшанай. Сярод гімназістак былі Зіна Міхалевіч, Надзя і Оля Лапаці, Вера і Ніна Тулейкі, Оля Смоліч — сьвядомыя беларускі. Частка вучаніц жаночай гімназіі перайшла ў беларускую гімназію, яе адчыніў у Нясьвіжы былы дырэктар жаночай гімназіі Шчасновіч. Гімназія, памяшканьне для якой дала маці Міхася Вітушкі, мела толькі пару пачатковых клясаў. Палякі хутка зачынілі яе. Частка сьвядомых беларускіх настаўнікаў, у тым ліку і Вера Сініцына, пераехалі ў Клецкую беларускую гімназію, якая таксама была хутка зачыненая палякамі¹³.

У РАДАШКАВІЧАХ

Адвеку мы спалі і нас разбудзілі,
Сказалі, што трэба рабіць,
Што трэба свабоды, зямлі чалавеку,
Што трэба навуку здабыць.

Аляксандар Мікульчык (?)

У 1926 г. Нясьвіскую гімназію ліквідавалі. На той час існавалі яшчэ тры беларускія гімназіі, дзе па сканчэньні сямі клясаў можна было працягнуць адукацыю: у Наваградку, Радашкавічах і Вільні. Ісці ў польскую гімназію не хацелася, таму я вырашыў ехаць у Наваградка, дзе вучыліся мае старыя сябры Эмануіл Ясюк, Анатоль Шкутка, Хведар Кажамяка ды Аляксандар Калоша. Паехаў разам са мной і Міхась Вітушка. Аднак атмасфэра ў Наваградзкай гімназіі нам не спадабалася. У той час як у Нясьвіжы ўсе вучні гімназіі бяз розьніцы на іхнюю нацыянальнасьць жылі адной сям'ёй, у Наваградку адчуваўся антаганізм паміж вучнямі-расейцамі і беларусамі. Апошнія вымагалі, каб мовай выкладаньня ў гімназіі была мова беларуская. На чале расейскай групы стаяў вучань восьмае клясы Аўчыньнікаў. Настаўнікі гімназіі хоць былі беларусамі, але духоўна-нацыянальна не задавальнялі

ністрацыі на Смаленшчыне і Магілёўшчыне. Па сканчэньні вайны жыў у Заходняй Нямеччыне ў лягерах для перамешчаных асобаў.

¹³ Клецкая гімназія была зачыненая ў 1931 г.

нас.

Ведаючы, што Радашкаўская беларуская гімназія знаходзіцца пад апекай беларускага пасла Браніслава Тарашкевіча¹⁴ і сэнатара Аляксандра Ўласава¹⁵, я пачаў агітаваць сяброў не марнаваць часу перад абітурай і перавесьціся ў Радашкавічы. Даслаў тэлеграму дырэктару гімназіі Фэліксу Стэцкевічу¹⁶ з просьбай перавесьціся ў восьмую класу. Атрымаўшы станоўчы адказ, я, Міхась Вітушка, Хведар Кажамяка, Эмануіл Ясюк, Анатоль Шкутка і Аляксандар Калоша пераехалі ў Радашкавічы. Нас радасна, сардэчна і шчыра спаткалі настаўнікі і вучні гімназіі на чале з дырэктарам. Роднае беларускае асяроддзе ў Радашкавічах было падмацавана выпрабаванымі і

¹⁴ **Браніслаў Тарашкевіч** (1892—1938), дзеяч беларускага адраджэння, літаратар, мовазнаўца, перакладчык. Аўтар «Беларускай граматыкі для школаў» (1918), якая вытрымала сем выданняў. Дэпутат польскага сойму (1922—1926). Заснавальнік і ідэолаг Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Неаднакроць арыштоўваўся польскімі ўладамі. У 1933 г. у выніку абмену палітвязнямі выехаў у СССР. Арыштаваны ў 1937 г., расстраляны.

¹⁵ **Аляксандар Уласаў** (1874—1941), патрыярх беларускага нацыянальнага адраджэння, журналіст, выдавец, пэдагог. У 1906—1914 гг. выдавец і рэдактар «Нашай Нівы». У 1922—1928 гг. дэпутат польскага сойму, лідэр ТБШ. Заснавальнік Радашкавіцкай беларускай гімназіі (1922). Арыштаваны ў 1939 г., асуджаны на пяць год лягераў. Памёр у лягеры Марыінск Кемераўскай вобл.

¹⁶ **Фэлікс Ста(э)цкевіч** (1879—1967), грамадзка-культурны дзеяч, пэдагог. Адзін з заснавальнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ), адзін з заснавальнікаў Таварыства беларускай школы (ТБШ). З 1922 г. — выкладчык лацінскай мовы ў Радашкавіцкай гімназіі, затым — ейны дырэктар. У 1928 г. узначаліў Галоўную ўправу ТБШ. У 1930 і 1933 гг. арыштоўваўся польскімі ўладамі. У 1939—1941 гг. працаваў у школах у Вялейцы і Клецкім раёне, падчас нямецкай акупацыі — судзьдзём у Смаргонях, у 1944—1949 гг. — у музэі ў мястэчку Мяркучай (Літва). У 1949 г. арыштаваны савецкімі ўладамі і асуджаны за антысавецкую дзейнасць. Пасля адбыцця тэрміну жыў у Вільні. Склаў эспэранта-беларускі слоўнік.

заслужанымі дзеячамі вызвольна-нацыянальнага культурнага й духоўнага адраджэння беларускага народу — Ф. Стэцкевічам, Язэпам Гаўрылікам¹⁷, Сямёнам Каралём, Н. Лузгіным, Іванам Дукам, пратаярэем К. Жалязоўскім, Аляксандрам Уласавым, паслом Браніславам Тарашкевічам.

Гімназічнае жыццё ў Радашкавічах было добра арганізаванае. Частка вучняў жыла ў гімназічным інтэрнаце, другая — на прыватных кватэрах. На прапанову Сямёна Каралё і Язэпа Гаўрыліка я, Вітушка, Шкутка, Ясюк закатэраваліся ў сьвядомых беларусаў Сяліцкіх. Атмасфэра ў сям’і была чыста беларуская, шчырая і простая. Вучнямі гімназіі былі беларусы, а таксама мясцовыя жыдкі, якія таксама чуліся беларусамі. І адны, і другія цяпелі вялікую крыўду ад польскага ўраду, які абмяжоўваў для беларусаў і жыдоў вучобу ў вышэйшых навучальных установах.

Гэты супраціў польскаму тэрору моцна лучыў усіх разам. Са мною ў восьмай класе вучыліся Юльян Саковіч¹⁸ і Ўладзімер Янчуковіч, што пераваліся ў Радашкавічы зь Віленскай беларускай гімназіі. Так, Уладзімер меў сталую лучнасьць зь Менскам, прывозіў адтуль беларускую літаратуру, якую потым распаўсюджаў у Заходняй Беларусі.

¹⁷ **Язэп Гаўрылік** (1893—1937), грамадзка-палітычны дзеяч, пэдагог. Скончыў настаўніцкую сэмінарыю ў Барунах (1914), працаваў у царкоўна-прыходзкай школе. З 1922 г. у Радашкавічах, адзін з заснавальнікаў Радашкавіцкай беларускай гімназіі. У 1928 г. абраны дэпутатам польскага сойму. Арганізатар і лідэр пасольскай групы «Змаганьне» (1928—1930). У 1930 г. арыштаваны польскімі ўладамі як «дзяржаўны злачынца» і асуджаны на дзевяць з паловай год турмы. У выніку абмену палітвязьнямі выехаў у СССР (1932). Арыштаваны ў 1933 г. паводле справы Беларускага нацыянальнага цэнтру, асуджаны да расстрэлу, які быў заменены на 10 гадоў пазбаўленьня волі. Працаваў на будаўніцтве Беламорскага каналу. 8 сьнежня 1937 г. расстраляны паводле пастановы тройкі НКУС Ленінградзкай вобл.

¹⁸ **Юльян Саковіч** (1906—1943), грамадзка-палітычны дзеяч. У 1920—1930-х гг. — у заходнебеларускім леварадыкальным руху. За часамі нямецкай акупацыі — камэндант паліцыі Менскай акругі

Гэта выкарысталі маскоўскія камуністычныя сілы для інфільтрацыі сваіх ідэяў у нацыянальны рух у Заходняй Беларусі. Па атрыманыі абітуры Янчуковіч сабраў групу абітурыентаў (у тым ліку і Хведара Кажамяку) і перавёў праз мяжу ва Ўсходнюю Беларусь, у Менск, дзе абітурыенты хацелі далей вучыцца. На жаль, як потым паказала рэчаіснасць, частка іх апынулася ў Сібіры, дзе ГПУ закончыла іхняе жыццё. Другая частка гэтых абітурыентаў прапала бязь вестак. Мой сябра Юльян Саковіч застаўся ў Заходняй Беларусі. Ён безбязна выкрываў усе злачынствы польскага ўраду над беларусамі. Падчас вялікага патрыятычнага ўздыму беларускага народу ў 1940-х Юльян быў у ліку перадавога беларускага актыву, аднак ворагі беларускага адраджэння і незалежнасці Беларусі — палякі подлай куляй з-за вугла перарвалі яго змагарнае жыццё.

Падчас навучання ў Радашкавічах канчаткова завяршылася фармаванне майго нацыянальна-патрыятычнага сьветапогляду. Нямала на гэта паўплывалі і гутаркі з сэнатарам Аляксандрам Уласавым, які запрашаў вучняў да сябе ў фальварак Мігаўку, што знаходзіўся за паўтара кілямэтры ад Радашкавічаў. Размовы зь Сямёнам Каралём, Язэпам Гаўрылікам, Браніславам Тарашкевічам узбагацілі веды пра дзяржаўнае, нацыянальнае і культурнае багацце беларускай гістарычнай мінуўшчыны. Глыбокі патрыятычны адбітак пакінула сьвяткаваньне ў 1927 годзе дзявятых угодкаў гістарычнага акту 25 Сакавіка. Гэты дзень быў днём вялікага нацыянальнага сьвята ня толькі для ўсёй гімназіі, але й для ўсіх радашкоўцаў. Улады забаранілі сьвяткаваць гэты дзень — 22 сакавіка яны дэлегалізавалі Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду, сябрамі якой была большасць выкладчыкаў. Між іншым, за некалькі дзён да гэтага мы зь Міхасём Вітушкам атрымалі паведамленьне з Цэнтральнага бюро БСРГ пра станоўчае палагоджаньне заявы аб прыняцці ў сябры Грамады.

(1941), а потым Менску. Сябра Цэнтралі БНС. У траўні 1943 г. высланы ў Ліду на пасаду кіраўніка БНС Лідзкай акругі, дзе адкрыта зрабіў некалькі правакцыйных заяваў супраць польскай інтэлігенцыі. Застрэлены 13 чэрвеня 1943 г. у Васілішках польскімі партызанамі.

Нягледзячы на забарону, гімназісты і настаўнікі супольна арганізавалі ўрачыстую акадэмію, прысьвечаную дню 25 Сакавіка. У гэты дзень ужо з самага ранку нават сонца ясна сьвяціла на небе, як бы разам зь беларускім народам цешылася і сьвяткавала дзень беларускай вольнасьці. На грудзях жыхароў Радашкавічаў і вучняў гімназіі красаваўся бел-чырвона-белы сьцяжок. Усе сабраліся ў гімназічным інтэрнаце, будынку, які стаяў на полі. Дарогу, што вяла да інтэрнату, пільнавалі вучні. Яны мусілі паведаміць арганізатару сьвяткаваньня пра выпадак, калі б польская паліцыя неспадзявана захацела наведаць інтэрнат. У гэтым выпадку акадэмія б перарвалася, а я, згодна з даручэньнем С. Караля, рабіў бы даклад аб прыгонным стане ў царскай Расеі. Але акадэмія прайшла без аніякіх перашкодаў.

Галоўную прамову пра гістарычныя падзеі таго часу і пра агалошаньне БНР зрабіў Язэп Гаўрылік. Потым прамаўлялі сэнатар Уласаў, дырэктар Стацкевіч ды Юльян Саковіч. І да сёньня згадваю, як Язэп Гаўрылік, гаворачы пра ўрачыстае агалошаньне БНР, ня мог схаваць вялікага ўзрушаньня, закрыў твар рукамі, адварнуўся да акна і заплакаў...

Ён ня быў прыхільнікам камуністаў. Язэп Гаўрылік быў вялікім і адданым патрыётам Беларусі, які шчыра любіў свой край, народ і плакаў над ягонай цяжкой доляй пад польскай акупацыяй. Ён быў занепакоены антыбеларускімі праявамі камуністычнай партыі Масквы. Язэп Гаўрылік быў сьвядомым БНРаўцам. Гімназічны хор пад ягоным кіраўніцтвам выканаў беларускія народныя песьні, і на заканчэньне ўсе прасьпявалі беларускі нацыянальны гімн таго часу «Адвеку мы спалі і нас разбудзілі».

Гэта былі цудоўныя часы — вучоба ў Радашкавічах. Стары беларускі сьвятар К. Жалязоўскі выкладаў Закон Божы. Ён часта распаўядаў пра Бога, чалавечую вартасьць, духоўныя багацьці і якасьці чалавечай душы. Настаўнік Лузгін на сваіх уроках касмалёгіі шырока раскрываў тайны Сусьвету, пабудаванага Тварцом. Гаўрылік наглядна і дэталёва прарабляў з вучнямі гімназіі гісторыю беларускага народу, яе росквіт і заняпад.

ПЭРЫЯД ПРАЦЫ НА ПОШЦЕ (1927—1929)

Па заканчэнні гімназіі я вярнуўся ў Нясвіж і зноў апынуўся на бацькавым утрыманьні. Думаць пра навуку ў гэты час было цяжка — палякі не прымалі ва ўнівэрсытэт беларусаў. Гэта вельмі крыўдна — жыць на сваёй роднай зямлі, роднай краіне Беларусі, дзе спрадвечу жылі і працавалі дзяды, прадзеда-беларусы, і ня быць раўнапраўным грамадзянінам свайго Краю.

Паляк тут быў панам беларускай зямлі, паляк навязваў беларускаму насельніцтву сваю волю, польскую мову, а мову беларускую абражаў, называючы яе хамскай. Паляк быў уладаром заходняй часткі Беларусі, беларусы былі для яго выключна працоўнай сілай для паляпшэння свайго дабрабыту.

У мясцовых нясвіскіх школах — пачатковай, настаўніцкай сэмінарыі, у польскай гімназіі — беларускія дзеці выхоўваліся ў шавіністычным духу. Сюды прызначаліся польскімі ўладамі толькі правяраныя пэдагагічныя сілы з цэнтральнай Польшчы альбо мясцовыя апалечаныя беларусы-каталікі. Мэтай гэтых настаўнікаў было перавыхаваць беларускую моладзь у польскім духу ды зрабіць іх палякамі.

Такімі выхаваўцамі былі дырэктар польскай гімназіі, ксёндз езуіт Гродзіс, а ў пачатковай школе кіраўнічка Курачыцкая. Абяцанкамі і малюнкамі «панскага» жыцця яны стараліся зрабіць зь беларускай моладзі янычараў. На жаль, часамі ім гэта ўдавалася. Прыкладам такога выхавання быў будучы прэм'ер-міністар камуністычнага польскага ўраду, сын нясвіскага беларуса-каталіка, мой аднагодак Пётра Ярашэвіч¹⁹. Ён скончыў Нясвіскую настаўніцкую сэмінарыю — і апалечыўся. Іншы прыклад — Татур, выхаванец ксяндза Гродзіса і сын зьбяднелага беларуса-каталіка. Ён у першыя месяцы нямецкай акупацыі Нясвіжу ачолюў гарадзкую паліцыю і аднойчы ледзь не расстраляў Міхася Вітушку і Івана Наронскага. Тэлюк, выхаванец ксяндза езуіта, нясвіскі здэгенэраваны беларус-каталік, з прыходам у Нясвіж немцаў заняў пасаду нясвіскага бурмістра і супольна з

Татурам тэрарызаваў беларусаў у Нясьвіжы і ваколіцах. Пад маркай супрацоўніцтва беларусаў з чырвонымі бандамі выдавалі іх у рукі нямецкай паліцыі на сьмерць. Вось такім беларусам-рэнэгатам належала права панаваць на беларускіх землях і выкарыстоўваць усе магчымасьці для панскага жыцця. Ім былі адчынены дзьверы да навукі, шляхі на вышэйшыя пасады на Беларусі і ў цэнтральнай Польшчы.

Але трапляліся сярод палякаў і нармальныя людзі. На кватэры ў нас жыў малады працаўнік пошты, паляк Станіслаў Вархал. Ён пазнаёміў мяне са сваім кіраўніком Левандоўскім, які і прапанаваў мне быць адказным за паштовы транспарт зь Нясьвіжу да чыгункі ў Гарадзі (14 кілямэтраў). Праца была небясьпечная — з поштай вазілі грошы, а ехаць трэба было ўначы. Аднак пошту канваяваў узброены паліцэйскі. Пазьней я працаваў на тэлеграфе, частку грошай адкладаючы на навуку. Нягледзячы на добрыя дачыненні з калегамі, шмат рэчаў выклікала прэрэчаныя. Так, паводле распараджэньняў з Варшавы ўся беларуская літаратура, кнігі, газэты і часопісы ня мусілі даходзіць да рук адрасатаў у беларускую вёску — па дарозе да месца прызначэньня ўсё гэта мусіла зьнішчацца. Я на ўласныя вочы бачыў, як кіраўнік пошты сам забіраў усе беларускія выданні, і яны потым выкідаліся на сьметнік.

Тады я вырашыў дзейнічаць. Атрымаўшы пошту, я адразу пераглядаў яе і ўсе беларускія газэты ды літаратуру ўкладаў у адпаведную паштовую скрынку. Кур'ер, што прыходзіў з воласьці, забіраў усё, дастаўляючы па адрасе. Так трывала да сярэдзіны кастрычніка 1928 г., пакуль мяне пасыла зложаных у Вільні паштовых экзаменаў не перавалі на працу ў Бярозу-Картускую.

¹⁹ **Пётр Ярашэвіч** (1909—1992), польскі камуністычны дзяржаўны дзеяч. Скончыў Нясьвіскае пэдагагічнае вучылішча (1929), настаўніцкія курсы. Настаўнічаў на Палесьсі і ў Расеі. З 1943 г. — у 1-й Польскай дывізіі імя Т. Касьцюшкі. Пры канцы вайны — намесьнік начальніка Галоўнага палітычнага ўпраўленьня войска Польскага, генэрал брыгады. Намесьнік міністра абароны ПНР (1945—1952), намесьнік старшыні Савету міністраў (1952—1970), старшыня Савету міністраў (1970—1980).

Выбары ў польскі сойм у 1928 г. яшчэ больш яскрава падкрэслілі падлюю польскую палітычную лінію ў дачыненні да беларусаў. У дзень выбараў я працаваў ноччу на тэлефанічнай цэнтралі. Нясвіскі павятовы стараста тэлефанаваў па гмінах і пытаўся пра ход галасавання. Афіцыйныя назіральнікі казалі, што беларусы галасуюць за сваіх дэлегатаў. Калі ж наблізіўся час падлічваць галасы, стараста затэлефанаваў у Заастравецкую гміну і запытаў пра ход падліку галасоў. Старшыня выбарчай камісіі ў Заастравеччы, прысланы з цэнtru Польшчы, паведаміў старасту, што падлік галасавання выпадае для дзяржавы вельмі кепска: урадавую партыю²⁰ падтрымліваюць толькі паасобныя выбаршчыкі, тым часам як беларускія прадстаўнікі набіраюць больш чым 99 адсоткаў галасоў. На гэта нясвіскі стараста даслоўна адказаў наступнае: «Пане! Вы павінны карыстаць кожную нагоду і падрахаваць адданыя галасы на нашу карысць, альбо проста без прычыны выкінуць за дзверы беларускіх прадстаўнікоў». Канец гэтай размовы польскі прадстаўнік у Заастравеччы не дачуў, бо я перарваў сувязь. Падобныя размовы вяліся зь іншымі выбарчымі пунктамі.

У Бярозе-Картускай я адпрацаваў на пошце блізу году, дапамагаючы мясцовым палешукам трымаць пісьмовую сувязь з роднымі, што ў той час масава выяжджалі ў Канаду, ЗША і ў Паўднёвую Амэрыку на заробкі. Кіраўніком пошты быў паляк Сатунь, які займаўся больш гандлем дрэвам, чым поштаю. Пэрсанал складаўся з карэнных палякаў. Урадовец Навіцкі, малады практыкант Струзік і іншыя, як і кіраўнік пошты, больш займаліся сваімі прыватнымі справамі, чым паштоваю працаю. У мясцовым судзе, адміністрацыі гораду і ў паліцыі працавалі выключна прысланыя з цэнtru Польшчы палякі. Мясцовага палешука-беларуса яны не лічылі за чалавека...

Дастаткова ўзгадаць выпадак з сельскім сэквэстратарам, які застрэліў селяніна за тое, што бядак ня мог заплаціць дзяржаўнага падатку. Сэквэстратар прыехаў у вёску каля станцыі Быцень, каб забраць у палешука за запазычанасць апошнюю карову. Не дапамаглі плач і

²⁰ Мова пра «Беспартыйны блок супраць з урадам Юзафа Пілсудскага (старш. Валеры Славэк).

просьбы ні селяніна, ні ягонай жонкі, ні малых дзяцей, каб пачакалі з выплатай падаткаў. Сэквэстратар ня слухаў іх і адбіраў карову, якая карміла малаком усю сям’ю. Селянін супраціўляўся. Тады сэквэстратар дастаў рэвольвер і застрэліў беднага чалавека. Карову прывёў у Бярозу-Картускую, дзе атрымаў ад судзьдзі і паліцыі пахвалу, якая суправаджалася сьмехам прадстаўнікоў польскай улады. Разам з паліцыяй сэквэстратар вярнуўся назад у вёску, і тут паліцыя, замест таго каб арыштаваць сапраўднага забойцу, арыштавала жонку забітага селяніна, маці шматлікіх дзяцей. Яе арыштавалі толькі за тое, што яна назвала яго забойцам. Бедныя малыя дзеці — ад пары месяцаў да сямі год — застаюцца адны без апекі. З сэквэстратара ня скінуўся ніводзін волас з галавы. Забойца горда праехаў на калясцы па вуліцах мястэчка. Гэтак дзейнічала ў Заходняй Беларусі польская справядлівасьць адносна беларусаў.

У 1928 г. мяне прынялі на мэдычны факультэт унівэрсытэту ў Празе. Але на парадку стрычнага брата Алеся Вітушкі, што тады студыяваў у Чэхіі, я падаў заяву ў Бэльгію. Хутка атрымаў з унівэрсытэту ў Льежы і Палітэхнікі ў Генте паведамленьне аб прыняцьці на студыі.

Цяжкасьцяў у атрыманьні замежнага пашпарту не было, бо зьяўляўся працаўніком пошты і мог выехаць на адпачынак за мяжу. У жніўні 1929 г., працаваўшы грошы на першы год вучобы, я выехаў у Бэльгію ў адпачынак, зь якога ўжо не вярнуўся на працу, а падаў заяву аб звальненьні.

У Льежы быў прыняты на мэдычны факультэт, але мяне вабіла палітэхніка, і я пастанавіў пераехаць у Гент, дзе мэханічны факультэт лічыўся тады найлепшым у Эўропе.

ВУЧОБА І ПРАЦА Ў БЭЛЬГІ (1929—1931)

Апынуўшыся за мяжою ў вольным сьвеце, я нарэшце ўздыхнуў на поўныя грудзі. У Льежы мяне спаткалі старыя сябры — Эмануіл Ясюк, Іван Бедзяеўскі і Кастусь Васілеўскі. Кастусь скончыў Радашкаўскую

гімназію на год пазьней за мяне, у 1928 годзе. Мы запісаліся на вучобу ў Палітэхнічным інстытуце ў Генце.

Гэта быў найлепшы пэрыяд вучобы. Лекцыі ішлі ў французскай мове. Разам з бэльгійскімі студэнтамі вучыліся прадстаўнікі розных нацыянальнасьцяў: румыны, вугорцы, баўгары, датчане, нарвэсцы, ірляндцы, беларусы, французы, афрыканцы, амэрыканцы. Студэнцкае жыцьцё было дружнае. На студэнцкія ўрачыстасьці запрашалі дыпляматаў, прадстаўнікоў з культурнага, гаспадарчага, мастацкага, палітычнага колаў грамадзкага жыцьця Бэльгіі. На гэтых урачыстасьцях я запазнаўся зь вядомымі асобамі, знаёмячы іх зь лёсам і імкненьнем беларускага народу да волі і незалежнасьці.

Вучоба каштавала шмат грошаў, і з прычыны сусьветнага гаспадарчага крызысу цяжка было знайсці працу. Таму пасля іспытаў перавёўся ў Льеж на горны факультэт, дзе знайшоў працу па «спэцыяльнасьці» — кантраляваў ад завалаў паветраныя праходы і выконваў іншую працу, цягаў на каленях саначкі з вуглём празь нізкія і вузкія праходы. Мяне некалькі разоў засыпала вуглём, але праца аплачвалася добра. Я мог сябе ўтрымаць, заплаціць за вучобу, за экзамены і адначасна быць карысным для вызвольнай працы.

Студэнты-беларусы ў Бэльгіі арганізавалі студэнцкі гурток, у склад якога, апроч мяне, уваходзілі: Іван Бедзяеўскі, Эмануіл Ясюк, Косыцік Васілеўскі, Аляксей Самковіч, Барыс Шапіра, Іцковіч, Бранштэйн. Гурток належаў да Аб'яднаньня Беларускіх Студэнцкіх Арганізацыяў (АБСА). У яго склад уваходзілі таксама студэнты Віленскага ўнівэрсытэту і беларускія студэнты ў Чэхаславаччыне: Аляксандар Вітушка, Міхась Вітушка (ён паехаў у Прагу студыяваць на дарожна-будаўнічым факультэце Палітэхнічнага інстытуту), Аляксандар Калоша, Янка Станкевіч²¹, Янка Ермачэнка²², Васіль Русак²³, Гарошка²⁴, паэтка Ларыса Геніюш²⁵, ейны муж Янка Геніюш²⁶ і шмат іншых беларускіх студэнтаў. АБСА з 1926 г. увайшло ў склад Сусьветнай Студэнцкай Арганізацыі (ССА), чаму моцна супраціўляліся палякі.

Нашым заданьнем быў распаўсюд па вольным сьвеце вызвольнай ідэі беларускага народу. Распавядаць цераз даклады, рэфэраты,

канфэрэнцыі, у прыватнай гутарцы й пратэстах замежным палітычным ды культурніцкім колам, студэнцкім арганізацыям, студэнтам, будучым палітычным дзеячам вольнага сьвету аб цяжкай долі беларускага народу пад балышавіцкім і польскім гнётам, аб гісторыі, культуры Беларусі, аб імкненьні нашага народу быць вольным і жыць сваім собскім жыццём сярод вольных народаў Эўропы і ўсяго сьвету. Нялёгкая была гэтая праца. Польскі і балышавіцкі вораг быў моцны. Ён кідаў на палітычную прапаганду шмат грошаў, выкрыўляў, прысабечваў нашу гісторыю, нашу культуру і г. д. Вестак аб жыцці беларусаў у Заходняй Беларусі палякі не прапушчалі ў вольны сьвет, ды й вольны сьвет ня вельмі цікавіўся лёсам паняволеных Масквою і Варшавай народаў. Гэтыя народы

²¹ **Янка Станкевіч** (1891—1976), палітычны й грамадзка-культурны дзеяч, мовазнаўца. Сябра Рады БНР (1918—20), скончыў Праскі ўнівэрсытэт. Абраны паслом у польскі сойм у 1928 г. У гады нямецкай акупацыі браў удзел у нацыянальна-культурным жыцці на Беларусі. У 1943 г. пакінуў Беларусь. На эміграцыі займаўся грамадзка-культурнай і палітычнай дзейнасьцю, заснаваў Беларускае (Крывіцкае) Навуковае Таварыства імя Праньціша Скарыны.

²² **Ян Ермачэнка** (1894—1970), грамадзка-палітычны дзеяч, лекар. У часе Першай сусьветнай вайны — афіцэр расейскай арміі, у 1919—1920 гг. у арміі генэрала Ёрангеля. З 1922 г. жыў у Чэхаславаччыне. Скончыў мэдычны факультэт Праскага ўнівэрсытэту (1929), заснаваў прыватную лекарскую практыку. Удзельнічаў у беларускім студэнцкім руху і працы беларускай эміграцыі ў Чэхаславаччыне. Заснаваў прыватнае выдавецтва ў Празе, узначальваў мясцовы Камітэт самапомачы (1940—1941). З кастрычніка 1941 г. — у Менску. Старшыня БНС (кастрычнік 1941 — красавік 1943). Спрабаваў пры падтрымцы генэральнага камісара Вільгельма Кубэ дабіцца беларускай аўтаноміі. Праз канфлікт зь нямецкімі паліцыйнымі ўладамі ў красавіку 1943 г. пазбаўлены пасады і высланы зь Беларусі ў Прагу пад нагляд гестапа. З 1946 г. — у ЗША, займаўся лекарскай практыкай, заснаваў Аб'яднаньне беларускіх лекараў на чужыне, Беларуска-Амэрыканскі Дапамогавы Камітэт.

²³ **Васіль Русак** (1896—1946), грамадзка-культурны дзеяч, выдавец, прадпрымальнік. Удзельнік беларускага вайсковага руху (1917—

павінны былі самі выбівацца ў сьвет, бараніць свой лёс і весьці за мяжою інфармацыйную працу.

МІЖНАРОДНАЯ СТУДЭНЦКАЯ КАНФЭРЭНЦЫЯ ў БРУСЭЛІ

Увосень 1931 г. у Брусэлі быў скліканы Сусьветны студэнцкі кангрэс, куды было запрошана АБСА як сябра Сусьветнай студэнцкай арганізацыі. Беларусы сабралі поўны матэрыял пра здзекі зь беларускага народу пад польскай і маскоўскай няволяй і аб вынішчэньні Масквою і Варшавай беларускага народу. Дэлегатамі на канфэрэнцыю

1921), Слуцкага паўстаньня (1920). З 1922 г. жыў у Чэхаславаччыне. Скончыў агранамічны факультэт Вышэйшай тэхнічнай школы. Займаўся прадпрымальніцкай дзейнасьцю, браў актыўны ўдзел у эміграцыйным беларускім жыцці ў Чэхаславаччыне, адзін з кіраўнікоў АБСА. Выдаў «Беларускі сьпеўнік» (1934), «Беларускія (крывіцкія) песьні» (1943), паштоўку з выявай «Пагоні», фундаваў беларускія выданьні. У 1945 г. быў арыштаваны савецкай контрвыведкай і вывезены на Беларусь. Асуджаны на 10 год канцлягераў. Далейшы лёс невядомы.

²⁴ Маецца на ўвазе **Мікола Гарошка** (1902—1979), грамадзкі дзеяч. Першы старшыня БАЗА (1949—1952), затым старшыня ў 1965—1967 гг. Займаў розныя пасады ў арганізацыі, першы старшыня Фундацыі ім П. Крэчаўскага.

²⁵ **Ларыса Геніюш** (1910—1983), дзячка нацыянальнага руху, паэтка. З 1937 г. жыла ў Чэхаславаччыне, была сакратаром Рады БНР. Падчас нямецкай акупацыі займалася літаратурнай дзейнасьцю, супрацоўнічала зь беларускамоўным друкам. У 1948 г. разам з мужам былі арыштаваныя, вывезеныя ў СССР. За антысавецкую дзейнасьць Геніюшы былі асуджаныя на 25 год канцлягераў. У 1956 г. вярнуліся ў Беларусь; жылі ў Зэльве.

²⁶ **Янка Геніюш** (1902—1979), лекар. Выпускнік мэдычнага факультэту праскага Карлава ўнівэрсытэту. Працаваў у Празе, удзельнічаў у эміграцыйным беларускім нацыянальным жыцці.

ад АБСА былі вызначаны Алесь Вітушка і я. Упарадкаваць матэрыял і перакласці яго на французскую мову мне дапамог сябра Беларускага студэнцкага гуртку Іцковіча.

Канфэрэнцыя трывала некалькі дзён. Алесь Вітушка змушаны быў тэрмінова вярнуцца ў Прагу, таму ў Брусэлі застаўся я адзін. У дакладзе я выказаў пратэст супраць татальнага патаптаньня праз польскі ўрад падставовых чалавечых і нацыянальных правоў беларускага народу, права на роўнасьць, вольнасьць, супраць гаспадарчай, матэрыяльнай і фізычнай эксплюатацыі польскімі дзяржаўнымі ўстановамі беларускага народу. Выступ я падмацаваў дакладнымі лічбамі аб ліквідацыі беларускіх школаў, гімназіяў, арыштаў беларускай інтэлігенцыі, сьведамых працаўнікоў і сялян, аб недапушчэньні ў вышэйшыя ўстановы, школы, аб ліквідацыі беларускасьці пад Польшчай і тэрору Масквы на Ўсходняй Беларусі. Даклад быў пазьней надрукаваны ў беларускім студэнцкім часопісе «Іскры Скарыны», што выдаваўся ў Празе.

Польская дэлегацыя, якая складалася зь пяці чалавек, вельмі варожа прыняла тую частку дакладу, дзе гаварылася аб польскім зьдзеку ў Заходняй Беларусі, але не магла прэрэчыць пераканаўчым довадам. У дыскусіях мяне падтрымалі ўкраінец Васіль Орэлецкі і ірляндзкія студэнты.

Удзельнікам канфэрэнцыі ладзіліся афіцыйныя банкеты і прыняцці як культурнымі, так і дзяржаўнымі ўстановамі. Удзельнікі былі запрошаны на прыняцце ў каралеўскі дом. Тады каралём Бэльгіі быў Альбэр І²⁷, каралевай — Астрыда, насьледнік Бадуэн²⁸ меў адзін год. На прыняцці я быў прадстаўлены каралеўскай сям’і як рэпрэзэнтант ад Беларусі. Я прывітаў іх ад імя беларускіх студэнтаў і ад імя беларускага народу, будучы шчаслівым ад таго, што магу хоць пару слоў сказаць пра долю беларускага народу. За багатым сталом і ў сяброўскай гутарцы я запазнаўся з бэльгійскімі ды іншымі нацыянальнымі і дзяржаўнымі прадстаўнікамі. Гэтае прыняцце ў палацы ўмацавала мае духоўныя сілы, я пачуваўся роўным сярод роўных, бачачы, што са мною лічацца як зь беларускім студэнцкім прадстаўніком.

Хутка я адчуў на сябе з боку польскага ўраду вынікі ўдзелу ў канфэрэнцыі. Я атрымаў зь Міністэрства вайсковых справаў у Варшаве паведамленьне, што адтэрміноўку ад вайскавай службы анулявалі, і ёсьць загад вярнуцца ў Польшчу. У выпадку адмовы мяне маглі трактаваць як дзээртыра, і я мог больш не вярнуцца дахаты. Таму я вырашыў адбыць вайсковую службу ў польскай арміі, а затым вярнуцца ў Бэлыгію працягваць вучобу. Напачатку мяне прызначылі ў Тчэў, затым — у марскі батальён ля Гдыні, а потым у Вэстэрплятэ, што пад Гданьскам. Я быў у «чорным сьпісе». Мяне лічылі сымпатыкам балышавізму, як і ўсіх іншых беларусаў.

Пасья заканчэньня вайскавай службы (1932—1934) вярнуўся на нейкі час да бацькі ў Нясьвіж. Groшай на дарогу ў Бэлыгію не было, але мне дапамагла сястра Ніна.

ЖЫЦЬЦЁ Ў БЯЛГРАДЗЕ

Па вяртаньні ў Льеж я пачаў неафіцыйна працаваць у капальні вуглю — было цяжка атрымаць дазвол на працу. Дырэкцыя капальні старалася атрымаць яго зь Міністэрства працы ў Брусэлі. Аднак пры канцы году зь міністэрства прыйшоў нэгатыўны адказ-ультыматум: альбо бяз працы вучыцца, альбо выехаць з Бэлыгіі.

У гэту цяжкую для мяне хвіліну я зьвярнуўся да царквы. Сьвятар айцец Ігнат уважна выслухаў мяне і прапанаваў выехаць у Югаславію, на філязофска-тэалягічны факультэт Бялградзкага ўнівэрсытэту. У пачатку 1935 г. я пакінуў Бэлыгію з рэкамэндацыйнымі лістамі а. Ігната да сэрбзкага патрыярха Варнавы і да прафэсара дагматыкі Бялградзкага ўнівэрсытэту, ягонага сябра а. Юстына Попавіча, зь якім а. Ігнат вучыўся

²⁷ Ідзеца пра караля дынастыі Саксэн-Кобург-Гота **Альбэра I** (1875—1934), які кіраваў Бэлыгіяй з 1909 г.

²⁸ **Бадуэн I** (1930—1993) заняў бэлыгійскі трон толькі ў 1951 г. У 1934—1940, 1950—1951 гг. кіраваў ягоны бацька — Леапольд III, які ў прыватнасьці падпісаў акт аб капітуляцыі Бэлыгіі ў 1940 г., чым страціў падтрымку ў вачах бэлыгійскай грамадзкасьці.

ў Сафіі. Хутка мяне запісалі на філзафска-тэалогічны факультэт. Да ўсяго іншага я атрымаў стыпэндыю.

У Бялградзе я жыў у інтэрнаце, а лета бавіў у Срэме²⁹, у патрыярхіі, у сям’і прафэсара Якшыча. Зь яго сынам я вучыўся на адным курсе. Там, у Срэме, я бліжэй запазнаўся з аўтарытэтнымі вучонымі-тэолягамі, ворагамі камунізму й бальшавізму. Запісваючыся на філзафска-тэалогічны факультэт, я адкідаў усякую форму збройнага змаганьня зь бязбожным камуністычным рэжымам, бо лічыў, што гэтае змаганьне павінна праяўляцца ў інфармаваньні заходняй моладзі і палітыкаў аб небясьпецы маскоўскага камунізму і польскай шавіністычнай санацыі. Сэрбзкія вучоныя і духоўныя аўтарытэты — патрыярх Варнава, мітрапаліт Антон, архіяпіскап Нікалай Ахрыдзкі, прафэсар Попавіч — зьмянілі мой сьветапогляд. Яны даводзілі пра бескампраміснае змаганьне з ворагам *Хрыстовай Царквы* «крывжом» і ўзброенай сілаю.

Як старшыня студэнцкага згуртаваньня, я меў нагоду браць удзел у аўдыенцыі ў каралеўскай рэзыдэнцыі на Дзедзіны, у караля Югаславіі — Пётры II. Будучы ў Срэме, я часта наведваў жаночы манастыр Хопава, дзе былі беларускія манашкі зь Лесьнінскага жаночага манастыру. Зь імі знаходзілася знаная беларуская сьвятыня — Цудатворная Лесьнінская ікона Божай Маці, якую манашкі вывезьлі з сабою.

Да Бялграду дайшлі трывожныя і абураючыя весткі аб разбурэньні праваслаўных храмаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Я звярнуўся да патрыярха Варнавы і да сэрбзкіх архірэяў з заклікам дапамагчы пратэстамі да польскага ўраду і зваротамі да сумленьня Польскай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Варнава выслухаў просьбу і ўпаважніў мяне сабраць матэрыял у гэтай справе, каб потым перадаць Сэрбзкай патрыярхіі. Якраз у гэты час я атрымаў з Прагі запрашэньне беларускага актыву. Прыняў яго і, пасля заканчэньня ўнівэрсытэцкага году, 2 ліпеня 1938 г. выехаў у Чэхаславачыну. У Празе я затрымаўся на кватэры ў доктара Янкі Ермачэнкі. Празь нейкі час у доме інжынэра Васіля Русака адбылася ўрачыстая сустрэча. Сюды прыбылі сябры Аб’-

²⁹ Гістарычная вобласьць на паўночным захадзе Сэрбіі.

яднання Беларускіх Студэнцкіх Арганізацыяў і актыўныя дзеячы беларускага вызвольнага змаганьня: Янка Ермачэнка, Янка Геніюш, ягоная жонка, паэтка Ларыса Геніюш, інжынэр Аляксандар Калоша, інжынэр Тамашчык³⁰, беларускі выдатны сыпавак Міхась Забэйда-Суміцкі, Васіль Захарка³¹, Аляксандар Вітушка, што жыў тады ў Пльзене. Я паведаміў пра даручаную патрыярхам Варнавам місію і свой намер спаткацца ў гэтай справе са сваім епархіяльным архірэем — япіскапам Савам (Саветавым)³² у Горадні і мітрапалітам Дзянісам³³ у Варшаве.

У Празе я прабыў некалькі дзён. Тут я наведаў магілу прэзыдэнта БНР Пётры Крэчаўскага³⁴, дзе ўсклаў вянок, затым наведаў чэскі дзяржаўны музэй, у якім знаходзіўся аддзел зь беларускім архівам. Загадчыкам гэтага аддзелу быў Васіль Захарка. На заканчэньне пабыту ў Празе беларускі актыў арганізаваў мне банкет і запрасіў у Опэру на пастаноўку «Прададзенай нявесты» Бедржыха Сьмятаны.

Прыехаўшы ў Горадню, я перадусім наведаў япіскапа Саву. Уладыка, нягледзячы на тое што праводзіў польскую палітыку ў Заходняй Беларусі, быў супраць зьнішчэньня і разбурэньня праваслаўных храмаў, якое вялося польскім урадам. Сава гасьцінна мяне прыняў і затрымаў у сябе на некалькі дзён. Ён ахвотна падзяліўся сабраным матэрыялам аб удзеле польскай паліцыі ў акцыях разбурэньня і супраціве праваслаўнага насельніцтва. Уладыка падаў мясцовасьці, у якіх разбураліся праваслаўныя храмы і дзе польская паліцыя праводзіла брутальныя гвалт над праваслаўнымі жыхарамі, якія баранілі свае цэрквы. Так, у Горадні палякі разбуралі Аляксандра-Неўскую гарнізонную царкву. Я патаемна зрабіў яе фатаздымкі.

Далей я скіраваўся ў Варшаву да мітрапаліта Дзяніса, які меў

³⁰ **Уладзімер Тамашчык** (япіскап **Васіль**; 1900—1976), грамадзкі і рэлігійны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Беластоку, быў сябрам Беларускага Народнага Аб’яднаньня, намесьнікам рэдактара газэты «Новая дарога». Зь лета 1944 г. на эміграцыі. На просьбу Рады БНР пастрыгся ў манахі і ўзьведзены ў сан япіскапа адноўленай БАПЦ. З пачатку 1950-х жыў у Нью-Ёрку, браў актыўны ўдзел у палітычным жыцьці.

рэзыдэнцыю ў Празе-Варшаўскай. Мітрапаліт са сьлязьмі на вачох распавядаў мне пра цяжкую долю праваслаўнай Царквы пад польска-ватыканскім гнётам. Як відаць, гэтая зьверская акцыя супраць праваслаўных храмаў, разбурэньне, гвалт польскай паліцыі над праваслаўнымі яго моцна закранулі.

А. Дзяніс перадаў матэрыялы і здымкі разбурэньня цэркваў на тэрыторыях Гарадзеншчыны, Падляшша, Холмшчыны і ў іншых мясцовасьцях мітраполіі. З усім матэрыялам у жніўні я вярнуўся ў

³¹ **Васіль Захарка** (1877—1943). У першым урадзе БНР — дзяржаўны скарбнік. Са сьнежня 1919 г. — намесьнік старшыні прэзыдыюму Рады БНР. З канца 1923 г. — у Празе. З сакавіка 1928 г. — прэзыдэнт Рады БНР.

³² **Сава (Георгій Саветаў, 1898—1951).** Паходзіў з патамных дваран Маскоўскай губэрні. З 1916 па 1920 гг. служыў у расейскім войску, меў некалькі баявых узнагародаў, разам з арміяй А. Дзянікіна браў удзел у Лядовым паходзе (1918). Эміграваў. Скончыў багаслоўскі факультэт Бялградзкага ўнівэрсытэту. У 1925 г. рукапакладзены на ераманаха, быў настаяцелем Сьвята-Мікалаеўскага падвор'я ў Бары (Італія), служыў у Мюнхене, Будапэшце. У красавіку 1929 г. у Варшаве ўзьведзены мітрапалітам Дзянісам у сан архімандрыта. З 1933 г. — япіскап Люблінскі, а ў 1937 г. ачоліў Гарадзенскую япархію. Падчас Другой сусьветнай вайны — галоўны капэлян праваслаўных жаўнераў у польскім войску ў чыне генэрала брыгады. З 1946 г. жыў у Лёндане. Алекаваўся праваслаўнымі польскімі грамадзянамі (пераважна беларусамі).

³³ **Дзяніс (Дзіянісій) (Канстанцін Валядзінскі, 1876—1960).** Скончыў Казанскую духоўную акадэмію. 27 лютага 1923 г. абраны мітрапалітам Варшаўскім — кіраўніком ПАПЦ. Падчас Другой сусьветнай вайны ўзначальваў праваслаўную царкву ў Генэрал-губэрнатарстве. У 1948 г. напісаў пакаянны ліст аб вяртаньні ў Расейскую праваслаўную царкву і быў прыняты ў саны мітрапаліта.

³⁴ **Пётра Крэчэйскі** (1879—1928), беларускі палітычны дзеяч. Удзельнік I Усебеларускага кангрэсу, сябра Народнага сакратарыату БНР (1918—1919). Са сьнежня 1919 г. — старшыня Рады БНР. З 1920 г. — на эміграцыі.

Югаславію.

26 чэрвеня 1939 г. я скончыў вышэйшыя студыі і атрымаў дыплём. Я вырашыў застацца пры Бялградскім універсітэце і пісаць доктарскую працу. Але 1 верасня Гітлер напаў на Польшчу і пачалася вайна. У той жа самы дзень я атрымаў з польскага кансуляту ў Бялградзе мабілізацыйны загад, але ня меў ніякіх падставаў бараніць панявольніка свайго Краю. Палітычная сытуацыя ў Югаславіі ў той час была вельмі няпэўная, аднак кружылі чуткі, што сэрбы зробяць унутраны пераварот і парвуць зь немцамі дыпляматычныя дачыненні. Тады пагражала небяспека быць выдадзеным палякам. Прадумаўшы сытуацыю і парадзіўшыся з прафэсарам Попавічам і з сэрбскімі калегамі, я рашыў выканаць мабілізацыйны загад. 2 верасня 1939 г. я выехаў зь Бялграду на фронт. Праўда, на фронт я не сыяшаўся і перасхаў мяжу з Польшчай толькі 5 верасня. Мяне накіравалі ў Баранавічы, але потым, як ненадзейнага грамадзяніна Польшчы, адаслалі дахаты ў Нясвіж, з загадам чакаць далейшых распараджэнняў. Там застаў беспрацоўнага бацьку, сясьцёр: Ніну зь сямігадовым сынам і Олю з шасцігадовай дачкой. Іхныя мужы, Уладзіслаў Кісялеўскі і Станіслаў Ляцэвіч былі на фронце. 6 верасня ў Нясвіж прыехалі з Варшавы Міхась Вітушка і Сержык Крыстынскі.

Мы ўсё чакалі, што немцы зоймуць Нясвіж, але замест іх 17 верасня з'явіліся савецкія танкі. Бальшавіцкая Масква працягнула «брацкую руку» — вызваліла Заходнюю Беларусь ад польскага панскага гнёту, каб адразу заціснуць свой кулак і здушыць усё насельніцтва Заходняй Беларусі пад свой люты таталітарна-камуністычны рэжым.

ПАЧАТАК САВЕТАЎ

Я і Міхась Вітушка засталіся ў горадзе. Уцякаць не было сэнсу — нас усе роўна б злавілі бальшавікі і выслалі ў Сібір. Першыя дні савецкай акупацыі я сядзеў ціха ў хаце і прыглядаўся да абстаноўкі.

У першых днях па акраінах гораду, па дарогах чуліся стрэлы. Як потым казалі, гэта былі службоўцы НКВД, якія лавілі і стралялі польскіх

актывістаў і асаднікаў. Сам бургамістр Нясьвіжу, паляк, ледзь уцёк на сваёй фурманцы. Нясьвіскі стараста ўцёк у апошнюю хвіліну сваім самаездам. Князь Альбэрт Радзівіл³⁵ з раднёй і сьвітай уцячы не пасьпеў і сядзеў у сваім замку ў Нясьвіжы інтэрнаваным.

Нейкі час Нясьвіж быў без гарадзкой улады й здавалася, што горадам ніхто не цікавіўся. Гаспадарчая дзейнасьць была спаралізаваная. Беларускае інтэлігенцыя й безьзямельныя мяшчане засталіся бяз хлеба і мяса. У Нясьвіжы, які налічваў больш за 10 тысяч чалавек, амаль палова жыхароў складалася з жыдоў. Пераважна гэта былі беднякі, што зараблялі на пражыцьцё дробным гандлем, кустарнай прамысловасьцю або атрымовалі дапамогу ад крэўных з ЗША або Канады. Багацейшая частка жыдоўскага насельніцтва займала ўвесь цэнтар гораду — Віленскую вуліцу, вуліцу Сыракомлі з завулкамі. На Студэнцкай у іх былі двухпавярховыя дамы. У цэнтры гораду і пад аркамі Ратушы былі жыдоўскія склепы, мясныя крамы і пякарні. Уладальнікі мелі запасы прадуктаў, пяклі хлеб, які разьдзялялі міжсобку. Іншыя жыхары гораду атрымаць ад іх нічога не маглі. Нясьвіская інтэлігенцыя, рабочыя прыходзілі да мяне і прасілі дапамогі, каб палепшыць гаспадарчую і жыўнасьцёвую сытуацыю ў горадзе.

Я ведаў, што з моманту, калі распачну арганізацыю гаспадарчага жыцьця ў горадзе, зьвярну на сябе ўвагу маскоўска-камуністычнага акупанта. Аднак чакаць ня мог і вырашыў праявіць ініцыятыву ў здабышчы харчоў для ўсіх беспрацоўных жыхароў гораду. Я апрагнуў зялёныя штаны-галіфэ, падобныя да вайсковых, зялёную верхнюю кашулю з поясам, боты, шапку, каб выглядаць на *таварыша*, і пайшоў у горад здабываць харчы. З сабою ўзяў суседзяў, некалькі беспрацоўных згладнелых інтэлігентаў. Падышлі да адной зь пякарняў, дзе ўжо стаяла грамада жыдкоў і чакала на продаж хлеба. Жыды падыходзілі ў склеп, ім жыдоўка хлеб адпускала, падыходзілі не жыды — яна адмаўляла, і яны выходзілі з голымі рукамі. Я стаў недалёка і стаў назіраць за

³⁵ Аўтар памыляецца. Альбэрт Радзівіл памёр у 1935 г. Тут, хутчэй за ўсё, мова пра ягонага брата — Лявона (Леона) Радзівіла (1885—1959), якому празь нейкі час удалося эміграваць зь сям’ёй за мяжу.

продажам. Паслаў аднаго з маёй групы — жыдоўка адмовіла, паслаў другога — тое ж самае. Чакаць больш не было чаго.

Тады я рашуча ўвайшоў у пякарню і грамавым голасам заявіў прадавачцы, што яна займаецца спэкуляцыяй, прадае хлеб тым, каму хоча, зважаючы на нацыянальнасць і рэлігію. І калі далей так будзе трываць, яна будзе прыцягнута за спэкуляцыю. Яе напалохаў мой вайсковы выгляд, і жыдоўка пачала прасіць не караць. Дзе ж ёй было ведаць, што я — такі ж месціч, як і яна. Аднак, карыстаючы момант, я распарадзіўся ўсім прысутным стаць у чаргу і загадаў даваць хлеб. Пекару зазначыў, што хлеб мусіць выпякацца і прадавацца штодня, запас мукі правераны — калі мука выйдзе, каб далей куплялі муку. Дзе — сам ня ведаў, але пекар і прадавачка абяцалі ўсё гэта выканаць.

Амаль тая ж самая сытуацыя была й з продажам мяса, мясны квартал займаў усю вуліцу Сыракомлі. Я праверыў гігіенічныя ўмовы продажу мяса, прыгразіў караю, бо нежыдоўскаму насельніцтву прадавалі някаснае мяса (ашматкі) ці наагул нічога не прадавалі. На наступны дзень я праверыў, як выконваецца загад і ці працуюць пякарні і мясныя лаўкі. Усё было ў норме. Мяне паслухаліся, і гэта ўсё пры тым, што я папросту блефаваў, і ў выпадку адмовы пекараў і мяснікоў наўрад ці што мог зрабіць. Але жах перад новай уладай рабіў сваю справу.

Неяк а сёмай раніцы ў акно хаты нехта пагрукаў. Бацька выйшаў на ганак — перад акном стаяў НКВДыст з наганам. Другі НКВДыст сядзеў у запрэжанай двума коньмі карэце бургамістра Нясьвіжу. Вайсковец заявіў бацьку, што мае загад забраць мяне. Тага зьбялеў: «Гэта Сібір». Я таксама моцна перапужаўся, але як мог падбэдзёраў бацьку, бо ня раз выходзіў з такой сытуацыі. Бог дапамагаў паканаць цяжкія жыццёвыя перашкоды, дык і цяпер дапаможа, казаў сабе я. Уцякаць не было сэнсу — тут знаходзіліся родныя. Разьвітаўшыся, я выйшаў з хаты, папрасіўшы толькі папярэдзіць Міхася Вітушку.

На брычцы мы паехалі да Ратушы, дзе цяпер месцілася НКВД. Мяне адвялі ў кабінэт былога бургамістра. Пакой знаходзіўся на другім паверсе і быў велічэзны — 100—120 квадратных мэтраў. Перад акном — вялікі рабочы стол, пакрыты тоўстым зеленаватым аксамітавым

пакрывалам. За сталом — абітыя аксамітавым плюшам фатэлі. На сьценах — партрэты савецкіх правадыроў. Над сталом — вялікае прыгожае крышталёвае люстра. Ля стала стаяў малады, 35—38-гадовы мужчына, ростам 170—172 см, у зялёнай вайскавай уніформе, у ботах, галіфэ, вайскавай зялёнай кашулі, падпаясаны рэменем з наганам на баку. Вайсковец быў бляндынам з блакітнымі яснымі вачыма. Гэта быў сапраўдны беларускі тып. Вайсковец акінуў мяне з ног да галавы дапытлівым і вострым поглядам, як бы хацеў пазнаць навывлет. Я стаяў перад ім не схіляючы галавы. Пасля хвіліннай цішы вайсковец адаслаў назад НКВДыстаў і, ступіўшы крок наперад, ізноў пытлівым позіркам паглядзеў на мяне і загаварыў чыстай беларускай мовай.

— Ты ёсць беларус?

— Так.

— Мясцовы?

— Так.

— Ты будзеш бургамістрам³⁶ Нясьвіжу.

Я аслупянеў. Словы ашаламілі мяне, нібы агромная бомба разарвалася над галавой: я буду бургамістрам Нясьвіжу? Я, каторы заўсёды лічыў сябе перакананым антыкамуністам? Няўжо яны ня ведаюць пра маё мінулае, пра мае антыкамуністычныя выступы на студэнцкіх кангрэсах?

Я адмовіўся, але вайсковец рашуча паказаў на фатэль за сталом і сказаў:

— Тваё месца тут. Ня скромнічай, аб тваёй працы я добра ведаю. Ты навёў тут гаспадарча-жыўнасьцёвы парадак, аб чым мяне паведаміла спэцыяльная дэлегацыя жыхароў гораду.

Ён узяў са стала пэтыцыю са шматлікімі подпісамі жыхароў і працоўных гораду, у якой яны прасілі камісара Нясьвіжу вызначыць мяне бургамістрам. Затым вайсковец паведаміў, што ён завецца Сіротка і ёсць вайсковым камісарам Нясьвіскага раёну і гораду Нясьвіжу і ўпэўнены, што я буду добра і сумленна выконваць свае абавязкі.

Я ня мог пярэчыць. Сумленная ж дапамога свайму народу, сваім жыхарам гораду ня ёсць працаю супраць народу. Я змушана прыняў абавязкі бургамістра Нясьвіжу.

НА ПАСАДЗЕ БУРГАМІСТРА

Я адразу склікаў пэрсанал магістрату, у складзе якога былі палякі, жыды і беларусы. Палякі са злосьцю глядзелі, што беларус заняў месца бургамістра і будзе імі камандаваць. Жыдкі і мясцовыя беларусы з прыемнасцю ўспрынялі вестку.

Сіротка прадставіў мяне сабраным як бургамістра Нясьвіжу. Сакратаром гарадзкой управы я паставіў папярэдняга сакратара ўправы, мясцовага жыда Матусевіча, які добра ведаў матэрыяльныя варункі і патрэбы ўсіх жыхароў Нясьвіжу³⁷. Я поўнасьцю на яго разлічваў, паколькі ён ня быў прапітаны духам балышавізму, як сталася зь некаторымі іншымі жыдамі і парай беларусаў.

Каб запазнацца бліжэй з патрэбамі жыхароў гораду і ягонымі ваколіцамі, я загадаў сакратару магістрату паведаміць жыхарам, каб зьяўляліся са сваімі патрэбамі да мяне.

Я аб'ехаў усе галоўныя гаспадарчыя пункты Нясьвіжу і былыя княскія маёнткі. Усюду вызначыў часова адказных за прадпрыемствы. Прыватным крамам загадаў прадаваць тавары і харчы. Курс рубля да златага быў па-за нашай кампэтэнцыяй, ён вызначаўся савецкім урадам. Каб мець сваю тэлефонную сувязь з гарадзкімі прадпрыемствамі гораду і маёнткамі, я вызначыў начальнікам пошты Эмануіла Ясюка, які са сваёй жонкай Натай Ждан жыў на той час у Нясьвіжы. Адказным за фінансавыя справы Камунальнага банку Нясьвіжу быў прызначаны мой калега па гімназіі — Рыгор Дудка зь вёскі Лань. Гарадзкім шпіталем паставіў кіраваць свайго старога гімназічнага настаўніка, доктара-хірурга Лычкоўскага. Лекарку-польку пакінуў працаваць у гарадзкім шпіталі. Урачоў — усімі шанаванага жыдка Гінзбурга і іншых, якія вялі прыватныя практыкі — пакінуў працаваць на старых месцах. Для парадку ў горадзе й перасыццярогі ад крадзяжу гарадзкога добра ў крамах і складах вызначыў Міхася Вітушку часовым кіраўніком гарадзкіх ахоўнікаў, якія ў 90% складаліся зь мясцовых жыдкоў. Заступнікам —

³⁶ Паводле тагачасных дакумэнтаў пасада звалася старшыня ўезду (павету).

выбранага жыдкімі Нясьвіжу, калегу па гімназіі, Ліпоўскага. У маёнтку Альбе і Заазер’і аканомамі маёнткаў вызначыў сваіх беларусаў з гэтых маёнткаў. Тое самае зрабіў і ў лясніцтве Ганасаўшчына. Таксама празь некаторы час я быў прызначаны начальнікам раённага аддзелу сацыяльнага забеспячэння.

Першы працоўны дзень цягнуўся вельмі доўга. Змучаны, але поўны энэргіі вяртаўся дахаты. У хаце са сьвязьмі радасьці спаткалі мяне бацька й сёстры. Яны ўжо ведалі пра маю намінацыю і цешыліся, што небясьпека высылкі часова мінула.

На другі дзень працы, ужо а шостаі раніцы я быў на нагах. У сваім кабінэце ў фатэлі за рабочым сталом у поўнай цішы і роздуме перагледзеў плян дзеяння. Мне было важна мець каля сябе практычных памочнікаў, давераных асобаў, якія сапраўды карысталіся даверам у жыхароў гораду. І тут мне шмат дапамог бацька, які добра ведаў усіх жыхароў гораду і ваколіцаў.

Горад быў падзелены на тры часткі.

1. Казімер — участак Альбянскай, Гарадзейскай, Сьвержанскай і Студэнцкай вуліцаў, заселены пераважна мяшчанами і працоўнай інтэлігенцыяй.

2. Новае Места — пераважна мяшчанскі ўчастак.

3. Міхалішкі, дзе жыло збольшага жыдоўскае насельніцтва Нясьвіжу. Да гэтага ўчастку я далучыў Віленскую (Гандлёвую) вуліцу, дзе мелі крамы багацейшыя жыды.

Ужо на наступны дзень перад дзвярыма майго кабінэту з самага раньня сабралася некалькі сот жыхароў гораду, што прыйшлі з рознымі просьбаў аб дапамозе. Вусныя і пісьмовыя заявы запойнілі галаву,

³⁷ Хутэй за ўсё ідзеца пра раённы (па першым часе — павятовы) Нясьвіскі камітэт. Паводле кнігі «Памяць. Нясьвіскі раён», сакратаром райвыканкаму быў напачатку Віктар Дулесаў, потым — Анатоль Арабін. Зрэшты, пасля 1945 г. з выхадам Дзьмітрыя Касмовіча на палітычную антыкамуністычную сцэну, «народная памяць» лёгка забывалася на некаторы даваенныя рэчы.

думкі і рабочы стол.

Адны прасілі дапамагчы атрымаць прадукты, хлеб, бульбу. Іншыя прасілі дроў ці торфу на зіму, трэція — будаўнічага матэрыялу на рамонт хатаў. Гэтых апошніх было вельмі шмат, бо ў большыні жыхароў Нясьвіжу хаты вымагалі генэральнага рамонту: падваліны былі ўжо старымі і гнілымі, а новых бярэвеньяў нельга было купіць. За польскай уладай князь Радзівіл высылаў за валюту свой лес за мяжу, а муніцыпальны лес вывозіўся ўглыб Польшчы. Таму ня дзіва, што амаль увесь горад і навакольныя вёскі мелі вялікую патрэбу ў рамонце сваіх хатаў.

Я стараўся кожнага зразумець і дапамагчы яму. Гаварыў з усімі па-беларуску, бо мовай урадовай была расейская. У першы ж дзень праз кабінэт прайшло амаль 200 чалавек, было выдадзена больш сотні картак на дровы, торф, бульбу, рыбу, зерне, лекі. Аднак справу рамонт хат, выдачы будаўнічага матэрыялу часова затрымаў. Гэтую справу трэба было добра абдумаць, і дзеля гэтага патрэбна было стварыць адмысловую камісію са спецыялістамі.

У горадзе закіпела гаспадарчае жыццё. Вазёры былі спушчаныя, пачалася лоўля карпаў і чыстка вады ад зарасьнікаў. На княскіх палёх маёнткавыя працаўнікі пачалі выкопваць бульбу і заворваць на зіму палі, якія не былі яшчэ прыведзенымі да парадку з прычыны апошніх вайсковых падзеяў. У лясках брыгады, складзеныя з мясцовых жыхароў, чысцілі лес і падрыхтоўвалі апал на зіму. На тарфяных балотах рабочыя капалі торф — кіраўніком я вызначыў паляка Віткоўскага — і складалі сохнуць у спецыяльныя кубікі.

Не забылі мы і на княскі парк. Там ішла шырокая восеньская праца, а ў міжчасе, для забаўленьня маладых і старэйшых жыхароў гораду, ладзіліся розныя культурныя забаўкі, танцы пад музыку духавой пажарнай аркестры і мясцовых аматарскіх музычных ансамбляў. Праўда, хутка гарадзкую міліцыю, якую ўзначальваў Міхась Вітушка, замяніла дасланая з цэнтру СССР міліцыя з лейтэнантам НКВД Дзехцяровым. Усіх мясцовых беларусаў пазвальнялі, пакінуўшы некалькі жыдкоў.

Працаваў я і як начальнік аддзелу сацыяльнага забесьпячэння. У

першую чаргу трэба было дапамагчы сем'ям з малымі дзецьмі, бацькі якіх яшчэ не вярнуліся з вайны. Затым трэба была дапамагачь старым, хворым, калекам. Для іх была ўстаноўлена часовая дапамога ў выглядзе адпаведных харчова-прадуктовых картак для атрымання прадуктаў у былых княскіх маёнтках. Затым пачалі рабіць па раёне сьпісы ўсіх асобаў, якія падпадалі пад катэгорыю рэнтнэраў і асобаў, што патрабавалі сталай, рэгулярнай дапамогі. Аддзел сацыяльнага забесьпячэньня рыхтаваў належную дакумэнтацыю гэтых асобаў.

Працы было вельмі шмат, але энэргіі, волі і сілы ставала. Кожнага дня перад маім кабінэтам стаяла доўгая калейка просьбітаў. Усіх трэба было цярдліва выслухоўваць, нікому не адмаўляць, кожнаму дапамагчы. Прасілі і аб арыштаваных праз НКВД. На жаль, тут я нічым ня мог дапамагчы, бо ўсё гэта было ў руках НКВД. Нават ня мог дапамагчы і Сіротка, наш голас тут быў роўны нулю.

Неспадзявана апынуўшыся на адказным становішчы ў Нясьвіжы, я сутыкнуўся з партыйным атачэньнем — кіраўнікамі райкаму і гаркаму³⁸. Гэта былі пераважна малаадукаваныя людзі, затое ў іх быў важкі козыр. Яны ўсе былі сябрамі партыі. Загадчыкам прамысловага аддзелу быў інтэлігентны, спакойны і разумны партыец — 50-гадовы Дулес. Ён, напэўна, меў яшчэ нейкае адмысловае заданьне надгляду, бо зь ім усе лічыліся.

Радзюк — загадчык аддзелу аховы здароўя, жыдок па паходжаньні, па фаху — шавец, просты, старанны партыец.

Царук — беларус, дабрак, ня надта шырокага кругагляду. Відаць, раней быў старшынём калгасу, а цяпер дасланы партыяй на працу ў Заходнюю Беларусь. Ён пераняў абавязкі сельскагаспадарчага аддзелу.

Дзятлаў — кіраўнік гарсавету. 30—35-гадовы сапраўдны добры беларус, інтэлігентны, з добрым сэрцам.

Дарожным аддзелам кіраваў мясцовы інжынэр расейскага паходжаньня — Мяшчэрскі.

Далей ад гэтай групы райкаму і гарсавету стаяў начальнік міліцыі Дзехцяроў. Яму было гадоў 35—38. Гэта быў стаўленьнік НКВД, і ён мала меў вонкавых зносінаў з працаўнікамі райкаму і гарсавету.

Апрача гэтых насланых з СССР партыйцаў-кіраўнікоў аддзелаў, ужо

хутка ў першыя пару месяцаў савецкай улады ў Нясвёж прыбылі дзясяткі партыйцаў і камсамольцаў. З кожным месяцам балышавіцкай акупацыі колькасць гэтых насланых «элементуў» павялічвалася, і яны зь бегам часу ахапілі кантрольнай сеткай усіх мясцовых працаўнікоў райкаму і гарсавету. Пазней амаль уся адміністрацыйная праца была ў руках насланых партыйцаў.

ШКОЛЬНАЕ ПЫТАНЬНЕ

Пачаўся школьны год, але савецкая ўлада не давала аніякіх інструкцыяў. Трэба было варушыцца самім. Нягледзячы на доўгі перыяд польскага панавання ў Заходняй Беларусі, сярод настаўнікаў можна было знайсці пару асобаў-беларусаў. Ні я, ні Міхась Вітушка не хацелі абвастраць дачыненняў з палякамі. Мы толькі хацелі, каб польскія кіраўнікі школаў добраахвотна прынялі пару беларускіх настаўнікаў. Так, дырэктар гімназіі Гродзіс безь ніякага супраціву ўвёў у гімназіі навучаньне беларускай мовы. Іншая справа была ва ўвядзеньні навучання беларускай мовы ў пачатковую школу і прыняццем у лік настаўнікаў Наты Ясюк.

Каб не выпукляць сваёй улады ў Нясвёжы, аднаго вечара я зь Міхасём пайшлі на кватэру кіраўніцкі пачатковай школы Курачыцкай, што жыла на Млынарскай вуліцы. Курачыцкая прыняла нас холадна і стрымана. Мы ветліва адрэкамэндаваліся ёй, хоць яна добра ведала, якія пасады мы займаем, і папрасілі, каб яна прыняла ў школу новую настаўніцу — Нату Ясюк, якая мела настаўніцкую кваліфікацыю. Ната дапамагла б таксама ёй увесці ў школе навучаньне беларускай мовы. Курачыцкая рэзка адмовіла. Да таго ж яна адказвала нам па-польску, хоць ведала дасканала беларускую мову. Тады я звярнуўся да школьнага інспэктара-паляка, але той таксама катэгарычна адмовіў прыняць у школу жонку Эмануіла Ясюка.

Пабачыўшы такое стаўленьне да беларускай мовы, мы вырашылі

³⁸ Напэўна, тут маецца на ўвазе кіраўніцтва райвыканкаму і гарвыканкаму. Прынамсі, так вынікае з далейшага тэксту.

дзеінічаць. На наступны дзень я папрасіў Міхася — ён яшчэ займаў пасаду начальніка мясцовай міліцыі — паслаць да Курачыцкай і да павятовага школьнага інспэктара двух міліцыянтаў. Я і Міхась сядзелі ў мяне ў кабінэце і чакалі «антыбеларусаў». Праз паўгадзіны міліцыянты прывялі іх. Я спецыяльна пратрымаў Курачыцкую і інспэктара пад дзвярыма больш за дзве гадзіны. Нарэшце, дрыжучы ад страху і кланяючыся нізка амаль да зямлі, яны ўвайшлі ў кабінэт. Выгляд іх быў мізэрны, яны ледзь ня плакалі і са страхам чакалі на вырашэнне лёсу.

Але нам помсціць не хацелася. Я толькі загадаў прыняць у школу настаўніцу Нату Ясюк і ўвесці ў школах навучанне беларускай мовы. Школьнага інспэктара я звольніў, парадзіўшы яму як мага хутчэй пакінуць Нясвіж. На ягонае месца я вызначыў беларуса Вініцкага³⁹. Ната Ясюк засталася ў школе намесніцай кіраўнічкі школы. У гімназіі заступнікам дырэктара Гродзіса я вызначыў прафэсара Кавалеўскага, які быў вялікім прыхільнікам беларусаў.

НАРОДНЫ СХОД У БЕЛАСТОКУ

Надышоў час фармальна аформіць далучэнне Заходняй Беларусі да БССР праз апрабацыю на Народным сходзе. Сіротка высунуў маю кандыдатуру ў дэлегацы, і пачаліся бясконцыя мітынгі і сходы. Сходамі кіравалі прыбыўшыя палітрукі, яны хвалілі райскае жыццё ў СССР, гаварылі пра дасягненні калгаснікаў і рабочых, пра тое вялікае шчасце жыхароў Заходняй Беларусі, якое іх спаткала з прыходам савецкай арміі і якое яшчэ больш павялічыцца, калі Заходняя Беларусь будзе афіцыйна далучана да СССР. Дзеля гэтага і былі патрэбныя свабодныя выбары кандыдатаў на дэлегата ў Народны сход, які прагаласе за прыняцце Заходняй Беларусі ў БССР. У Нясвіскай выбарчай акрузе адзіным такім кандыдатам быў я⁴⁰. Супраць маёй кандыдатуры ніхто не выступаў, а наадварот, усе адзінагалосна з энтузіязмам падтрымоўвалі. Кандыдат павінен быў падрабозна расказаць сваю біяграфію. Пасля адзінагалоснай акцэптацыі кандыдата, змучаныя працаю і мітынгамі людзі, уключна і кандыдат, разыходзіліся па хатах. Такія сходы трывалі дзве-тры гадзіны і

звычайна сканчваліся позна ўвечары.

22 кастрычніка адбыліся выбары ў Народны сход. Перад гэтым мясцовыя газеты зрабілі мне шырокую рэкламу. Біяграфія, фатаздымкі запаўнялі бачыны газетак.

Выбарчая скрыня была пастаўлена ў будынку гімназіі імя Сыракомлі. Уваход у будынак быў удэкараваны, над уваходам надпіс «Ваш дэлегат — Дзімітры Касмовіч». У залі за сталом сядзела камісія, пераважна з НКВДыстаў, са сьпісамі выбаршчыкаў. Каля гэтых сьпісаў ляжалі бюлетэні, у якіх стаяла толькі адно прозьвішча кандыдата — «Дзімітры Касмовіч». Каля сьцяны недалёка ад стала — кабінка з заслонай. Кожны, хто меў права галасаваць, рэгістраваўся пры стане НКВД, атрымоўваў картку і мог яе адразу кідаць у выбарчую скрыню або ісьці ў кабінку за заслоны і рабіць, што хочаш. Сапраўды ж нешта рабіць у ёй не было магчымасьці, можна было толькі скрэсьліць прозьвішча кандыдата і ў знак пратэсту напісаць іншае. Аднак так рабіць было небясьпечным, бо НКВД адразу запісвала прозьвішча тых, хто заходзіў у кабінку, каб потым зь імі разлічыцца. Маючы на ўвазе такі тэрор, выбаршчыкі бралі картку з прозьвішчам кандыдата і кідалі, не заходзячы ў кабінку, у скрыню. Да хворых, якія ляжалі ў ложку альбо былі ў шпіталі, езьдзіла спэцыяльная камісія, змушаючы іх кідаць картку з прозьвішчам дэлегата ў скрыню.

У выбарах узялі ўдзел амаль 100% насельніцтва Нясьвіжу й акругі. За мяне аддалі галасы амаль 99,9%. Балышавікі не патрабавалі фальшаваць выбары, замяняць або дадаваць карткі. Усе выбаршчыкі *добровольна* аддалі свой голас за выстаўленага кандыдата. Такім чынам я стаў дэлегатом у Народны сход Заходняй Беларусі ў Беластоку.

³⁹ **Аляксей Вініцкі** (1891—1972), грамадзка-культурны дзеяч, пэдагог. У 1920—1930-х настаўнічаў, падчас нямецкай акупацыі — інспэктар беларускіх школаў на Нясьвіскі раён. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. У павасеннай Нямецчыне сярод уцэкачоў арганізоўваў беларускае школьніцтва. Ініцыятар аднаўленьня Рады БНР. Зь лета 1956 г. — у ЗША. Займаўся актыўнай грамадзкай працай. У 1972 г. выдаў «Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне (1939—1951)».

Народны сход, куды Сіротка павёз мяне ва ўласным аўто, праходзіў 28—30 кастрычніка 1939 г. у Беластоцкім палацы. Дэлегатаў закатэравалі ў вялікай залі гімназіі, дзе паставілі ложка.

Уся працэдура зьезду адбывалася па добра прадуманым пляне. Дэлегаты былі марыянэткамі ва ўмелых руках арганізатараў Сходу. Іх хацелі адурманіць, каб яны ня мелі часу на разважаньне. Выступы і прамовы партыйцаў і дэлегатаў былі перамяшаны з мастацкім выступленьнем артыстаў з БССР — сьпевы, танцы, дэклямацыя.

На сходзе прысутнічалі беларускія пісьменьнікі, у тым ліку Якуб Колас і Янка Купала, якія падчас перапынку гутарылі і знаёміліся з дэлегатамі. Колас, пачуўшы, што я быў у Радашкаўскай гімназіі вучнем Язэпа Гаўрыліка і ведаў Караля і Тарашкевіча, моцна паціскаючы маю руку, ціха сказаў: «А дзе яны сёння. . .» Янка Купала, вітаючыся, сказаў: «Вельмі цешуся, што спаткаў сярод дэлегатаў вучня маіх слаўных землякоў. Раней я спатыкаўся зь некаторымі зь іх... Цяпер жа ня маю больш зь імі кантакту і ня ведаю, дзе яны».

З дакладам на тэму ўсталяваньня савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі, «добраахвотнага» уваходу яе ў склад СССР і далучэньня яе да БССР, выступаў вядомы ў Заходняй Беларусі сябра падпольнай КПЗБ Прытыцкі⁴¹. З дакладам аб канфіскацыі памешчыцкай зямлі — Малько⁴². Мне давялося па стараньні і рэкамэндацыі Сіроткі выступаць з дакладам аб «нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасьці»⁴³. Гэтая дадатковая функцыя застала мяне зусім зьнянацку, дакладна толькі пару хвілін да выступленьня. Сіротка даў ужо падрыхтаваны даклад. Мне нічога не заставалася, як узьйсці на подыюм, дзе сядзелі прадстаўнікі ўраду БССР, і «зрабіць» даклад. Даклад быў напісаны па-расейску⁴⁴ і перадаваўся па радыё па БССР і СССР, як і папярэднія выступы. Я стараўся толькі прыгожа прачытаць зьмест, каб не скампрамэтаваць Сіроткі, які паручыўся за мяне. Зьмест дакладу апрацавалі «спэцыялісты», і я ня мог на яго зрабіць уплыву.

Пасьля трохдзённага інсцэнаванага сходу дэпутаты прынялі наступныя рэзалюцыі:

⁴⁰ Ад Нясьвіжу яшчэ быў абраны Мікалай Сіротка.

1. Аб устаяваньні савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі.
2. Прасіць Вярхоўны Савет СССР далучыць Заходнюю Беларусь да СССР і прасіць Вярхоўны Савет БССР злучыць Заходнюю Беларусь з Усходняй Беларуссю.

3. Аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці.

4. Аб канфіскацыі памешчыцкіх земляў.

3926 дэпутатаў Народнага сходу ў Беластоку былі выбранымі 60 дэпутатаў у Вярхоўны Савет СССР на 5-ю нечарговую сэсію Вярхоўнага Савету ў Маскве і на 3-ю нечарговую сэсію Вярхоўнага Савету БССР у Менску. У лік гэтых выбраных дэпутатаў патрапіў і я. Пара старых камуністаў тут таксама былі супраць майго выбару дэпутатам у Маскву і Менск. Яны стараліся, як казаў Сіротка, пераканаць яго, што я, як асоба з нацыянальнымі беларускімі поглядамі і ўдзельнік нацыянальна-вызвольнага руху, ненадзейны. Так я супраць сваёй волі патрапіў у дэпутаты ў Вярхоўны Савет СССР на 5-ю нечарговую сэсію і на 3-ю нечарговую сэсію Вярхоўнага Савету БССР у Менску.

ПАБЫТ У МАСКВЕ. ПЕРШЫЯ ЎРАЖАНЬНІ

Цягнік хутка імкнуўся ў кірунку Масквы. Вёскі, палі, лясы, гарады мільгалі абাপал чыгункі. Абслугоўваючы пэрсанал вельмі добра дбаў пра дэпутатаў: у вагоне-рэстаране давалі найлепшую ежу і частавалі найлепшым крымскім шампанскім. Дэпутаты зь сялян і работнікаў з Заходняй Беларусі былі адурманены шампанскім і надзвычайна ветлівай абслугой.

Я на ўсё гэта глядзеў іншымі вачыма. З аднаго боку, цешыўся, што еду ў Маскву, каб ад цёткі больш даведацца пра лёс высланай на Салюкі маткі. З другога боку, хвалявала думка пра спатканьне з галоўным злачынцам. Нягледзячы на прывідную вонкавую атмасфэру абыходжаньня з дэпутатамі, я бачыў, што за намі ўсімі сочаць агенты НКВД. Цягнік не затрымоўваўся на чыгуначных станцыях, а імчаўся *дырэктна*⁴⁵ ў Маскву. Калі ж пару разоў спыніўся, заўсёды пры дзьвярах стаялі наглядчыкі, як бы баяліся, каб хто не застаўся і ня ўцёк. Мы былі

вязнямі бальшавіцкага рэжыму і мусілі выканаць пастаўленае рэжымам заданьне: прасіць гэты злачынны ўрад далучыць Заходнюю Беларусь да СССР.

Я глядзеў праз акно і параўноўваў Заходнюю Беларусь з Савецкай Беларуссю. Там — вузкія палоскі палёў, прыватных уласнікаў, тут — вялізныя загоны калгасных і саўгасных палёў. Хаткі ў нас былі бедныя, а тут яшчэ горшыя. Велізарныя кавалкі зямлі былі яшчэ не абробленымі, хоць ужо сканчаўся кастрычнік.

На вакзале ў Маскве дэпутатаў з авацыямі спатыкаў шматтысячны натоўп народу. Прадстаўнікі ўраду, прафсаюзаў прамאўлялі, вітаючы «наилепших» прадстаўнікоў Заходняй Беларусі. Здавалася, што ўся Масква цешыцца нашаму прыезду. Аднак і гэта было толькі вонкавае афармленне прыезду дэпутатаў у сэрца СССР, бо на спатканьне дэпутатаў маскоўскія ўрадоўцы гналі натоўп людзей. Гэта пацвердзіў наступны выпадак. Мне ўдалося на пару гадзінаў вырвацца на «волю» трохі самаму аглядзець горад. У адным зь ліфтаў крамы я пачуў наступную гутарку дзвюх масквічак. Адна запытала сваю знаёмую, што тая рабіла падчас апошняга выходнага. Адказ быў наступным: «Ня мела выходнага, бо нас ганялі на Беларускай вакзал спатыкаць гэтых дэпутатаў з Заходняй Беларусі — уся перамёрзла і змучылася...» Пачуўшы гэтыя словы «ганялі» і «змучылася», я адразу зразумеў, што і

⁴¹ **Сяргей Прытыцкі** (1913—1971), дзеяч заходнебеларускага камуністычнага руху. Падчас вайны ў штабе партызанскага руху. Па вайне — на высокай партыйнай працы.

⁴² **Самуіл Малько** (1905—?), дзеяч заходнебеларускага камуністычнага руху. Па вайне — на палітычнай рабоце ў Войску Польскім.

⁴³ З дакладам па нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці выступала дэлегатка М.І. Дзьячук. Дзьмітры Касмовіч выступаў «у спрэчках» па дакладзе С. Прытыцкага (дакладаючы пра абстаноўку ў Нясвіскім павеце).

⁴⁴ Як сьведчыць пазнака ў пратаколе «Народное (национальное) собрание Западной Белоруссии 28—30 октября 1939 г. Стенографический отчет» (Мн., 1946), выступ Дзьмітрыя Касмовіча быў па-беларуску.

тут гэтым простым людзям рэжым не дае супакою, а ганяюць (як скот) на розныя сустрэчы, спатканьні, сходы, мітынгі. Гэта самае мы перажывалі ў першы месяц «вызвалення» ад польскіх паноў. Сходы, прымусовыя мітынгі на выбары ў Народны сход нас таксама замучылі.

Падчас пабыту ў Маскве дэпутаты не маглі спакойна выходзіць на вуліцу. У дзвярох гатэлю «Масква» стаялі «вартавыя». Яны сачылі за дэпутатамі, як цені, ходзячы за імі. Мне ж хацелася выбрацца з гэтага атачэння і пашукаць цётку. Газеты «Праўда» і «Известия» напісалі аб прыбыцці ў Маскву дэлегацыі з Заходняй Беларусі, падаўшы прозвішчы дэпутатаў. Я быў пэўным, што цётка знала пра маё знаходжаньне ў Маскве.

На другі дзень нашага прыезду ў Маскву нам паказвалі маскоўскае мэтро, возячы на ўсіх яго станцыях. Сапраўды, балышавікі мелі чым пахваліцца. Мэтро было першаклясным! Яно ў некалькі разоў перавышала па сваёй прыгажосці і чысыціні мэтро Парыжу, Бэрліна, Лёндану і іншых гарадоў сьвету. Сыцены на станцыях былі выкладзеныя белым мармурам, прыгожыя калёны ўпрыгожвалі вакзалы. Мэтро было пабудавана ў сярэдзіне 1930-х паною крыві, зьдзекаў і жыцця дзясяткаў тысяч, калі не соцен тысяч нявінных людзкіх ахвяраў, зняволеных сталінскім рэжымам і змушаных працаваць над яго пабудовай.

Пасьля цэлага дня зьведаньня маскоўскіх славуцасцяў мы вярнуліся ў гатэль. Вячэру зьелі ў адным з найлепшых рэстаранаў Масквы. Пасьля шыкоўнай вячэры з найлепшымі стравамі, чорнаю ікрою, дзічынай, з найлепшымі вінамі, якія падавалі кельнэры ў белых як сьнег фраках, дэпутаты разышліся па пакоях. Мой нумар складаўся з двух шыкарна ўмэбляваных, засланых мяккімі дыванамі агромністых пакояў — кабінэту і прэпакоя. Усё было надзвычай утульна. Так адурманьваў сталінскі рэжым дэпутатаў Заходняй Беларусі, каб затым пасьля выкананьня імі фармальнага далучэньня да СССР, адпаведна іхняй палітычнай ляяльнасьці, або прыгалубіць, або ліквідаваць у далёкай Сібіры ці ў турмах НКВД.

Мяне не пакідала ні на хвіліну думка спаткацца зь цёткай Ганнай і

⁴⁵ Ад фр. *direct* — проста (прама).

дзядзькам Анатолям. Пытаньне было, як непрыкметна выйсьці з гатэлю. Я чарговы раз паспрабаваў. Выйшаў уніз у вялізную прыёмную гатэлю. Тут было шмат людзей, якія сядзелі і гутарылі. Паміж імі былі й дэпутаты. Я стараўся зьмяшацца ў групе гэтых людзей і паволі падыходзіў да бочных дзьвярэй. Такі выхад з гатэлю для заходніх звычайў выглядаў бы вельмі дзіўна. Аднак гэтым вечарам мне не ўдалося пабываць у цёткі. За мною як цень выйшаў «ахоўнік» і павольна пакрочыў за мной. Я зьмяніў некалькі вуліц, ішоў, разглядаючы вітрыны. Заходзіў у крамы, у якіх панавала пустота — да абеду тут усе тавары раскупляліся. На паліцах стаяла толькі гарэлка, а на сталах ляжалі шакаляда і цукеркі. Хлебу, цукру, солі, мукі, яжыны, тлушчаў, мяса, фруктаў не было. У мануфактурных і абутковых крамах не было тавару, можна было толькі набыць папяросы. Наглядчык хадзіў за мной увесь час, таму я вырашыў вярнуцца ў гатэль, і цэлы вечар правёў у нумары. Да мяне заходзілі асобы, якія рэкамэндаваліся як беларускія пісьменьнікі, яны пыталі мяне пра культурнае беларускае жыццё, нацыянальны настрой моладзі.

СПАТКАНЬНЕ З РОДНЫМІ

На наступны дзень дэпутаты рабілі экскурсію параплавам па новапабудаваным канале Масква—Волга. Гэты канал, як і маскоўскае мэтро, будавалі некалькі гадоў бедныя балшавіцкія нявольнікі. На палубе параплава гучна грала мадэрная савецкая музыка, і несьліся па хвалях песьні, задзірлівыя і абураючыя: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек». Мне ж хацелася крычаць: «Зьмяніце тэкст гэтай песьні і спявайце: «Я другой такой страны не знаю, где так страшно зьдзекуюцца з чалавека».

Па заканчэньні экскурсіі я скарыстаў момант аддзяліцца, схаваўшыся ў прыбіральні, і пайшоў шукаць цётку. Масква была вялікая і шырокая, але я нідзе ня мог знайсці пляну гораду. У вітрынах кнігарняў была выстаўленая толькі камуністычная прапаганда. Зайсьці і запытацца — баяўся. Мяне маглі палічыць за шпіёна і аддаць у рукі НКВД. Пра вуліцу, на якой жыла цётка, пытаўся ў мінакоў. Мне патлумачылі, як дайсьці да цёткі, аднак гэта было вельмі далёка. Я

знайшоў таксі і паехаў на Замаскварэчча. Тут затрымаўся і адпусьціў шафэра, далей ішоў пешкі. Праз пару кварталаў азірнуўся. Падзронага *спутніка* не было відаць. Урэшце я адшукаў вуліцу і дом. Дом шматпаверхні. Падымаўся па сходах і шукаў дошчачку з прозьвішчам дзядзькі. Ёсьць. Грукаю. Цётку я ня бачыў гадоў 19, дзядзькі наагул ня ведаю.

На парог выйшла жанчына гадоў 50-ці, прыгожая, сыціпла апра-нутая. Цётка Ганна! У 1920 годзе яна была такая ж, толькі пастарэла з таго часу. Яна глядзела на мяне і ад радасьці заплакала, кінулася мне на шыю, цалавала і плакала, як бы хацела выплакаць усё гора шматгадовай разлукі, шматгадовай пакуты ад балышавіцкай улады. Яна моцна любіла нас, бо ня мела сваіх дзяцей, і мы — Ніна, Оля і я — былі для яе ўсім. Яна пазнала мяне, хоць зь ёю разьвітаўся дзесяцігадовым хлапцом, а спаткаўся трыццацігадовым мужчынам.

Я ўвайшоў у хату. Дзядзька Анатоль быў на працы. Ён быў горным інжынэрам — галоўным інжынэрам пры пабудове нафтаправоду Баку— Масква. Дзядзька быў беспартыйным і вернікам. Праз гэта яго пазней пазбавілі пасады.

Першае, што запытаў: дзе маці? Цётка адказала, што на цяжкай высылцы на Салоўках. Я ня вытрымаў, і па шчоках пакаціліся сьлёзы. . . Маці ўжо другі раз за рэлігійныя перакананьні і за карэспандэнцыю выслана Сталіным на восем гадоў. Мы стаялі абняўшыся і плакалі.

Я супакоіў цётку, што знаходжуся легальна, зьяўляючыся дэпутатам ад Заходняй Беларусі, і што, карыстаючыся сваім становішчам, напішу просьбу да Сталіна, Калініна і Бэрыі — каб яны вызвалілі маму і дазволілі ёй вярнуцца ў Нясьвіж.

Я нарэшце аглядзеўся. Што я пабачыў! Памяшканьне складалася з аднаго доўгага пакоя (8 на 6 мэтраў), падзеленага надвое фіранкай-заслонкай. Пярэдня палова служыла гасьціным і сталовым пакоем (гэта палова была і кухняй, бо тут на электрычнай печцы гатавалася ежа), а за заслонай была спальня, дзе стаялі два ложка, начны столік і шафа-гардэрб. У гасьціным пакоі стаяў рабочы стол, канапа і крэсла, на сьценах віселі некалькі намаляваных карцін-пэйзажаў. Гэта было жытло вядомага інжынэра, які зарабляў вялізныя па савецкіх мерках

грошы. Цётка ж сказала, што, на кватэрныя варункі ў Маскве, іх кватэра была люксавай, і яны атрымалі яе па пратэкцыі.

Цётка Ганна пасадзіла мяне на канапу і распавяла сваю і маміну «адысэю». Да 1920 г. яна працавала настаўніцай у Цімкавічах, а маці была сястрой міласэрнасьці ў Нясьвіжы і, прыехаўшы па хлеб у Цімкавічы, раптоўна захварэла на тыфус. *Райздраў* адаслаў яе ў Менск. Тым часам польска-балышавіцкая вайна скончылася, цётка апынулася ў Маскве. Маці ж засталася ў Менску і працавала псаломшчыцай у Екацярынінскім саборы. Улады не дазволілі ёй вярнуцца ў Нясьвіж. У 1931 г. яе арыштавалі і выслалі ў Томскую вобласць па абвінавачваньні ў перапісцы з Захадам і рэлігійных перакананьнях. У 1936 г. маці вярнулася з высылкі назад у Менск і працягнула працу псаломшчыцай у царкве. У 1938 г. яна была паўторна арыштавана і на гэты раз высланая на Салюкі на восем год.

У міжчасе прыйшоў з працы дзядзька Анатоль. Я расказаў пра нашае жыцьцё, пра тое, як жылося пад польскай акупацыяй, жыцьцё на Захадзе, падзеі апошняга часу, маю актыўнасьць у Нясьвіжы, пра тое, як патрапіў у дэпутаты. У гутарцы і не заўважылі, як сьцягнула. Я вырашыў рызыкнуць і не варочацца ў гатэль, застаўшыся ў цёткі. Так шмат было аб чым пагаварыць за 20 мінулых год. Пра нас, цётку Маню, Міхася і Алеся Вітушкаў, ейных пляменьнікаў, пра сёстраў Ніну і Олю, пра жыцьцё бацькі. Нягледзячы на небясьпеку з боку НКВД, я і далей наведваў цётку.

Нас вазілі ўсюды, дзе толькі быў прагрэс у жыцьці савецкага чалавека. Давалі пропуск у спецыяльныя крамы, дзе набывала тавары прывілеяваная кляса Масквы. Дзядзька Анатоль і цётка Ганна далі сьпіс рэчаў, якіх яны не маглі дастаць у звычайных крамах: вопратка, абутак, паліто зімовае і восеньскае, пасыцельныя рэчы, бялізныя, верхнія і споднія кашулі, пулёвэры. Я ўсё гэта купляў, прывозячы сваякам. Таксама выслаў ім пакеты зь ежай і зь цёплай вопраткай і бялізнай маме. Цётка сказала, што ўсё гэта мама раздасьць зьняволеным у высылцы.

5-Я НЕЧАРГОВАЯ СЭСІЯ ВЯРХОЎНАГА САВЕТУ СССР

Каб закруціць галаву дэпутатам і ня даць часу на роздум, *Большой театр* зрабіў пастаноўку оперы беларускага кампазытара са Смаленшчыны М. Глінкі «Жыццё за цара», перайменаваную балышавікамі на «Іван Сусанін». Дэпутаты з Заходняй Беларусі былі зьдзіўлены пастаноўкай, паколькі не заўважылі ў ёй ані найменшага сьледу балышавіцкай прапаганды. Народ, баяры, сьвятары, царква, палацы былі так рэальна паказаныя, што, здавалася, чалавек перанёсся ў тыя старыя часы.

Янават на хвіліну забыўся, што знаходжуся ў самым цэнтры Масквы, у пашчы тырана, ганіцеля Царквы і веры. Толькі падчас перапынку мяне да рэчаіснасьці вярнуў голас Сталіна, які прысутнічаў на пастаноўцы й раптоўна зьявіўся да дэлегатаў з прывітаньнем на ламанай расейскай мове з грузінскім акцэнтам: «Приветствую вас, делегаты, наша власть принесет на ваши земли лучи солнца». Сталін казаў далей пра важнасьць апошніх падзеяў для беларускага і ўкраінскага народаў і для ўсяго Савецкага Саюзу, пажадаўшы дэлегатам карыстацца ўсімі дабрабытамі Масквы і вітаць выбаршчыкаў пасля вяртаньня дахаты.

2 лістапада 1939 г. у Крамлі, куды нас зьвезьлі аўтобусамі, адбылася 5-я нечарговая сэсія ВС СССР. Перад крамлёўскай брамай НКВД пракантралявала папэры шафэраў, і толькі пасля дэпутаты змаглі ўехаць у Крэмль. Нас павялі ў залю пасяджэньня Вярхоўнага Савету. Спачатку нас завялі ў гардэрб. Вайскоўцы-дэпутаты пакідалі тут сваю зброю. Затым дэпутаты па адным уваходзілі ў залю пасяджэньня. У дзьвярох стаялі адмысловыя кантралёры. Яны пыталіся ўсіх дэпутатаў, ці маюць тыя пры сабе зброю. Дэпутатам Заходняй Беларусі кантралёры такога пытаньня ня ставілі.

Мяне пасадзілі ў адным зь першых радоў перад трыбунай. Заля была вялізная, на некалькі тысячаў асобаў. Па баках былі балконы, дзе сядзелі прадстаўнікі прэсы і дыпляматычнага корпусу (калі іх дапускалі

на пасяджэньне). На пярэднім фронце залі, на трыбуне стаяў пулт для прамойцы. З двух яго бакоў — крэслы для ўраду. Перад трыбунай выстраены сыяжыны са сыягамі рэспублік СССР. На століках у кожнага дэпутата знаходзіліся слухаўкі-навушнікі.

ЦК КПСС і ўрад СССР занялі свае месцы на трыбуне. Тут сядзелі Калінін з Молатавым, Кагановіч з шэфам НКВД Бэрыям, маршал Будзённым (маленькі і тоўсыценькі), Варашылаў зь Мікаянам ды іншая камуністычная арыстакратыя. Сталін сядзеў заду ў трэцім шэразе, як бы схаваны за Молатавым і Кагановічам. Ён падчас воплескаў, калі ўсе ўставалі, падымаўся апошні, сядзеў першы. Прынамсі, так мне падавалася.

Сэсію Вярхоўнага Савету адчыніў старшыня Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету СССР Калінін. Ад імя жыхароў Заходняй Беларусі выступаў Сяргей Прыгыцкі, які прасіў Вярхоўны Савет СССР уключыць Заходнюю Беларусь у склад СССР-БССР. З прамовамі і дакладамі выступалі прадстаўнікі савецкага ўраду, сябры ЦК КПСС, вызначаныя загадзя Партыяй. Дэпутаты ВС СССР сядзелі і слухалі гэтыя ўрадовыя даклады. Ці ўсе дэпутаты разумелі, пра што дакладвалі гэтыя прамойцы, ці наагул разумелі яны расейскую мову? Тут былі «прадстаўнікі» амаль усіх паняволеных народаў: калмыкі, грузіны, чачэнцы, татары, армяне, кіргізы, казахі. Тут былі і даяркі, і сьвінаркі, калгасьнікі і фабрычныя кваліфікаваныя спэцыялісты і простыя працаўнікі. Яны былі параўнальна прыстойна апранутыя, але агульны выгляд не паказваў іх інтэлігенцыі і наўрад ці разумелі яны, пра што ідзе ўвогуле гаворка. Былі тут таксама вайскоўцы і ўмысловыя працаўнікі, але ў значна меншай колькасьці. Дый яны і не прамаўлялі.

З дакладамі выступалі партыйныя кіраўнікі і высокія партыйныя ўрадоўцы. Дыскусіяў не было. Абавязкі дэпутатаў зводзіліся выключна да ўстаўленьня і бурнага аўтаматычнага плясканьня ў далоні. Падчас трываньня сэсіі Вярхоўнага Савету СССР дэпутаты больш канцэнтравалі сваю ўвагу, думкі аб закупах у спэцыяльных крамах, куды яны пасьля Пленуму ішлі і куплялі ўсё, што не маглі купіць у сябе ўдома. Прынамсі, аб гэтых закупах яны гаварылі міжсобку падчас перапынкаў.

Часта дэпутаты сядзелі з разяўленым ротам і зь незацікаўленым выразам твару, але не пазяхалі ад нуды, бо баяліся заснуць. За гэта яны маглі быць прыцягнутыя да адказнасці.

Усё ішло па раней узгодненым пляне — паняволення народы жадалі альбо не жадалі, але яны мусілі быць паслушнымі Маскве. Заходнебеларускія дэпутаты былі марыянэткамі Крамлю. Так і адбылося прыняццё Заходняй Беларусі ў *Вялікую Шчаслівую Сям'ю Народаў СССР*.

СПАТКАНЬНЕ СА СТАЛІНЫМ

На другі дзень пасыя «апрабать» далучэння Заходняй Беларусі да СССР дэпутатаў запрасілі ў Крэмль на прадстаўленьне і гутарку са Сталіным і ягонай крамлёўскай клікай. Ужо з самага раньня аўтобусамі нас прывезьлі ў Крэмль, паказалі ўсе залі, галерэі, славуцасьці — шыкоўныя залі, прасторныя пакоі, каштоўныя царскія кароны і славутую «шапку Манамаха», у якой вянчаліся расейскія цары да Іаана і Пятра Аляксеевіча, боты і шаблю Пятра Вялікага, партрэты цароў і ўсёй расейскай арыстакратыі, *драгацэнныя каўры*, іконы і іншую старыну царскай Расеі. Паказвалі пакоі, расьпісаныя іконамі сьвятых, цар-пушку і цар-звон.

Пасыя абеду ў Крамлі нас прывялі ў асобную залю, у якую прыйшоў Сталін з усімі сваімі камісарамі-міністрамі: Молатавым, Кагановічам, Берыям, Будзённым, Калініным і іншымі сябрамі ЦК КПСС. Сталін выглядаў несамавіта, мізэрна. Невялікага росту, у цёмна-шэрым пінжаку і такога ж колеру штанах. У ягонай мове чуўся грузінскі акцэнт. Ён хваліўся дабрабытам і шчаслівым жыцьцём савецкага чалавека пад ягонай апекай, пад ідэальнай канстытуцыяй, якую апрацаваў і зацьвердзіў.

Затым кожны дэпутат Заходняй Беларусі быў яму прадстаўлены асабіста. Сталін паціскаў кожнаму асабіста руку, па ягоным прыкладзе рабілі гэта ягоныя камісары.

Давалася і мне паціснуць яму руку. Гэтую хвіліну я ніколі не забуду. Сэрца аблівалася крывёй, я быў напоўнены злосьцю і жаданьнем

адкрыта, шчыра выказаць усё, што ляжала ў мяне на душы, выказаць, выліць усю злосьць, за ягоныя праступствы над маім і іншымі паняволенымі народамі.

Але гэтае ўнутранае пачуццё неяк адбілася на твары. Сталін гэта заўважыў, бо, паціскаючы руку, затрымаў мяне: «Твой беларус?» Я адразу не зразумеў яго, бо ня ведаў: хто мой беларус? На маім твары адбілася здзіўленьне, што ён заўважыў, бо адразу паправіўся:

— Вы с Западной Белоруссии.

Я адказаў, што беларус. Ня ведаю, ці ён са мною гаварыў з асабістай ініцыятывы, ці па парадзе прадстаўніка нашае дэлегацыі. Ён працягваў далей:

— Я очень люблю белорусский народ и помогу ему. Он получит от меня большую поддержку. Ваш народ добрый, он будет известен всему свету. Моя власть принесет вашему народу много радости и счастья, чем теперь пользуются все народы СССР. Вы вернетесь домой и расскажете об этом всему населению Западной Белоруссии.

Яшчэ раз паціскаючы маю руку, пажадаў мне шчасця і поспехаў у працы для добра бацькаўшчыны і народу. Я быў так моцна агаломшаны гэтымі неспадзяванымі пажадаваннямі, што нічога, здаецца, не адказаў яму, а сьмела й проста глядзячы ў вочы, уручыў падрыхтаваны раней дублікат просьбы аб звальненні мамы з высылкі. Я ня быў пэўным, ці перададуць яму асабіста ліст з гэтай жа просьбай, таму вырашыў рызыкнуць. Ліст Сталін сунуў аднаму з ад'ютантаў ды паабяцаў пазытыўна разгледзець.

Каб падкрэсліць сваю прыхільнасьць да дэпутатаў з далучаных да СССР новых абшараў, Сталін зладзіў у Крамлі для дэпутатаў «пір на ўвесь мір». Прыём адбыўся ў Георгіеўскай залі, агромністай і багатай, разлічанай на некалькі соцень чалавек. Вялікія сталы ў некалькі радоў, засланія белымі як сьнег абрусамі, гнуліся ад пачастункаў і напіткаў. Тут стаялі самыя пышныя і дарагія стравы — рыбныя, мясныя, зь дзічыны, салаты розных гатункаў, самыя найлепшыя напоі — водка, віны найлепшага гатунку, шампанскае. Паміж усяго гэтага — кветкі, якія ўпрыгожвалі і так ужо прыгожыя сталы. Прыслугоўвалі эlegantныя, у пышных лётках кельнэры. Стол Сталіна, дзе сядзелі таксама Кагановіч,

Калінін, Мікаян, Молатаў, Хрушчоў, Берыя, Варашылаў, Жукаў, знаходзіўся на самым канцы залі, пэрпэндкулярна да ўсіх астатніх сталоў.

У ліку запрошаных гасьцей, апрача дэлегатаў з Заходняй Беларусі, прысутнымі былі таксама выдатныя прадстаўнікі навукі, дактары, прафэсары, мастакі і вайскоўцы, зь іншых галін жыцця СССР. Прадстаўнікоў духавенства не было.

Прыняцце перамешвалася з мастацкім выступам найлепшага чырвонаармейскага харавога і танцавальнага ансамблю СССР пад кіраўніцтвам Аляксандрава, выступамі заслужаных сьпевакоў і сьпявачак СССР ды армянскім ансамблем, што прыехаў у Маскву на сваю юбілейную дэкаду. Выступалі таксама вядомыя ў Савецкім Саюзе сьпевакі Лемешаў і Казлоўскі. Уперамежку з пачастункам і мастацкай часткай госьці танцавалі ў суседняй залі, быў сярод іх і Сталін. А найвеселяйшым, найбольш «шармантным», найбольш простым быў маленькі, пузаты маршал Будзёны. Ён танцаваў зь вялікім энтузіязмам.

Гучныя тосты ў гонар Сталіна, «сонца ўсяго СССР», суправаджаліся гучнымі аплядысмантамі. Прамовы, прамовы, прамовы з тостамі і выпіўкай грымелі бесьперапынна.

Такой пыхі, такога дарагога абсталяваньня, багацьця стала я ніколі ня бачыў, а бачыў я шмат. У 1931 г. быў на прыняцці ў бэльгійскага караля, якое яны ладзілі дэлегацыі студэнтаў на Канфэрэнцыі Сусьветнай Студэнцкай Арганізацыі, а ў 1938 г. быў на прыёме ў караля Югаславіі Пятра ў ягоным палацы.

Перад ад'ездам з Масквы на мяне выпаў яшчэ адзін дэпутацкі абавязак. Я мусіў праз радыё прывітаць сваіх суродзічаў у Заходняй Беларусі і падзяліцца з жыхарамі СССР уражаньнямі аб побыце ў Маскве. У гатэль прыйшла дэлегацыя з радыёстанцыі і папрасіла даць па радыё інтэрвію пра мае ўражаньні. Я папрасіў іх саміх падрыхтаваць перадачу, а я толькі прачытаў бы. Яны не пагадзіліся. Але пра што казаць? Пра жудасную галечу і беднасьць насельніцтва Масквы і ўсяго СССР, праўду пра пустату маскоўскіх крамаў, кватэрныя патрэбы і

духовы прымус над людзьмі, брак свабоды дзеяння, слова і нават думкі? Тэрор ва ўсіх галінах гаспадарчага і духовага жыцця краіны?

Давялося нешта выдумляць, ляпіць, канструяваць. Я прывітаў выбаршчыкаў у Заходняй Беларусі і расказаў жыхарам СССР аб цяжкай долі і бядзе жыхароў Заходняй Беларусі падчас польскай акупацыі. Затым у ружовых фарбах апісаў свае ўражаны і надзеі ад сэсіі Вярхоўнага Савету, распавёў аб незабыўным спатканні зь «вялікім» правадыром СССР Сталіным і аб ягоным абяцанні дапамагчы далучанаму насельніцтву і ўсёй Беларусі «працывітаць» ва ўсіх кірунках ягонага жыцця. Таксама давялося парай словаў узгадаць аб «шчаслівым і багатым» жыцці масквічоў.

3-Я НЕЧАРГОВАЯ СЭСІЯ ВЯРХОЎНАГА САВЕТУ БССР

Крамлёўскі хмель хутка праходзіць. Твары спадарожнікаў-дэпутатаў у цягніку з кожным кілямэтрам гублялі вясёлы позірк, становіліся ўсё больш паважнымі і задуменымі. Не было ўжо чуваць жартаў і сьмеху. Няпэўнасьць, сумненьне ў магчымасці абяцанага сталінскага раю ахапілі іх душы. Аднак ніхто не адважыўся адкрыта, уголас крытыкаваць чырвоны крамлёўскі ўрад ці выказаць свае думкі аб добрых ці кепскіх баках савецкага жыцця. Дэлегаты сядзелі панура, якраз так, як выглядаў дажджлівы лістападаўскі дзень.

12 лістапада 1939 г. распачалася 3-я нечарговая сэсія Вярхоўнага Савету БССР, якая трывала тры дні. Праходзіла яна пад камандай і дыктоўкай Масквы, нічым не адрозніваючыся ад сэсіяў у Беластоку і Маскве. Пастанова гэтая была наступнага зместу: «Прыняць Заходнюю Беларусь у склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і ўзьяднаць тым самым вялікі беларускі народ у адзінай беларускай дзяржаве».

Як прыгожа гучэлі апошнія словы гэтай пастановы! Здавалася, што трэба цешыцца, бо значная частка беларускай тэрыторыі злучылася ў адзіную беларускую дзяржаву, але гэтая дзяржава апынулася пад таталітарнай уладаю, якая толькі на паперы давала магчымасць быць

у беларускай дзяржаве *вплоть до отделения*. У сапраўднасці Беларусь апынулася пад страшэннай дыктатурай бязбожнага тырана, які зьнішчыў амаль усю беларускую інтэлігенцыю, увесь беларускі актыў.

Сэсія скончылася. Пасыля агляду славуцасцяў Менску і ваколіцаў нас, дэпутатаў, пасадзілі ў розныя цягнікі, якія нас павезлі па месцах жыхарства.

ЗНОЎ У НЯСЬВІЖЫ

Спатканьне зь Сіроткам мяне вельмі турбавала. Я мусіў зрабіць поўны даклад аб усім, што бачыў і рабіў у Маскве і Менску. Сіротка зрабіў бюро ў былым княскім адміністрацыйным будынку на Студэнцкай вуліцы, насупраць касьцёльнага бульвару.

Я прыйшоў увечары. Было пачуццё непакою, але я быў падрыхтаваны да горшага. Перад уваходам у кабінэт перахрысьціўся і пастукаў у дзверы.

Сіротка стаяў пры рабочым стале — у глыбі пакоя. Не пасыпеў я пераступіць парог, як ён амаль крыкам запытаў:

— Што ты нарабіў у Маскве?

— Рэпрэзэнтаваў Заходнюю Беларусь і прасіў Вярхоўны Савет СССР далучыць яе да Ўсходняй, злучыць у адну Беларускую Дзяржаву.

Я ведаў, што ён атрымаў даклад аб маёй неафіцыйнай дзейнасьці ў Маскве. Сіротка акурат пра гэта і пытаўся. Я зноў не адказаў, сказаўшы, што мяне, як дэпутата ад Заходняй Беларусі, прасілі зьвярнуцца па радыё да жыхароў Беларусі і падзяліцца ўражаннямі аб Маскве. Затым я казаў яму, што меў нагоду гаварыць са Сталіным. Тут Сіротка ня вытрымаў:

— Ты мяне і сябе ледзьве не загубіў, ты зьвярнуўся да Сталіна ў справе высланай сваёй маткі, каб яе вызвалілі з турмы. Чаму ты мне нічога не сказаў раней? Я б усё палагодзіў.

— Я ня ведаў, што яна на высылцы. Я быў шчаслівы, што мог галасаваць за злучэньне ў адну сям'ю падзеленую Беларусь і зноў пабачыць сваю маці, аднак мая радасьць была азмрочаная весткай, што мая матка пакутуе на Салоўках. Я зрабіў так, як казалася сэрца. А

што б ты зрабіў на маім месцы, каб твая матка была сасланая на Салоўкі?

— Яе выпускаць, — цяжка ўздыхнуў Сіротка.

Далей мы ўжо гаварылі аб пабыце ў Маскве, аб Крамлі, радыё-перадачы, побыце масквічоў. Затым перайшлі на актуальныя тэмы працы ў Нясьвіжы і раёне. Я выйшаў ад Сіроткі і ўздыхнуў з палёгкай. Небясьпека часова мінавала.

Празь месяц атрымаў вестку ад цёткі Ганны, што Сталін звольніў маму, аднак ёй нельга вярнуцца ў Менск ці пераехаць у Маскву, а пасялілі яе ў Гжацку⁴⁶. Толькі праз восем месяцаў я змог зь ёю спаткацца ў Менску, куды яна прыехала нелегальна, каб пабачыцца са мной і трохі даглядзець цётку Маню, якую я прывёз у менскі шпіталь на лячэньне ад раптоўнага паралічу.

Зхвілінай далучэньня Заходняй Беларусі да СССР закончыўся першы, лагодны пэрыяд савецкай акупацыі Беларусі. Распачаўся другі этап — этап чысткі насельніцтва Заходняй Беларусі і пэрыяд нармалізацыі жыцця пад маскоўска-камуністычнай дыктатурай. Пачаліся мізэра, арышты, высылкі ў Сібір.

ЧОРНЫ ВОРАН (РАПТОЎНЫЯ АРЫШТЫ — ВЫВАЗ У СІБІР)

Напачатку не было арыштаў, забаронена было толькі хадзіць уначы па вуліцах. Я як «бургамістар» і дэпутат гэтаму не надаваў увагі. Але аднойчы варочаўся ўначы ад свайго сябра Рыгора Дудкі. Ідучы Альбянскай вуліцай, праходзіў ля будынку НКВД. Агromны пляц перад ім быў запоўнены паўгрузавымі, чорнымі зачыненымі самаходамі. Мяне запынілі, правярылі паперы і са словамі *запрещено ночью ходить* адпусцілі. Тады я не зразумеў небяспекі. На канцы гораду, на скрывахаванні вуліц Цмэнтарнай і Альбянскай ізноў затрымаў схаваны за вуглом НКВДыст, ізноў праверка дакумэнтаў. Перад хатай ізноў патрулі. Горад быў акружаны НКВД. Раптам загулі самаходы, якія спыняліся перад хатамі. З машынаў выскочвалі НКВДысты, урываліся ў хаты. Там чуўся крык, плач кабетаў і дзяцей. Праз гадзіну НКВДысты

выводзілі з хаты і саджалі ў машыну жанчын зь дзецьмі. Гэта былі жонкі былых польскіх жаўнераў з 27-га ўланскага палку і былых урадоўцаў, якія паўцякалі зь Нясвіжу.

Зранку стала вядома, што ў горадзе пабываў «чорны воран». Амаль усе сем’і вайскоўцаў і былых урадоўцаў былі вывезеныя ў Сібір. Ацалелі толькі тыя, хто адсутнічаў у хагах. Над маім шваграм, колішнім жаўнерам польскага войска Ўладкам Кісялеўскім, навісла небяспека. На наступны дзень я забяспечыў яго грашыма і паперамі, і ён з дапамогай праваднікоў адправіўся празь лясы ў Варшаву. Перайшоў нелегальна мяжу і шчасліва апынуўся ў генэральным губэрнатарстве⁴⁷, аб чым паведаміў сваёй жонцы. Некалькі наступных начэй у нашай хаце хаваліся суседзі і бліжэйшыя супрацоўнікі — нясвіскі і знаёмыя Ніны. Аднак гэтымі днямі ў горадзе было спакойна, НКВД нікога не арыштоўвала. Так прайшоў першы этап вывазу ў Сібір. Ізноў запанаваў супакой. Людзі, навучаныя горкім вопытам першага транспарту, шыкавалі сухары і неабходныя рэчы, каб у выпадку неспадзяванага арышту быць гатовымі. Ніхто ня ведаў, што будзе заўтра, але кожны рыхтаваўся да арышту.

Я стаў рыхтаваць да ўцёкаў за мяжу да Ўладака сястру Ніну зь сямігадовым пляменьнікам. Аднак раптоўна пачаліся добрыя маразы, а з уцёкамі больш нельга было цягнуць. Таму, апануўшы сястру і пляменьніка ў цёплую вопратку і абутак і забяспечыўшы іх грашыма і паперамі, мы развіталіся, і яны вырашылі ў далёкі сьвет.

Аднаго разу пасыла апоўначы мяне зь Міхасём Вітушкам забралі ў НКВД. Чакалі мы каля дзвюх гадзінаў. Тым часам прыехаў Сіротка і яшчэ хтосьці, каго мы не пазналі. Праз колькі гадзін выйшаў Сіротка з амаль прыкметным потам на ілбе, неяк дзіўна паглядзеў на нас і сказаў: «Можаце ісьці дахаты, гэтым разам усё абышлося», а потым, зьвяртаючыся да Міхася, паважным голасам дадаў: «А ты, Вітушка, прайдзеш зь міліцыі ў дарожны аддзел і будзеш там працаваць».

Мы, здзіўленыя такім нечаканым выклікам у НКВД і ня менш выглядам Сіроткі і яго словамі, выйшлі з будынка. На другі дзень Сіротка выклікаў мяне да сябе і пад вялікім сакрэтам сказаў, што НКВД хацела

нас арыштаваць. Памежнікі арыштавалі пры нелегальным пераходзе мяжы Сержыка Крысыцінскага, колішняга нашага калегу, які быў намі высланы ў Варшаву з мэтай наладжвання кантакту з тамтэйшымі беларускімі дзеячамі ў Варшаве і Бэрліне. Пры Крысыцінскім быў знойдзены ліст да беларусаў Бэрліна: Шкуткі, Калошы, Абрамчыка, з мэтай наладжвання кантакту. НКВД, прачытаўшы ліст, пераканалася, што знайшла нацыяналістычную змову. Сержык, як міліцыянер у Нясвіжы, меў паперы і водпуск ад Міхася і маю пасьведку, што едзе да сваёй хворай маткі. НКВД і вырашыла нас арыштаваць. Толькі асабістае ўмяшальніцтва Сіроткі выратавала нас ад арышту.

Мне быў дадзены загад перадаць гарадзкія справы бургамістра ў гарсавет Дзятлаву. Ён быў мянчук, і ў ягонай асобе я знайшоў шчырага беларуса — талковага і сумленнага працаўніка, які стараўся адпаведна сваім магчымасцям палагоджваць гарадзкія справы. Я добра зь ім разумеўся, і адносіны між намі былі добрыя. Часамі Дзятлаў прасіў яго суправаджаць па старых гарадзкіх будынках, паддахах, склепах, складах, наведваў Слуцкую Брану, Бэрнардзінскі касцёл. Лазіў на гару, шукаў «непатрэбныя», як ён казаў, іконы і забіраў з сабою. Я не задаваў пытаньняў.

1 траўня 1940 г. мяне афіцыйна перавялі з пасады кіраўніка раённага аддзелу сацыяльнага забесьпячэньня ў гарсавет на пасаду інспэктара. На маё месца быў вызначаны нападўпісьменны жыдок з СССР. Гадзіны высылкі ў Сібір няўмольна набліжаліся. Аднак Сіротка і тут падтрымаў мяне, сказаўшы, што трэба ехаць у Менск на штудыі ў палітэхніку, тым самым унікнуць арышту.

НЯЎДАЛЫЯ ЎЦЁКІ

Я й Міхась пасыла даўгіх асыярожных пошукаў даведаліся адрас аднаго надзейнага пераводчыка празь мяжу, што жыў ля Беластоку. Было гэта ў пачатку ліпеня. У плян уцёкаў былі ўведзеныя бацька, а таксама маці Міхася ды Эмануіл Ясюк.

Я папрасіў у Дзятлава дазвол на звальненьне мяне з працы,

⁴⁶ Сёньня горад Гагарын у Смаленскай вобласьці (Расея).

патлумачыўшы, што неабходна рыхтавацца да паступлення ў Менскую палітэхніку. Знаёмым сказаў, што паехаў на пару дзён да сваякоў — адпачыць ад працы.

На другі дзень зь Міхасём — каб не звяртаць увагі — выехалі роварамі ў кірунку Баранавічаў. Там жыву сябра Міхася — колішні студэнт Варшаўскай палітэхнікі Ч. У яго мы павінны былі пакінуць ровары. Прабыўшы там з паўгадзіны, пакінулі ровары, купілі білеты на цягнік у Беласток, у ваколіцах якога, у адной зь вёсак, жыву чалавек, які мусіў нас пазнаёміць з правадніком, што, у сваю чаргу, жыву ў памежнай Ломжы. Аднак дабрацца да гораду было няпроста. Ломжа знаходзілася на памежжы, і НКВД строга кантралявала ўезд і выезд зь яе.

Узяўшы ў Беластоку таксі, дабраліся да нейкай вёскі пад Ломжай. У адной з хатаў папрасілі гаспадара прадаць нам малако і яйкі. Той пусціў у хату, пачаставаў ежай.

Гаспадар з гаспадыняй гутарылі напачатку з намі па-польску, але, высветліўшы, што мы беларусы, перайшлі на беларускую мову. Гаспадар наракаў на бальшавіцкую ўладу, якая забірае апошнія на падаткі, сялян змушаюць ісці ў калгасы, а ўначы на вуліцах зьяўляюцца чорныя вораны і вывозяць людзей. Гаспадыня ж найпрост выказала меркаваньне, што мы, напэўна, уцякаем з савецкага раю і хочам перайсці мяжу. Яна заўважыла, што зараз зрабіць гэта цяжка — бальшавікі нядаўна акупавалі Літву, Латвію, Эстонію, і таму на мяжы шмат войска і, найперш, энкавэдыстаў. *«Мяжу перайсці амаль немагчыма»*, — заўважыла гаспадыня. Мы адказалі, што ў Ломжы нас чакае праваднік. Але як дабрацца да гораду? Гаспадар паабяцаў, што паспрабуе нас правесці ў Ломжу наступнай раніцай, ды прапанаваў пераначаваць, дадаўшы: «Уцякайце, сынкі, з гэтага бальшавіцкага пекла».

З раніцы была пагода. Па абедзе гаспадар запрог каня ў вялікую фурманку, паклаў трохі сена. Мы пераапрунуліся ў сялянскую адзежу, у фурманку сеў сын і дзьве дачкі (па дваццаць гадоў кожнай), апрунутыя

⁴⁷ Маецца на ўвазе Генэральная губэрня, створаная немцамі ў 1939 г. па падзеле Польшчы.

ў новыя белыя сукенкі. На грудзі прышчапілі белыя кветкі. Мы ўзялі пару бутэлек добрай водкі, гармонік. Гаспадар і гаспадыня селі таксама ў фурманку. Усім, хто спытае, мусілі казаць, што едзем у Ломжу на вяселье.

Фурманка кацілася па дарозе, мы даехалі да моста цераз Нараў, пасярэдзіне моста стаяла патрульная будка. НКВДысты ў кожнага правяралі дакумэнты. Мы зь Міхасём абнялі «сваіх» дзяўчат, сын гаспадара зайграў польку, НКВДысты абступілі нас, дзяўчаты пачалі сьмяяцца. Гаспадар, сьмеючыся, зазначыў, што едзем у Ломжу на вяселье, і працягнуў жаўнерам гарэлку, каб тыя таксама выпілі за маладых. Тыя ўзялі пляшкі, падзякавалі і, вітаючы рукамі, правялі цераз мост.

У нейкай чайнай мы пераапануліся, разьвітаўшыся з нашымі знаёмымі. Ужо цямнела. Пайшлі шукаць правадніка, знайшлі патрэбныя вуліцу і дом. Аднак чалавека не было — колькі дзён таму яго забрала НКВД.

Што рабіць? Вяртацца ў Нясьвіж было цяжка і выклікала падазрэньні, а пераход мяжы самімі здаваўся нерэальным. Мы вырашылі перайсці мяжу, але родныя правадніка радзілі адмовіцца.

Пасьля ўсебаковага разгляду сытуацыі вырашылі вяртацца ў Нясьвіж. Але як выбрацца з Ломжы? Начаваць не было дзе, цягнік на Беласток адыходзіў раніцай. Трэба было дзесьці перасядзець ноч, але ж ноччу было забаронена хадзіць па вуліцах. Зачараванае кола!

Не было іншага выйсьця, як чакаць на вакзале. Апоўначы зьявіліся некалькі чалавек з НКВД, зачынілі ўсе дзьверы і пачалі правяраць дакумэнты прысутных на вакзале. Мы зь Міхасём былі вонкі, сядзелі на вуліцы, імкнучыся быць спакойнымі. Мы ня мелі тлумачэньняў, як патрапілі ў Ломжу і што тут наагул робім.

Міхасю я загадзя, яшчэ ў час майго «бургамістарства», выпісаў пасьведчаньне гарсавету, што ён мае службовую выправу, а я меў мандат дэпутата ў Народны сход у Беластоку і ў Вярхоўны Савет БССР і СССР на надзвычайныя сэсіі. Але, каб НКВД усё правярыла, то абавязкова б выкрыла нас. Тлумачэньні, што прыехалі да родных у

Ломжу, выглядалі б вельмі наіўнымі.

Як мы не жадалі і што б не рабілі, на вуліцы мы трапілі на патруль НКВД. Тыя запатрабавалі паперы. Я дастаў з кішэні дэпутацкі мандат і паказаў жаўнеру. НКВДыст паглядзеў на яго, кінуў позірк на мяне, запытаўся: «Чаго прыехаў?» Мой адказ быў кароткі: «Камандзіроўка, еду дахаты». Ён адсальютаваў і аддаў мандат. Затым узяў паперы Міхася. Я не чакаў, пакуль ён запытае, і адказаў за брата: *«Тожэ камандзіроўка, едем вместе дамоў»*. НКВДыст нават не даглядзеў паперы, сказаў: «Харашо», і вярнуў назад. Мы з палёгкай уздыхнулі.

Раніцай падалі цягнік, мы даехалі да Беластоку, а празь яго дабраліся да Баранавічаў. У Баранавічах нас чакаў Ч., які пацвердзіў, што Балтыйскія краіны акупавалі Саветы, і нашыя ўцёкі былі амаль немажлівымі. Забраўшы ровары, мы вярнуліся ў Нясьвіж. Міхась працягваў працаваць па сваім дарожным фаху на раённых дарогах, а ж чакаў нагоды паехаць у Менск — запісацца ў Палітэхніку.

НЕЗАБЫЎНЫ ВЕЧАР

Прыйшла восень 1940 г. У адзін зь дзён мяне выклікаў да сябе Сіротка, паведаміўшы, што назаўтра Дзятлаў едзе ў Менск і можа мяне ўзяць з сабой.

У гарсавеце Дзятлаў прапанаваў мне спыніцца ў яго сваякоў, а на наступную раніцу палагодзіць усе справы, звязаныя з запісам на шпуды.

У Менск мы прыехалі пад вечар. Дарога была лёгкая, цёплае сонечнае надвор'е нібы спрыяла падарожжю. Родныя Дзятлава (сям'я была вялікая, чалавек 10-12) гасьцінна прынялі мяне, зазначыўшы, што ім прыемна прымаць беларуса з Заходняй Беларусі.

Драўляная хата складалася зь некалькіх пакояў. Гасьцёўня была вельмі-вельмі вялікай, пасярэдзіне стаяў даўгі засланы белым абрусам стол. На франтавой сцяне віселі вялікія партрэты правадыроў партыі, у самым цэнтры — партрэт Сталіна. Дэкарацыя пакоя казалася, што тут жыве нехта з партыі.

Цямнела. У вялікім пакоі гаспадыні пачалі рыхтавацца да вячэры. Накрылі хутка стол. Мяне пасадзілі першым зь левага боку, недалёка ад «правадыроў». Поруч сеў Дзятлаў. Ежа стаяла на стале, але ўсе моўчкі сядзелі, нібы на штосьці чакалі. Прайшло некалькі хвілінаў. Раптоўна сыцяна, дзе віселі партрэты, рассунулася на дзёве палавіны.

Перада мною з'явіўся неспадзяваны містычны сьвет. Замест *вождей* я ўбачыў у глыбіні пакою на ўзвышшы, у таямнічым, напаўасьветленым сьвеце — іканастанас, з двух бакоў іканастанасу стаялі два аналоі, пакрытыя белымі пакрываламі з крыжамі. Перад імі — падсьвечнікі з запаленымі сьвечкамі перад іконамі. На іканастанасе перад іконамі віселі запаленыя лямпадкі. Зь левага боку, перад аналоем, тварам да нас стаяла 60-гадовая жанчына ў манаскай чорнай вопратцы, з чорнай хусткай на галаве. Яна прыязна глядзела на мяне й ласкава ўсміхалася. Потым спакойна сышла па сходах, падышла да мяне.

Дзятлаў без аніякага здзіўленьня або незадавальненьня ўстаў і зьвярнуўся да яе са словамі: «Мама, гэта мой друг Дзьмітры Касмовіч зь Нясьвіжу, пра якога я табе гаварыў». Жанчына зьвярнулася да мяне: «Не забывай Госпада, ён табе ўва ўсім добрым дапаможа, вучыся і службы свайму народу».

Я схіліў галаву і пацалаваў яе руку. Яна яшчэ раз ласкава паглядзела на сына, потым на мяне, прачытала малітву «Ойча наш», блаславіла ежу і, перажагнаўшыся, ціха пайшла па сходках назад за аналой, дзе абок іконы ляжала тоўстае Эвангелье. Цудоўна зьзяючы, таемны сьвет зьменшыўся, а сьценка зноў сышла. Перад намі зноўку віселі партрэты *вождей* — а за гэтай сыцяной зьзяў таямнічы райскі сьвет. Мы селі за стол, пачалі ў цішыне і роздуме спажываць вячэру. Кожны быў паглыблены ў свае думкі. Я думаў пра тое, як глыбока сядзіць вера ў сэрцы беларускага народу, як цяжка было хаваць Дзятлаву ўласныя думкі й рэлігійныя пачуцьці й працаваць разам зь бязбожнікамі. Цяпер я ведаў, што ўсе іконы, якія ён знаходзіў у Нясьвіжы, прывозіў матцы. Ён ведаў, што я ня выдам яго бязбожнікам. Ён не памыліўся, я нікому не распавядаў пра тое, якія прыемныя хвіліны я перажыў у яго. Мы бяз слоў разумеліся. Гэтае спатканьне, гэтых хвілін, гэтых слоў маткі Дзятлава і яго ніколі не забуду і ўсё жыццё нашу ў сваім сэрцы веру ў

свой беларускі народ. У словах маткі Дзятлава і ў словах яго самога выказалася душа беларускага народу, вернасьць да веры продкаў і каханьне да свайго народу. З маці Дзятлава я больш ніколі ня бачыўся.

ІМАТРЫКУЛЯЦЫЯ⁴⁸

На другі дзень зраньня я паехаў даведацца наконт варункаў штудыяў і пражыцця ў Менску. У сакратарыяце інстытуту мяне прынялі сакратарка рэктара, сам рэктар ды нейкі партыйны прадстаўнік. Цяжкасьцяў ніякіх не было. Прысутныя ўжо былі пайнфармаванымі аб маім жаданні скончыць палітэхнічныя штудыі. Пра свае штудыі ў Бэльгіі я паказаў пару пасьведак. Давялося толькі распавесці пра варункі навучаньня ў Бэльгіі, працу ў шахтах. Паказаў нават на руках, твары, шыі і локцях сыяды пазасталага ў скуры вуглю. Потым мяне спыталі пра сёньняшнюю працу ды запісалі на вучобу з прызначэньнем стыпэндыі 300 рублёў. «Гэтай стыпэндыі хопіць на пражыццё, калі здолееце купіць прадукты харчаваньня», — загадкава паведаміла мне сакратарка.

Пра сваю іматрыкуляцыю я паведаміў Дзятлаву, папрасіўшы, каб ён перадаў бацьку і Сіротку, што я застаюся ў Менску.

Палітэхніка знаходзілася на поўначы гораду. Побач з будынкам знаходзіўся пэдагагічны факультэт, а цераз дарогу — мэдычны гарадок з мэдычным факультэтам⁴⁹. Тут выкладаў мой далёкі сваяк — доктар-дэрматавэнэроляг, акадэмік Андрэй Якаўлевіч Пракапчук⁵⁰. У свой час, у 1918—1919 гг. ён быў камісарам у Нясьвіжы, і тады малады камісар захаваўся ў 17-гадовую Надзю Вітушку, падчарку маёй цёткі. На намаганьне ейнага бацькі маладыя ажаніліся апоўначы ў Нясьвіскай царкве.

У 1920 г., калі бальшавікі пад напорам войскаў Пілсудзкага пакінулі Нясьвіж, маладыя людзі перабраліся ў Менск. Андрэй Пракапчук скончыў мэдычны факультэт, а ягоная жонка — хімічны факультэт. Хутка Надзя захварэла і памерла, па ёй засталася дачка Вера. Дзядзька ажаніўся ў другі раз і меў ад гэтага шлюбу сына.

Пасьля запісу ў Палітэхніку я пайшоў да Пракапчукоў. Жонка Андрэя

Якаўлевіча, вельмі мілая і прыязная жанчына, шчыра прыняла мяне, Вера таксама была рада спаткаць сваяка. Кватэра Пракапчукоў была вялікая і прыгожая. Хутка прыйшоў і сам Андрэй Якаўлевіч. Ён быў чалавекам партыйным, але шмат разоў зьведаў чыстку, і *родная партыя* пару разоў забірала членскі білет. Аднак Пракапчук быў карысным вучоным і меў шмат добрых і салідарных зь ім суродзічаў-прафэсараў, акадэмікаў, навуковых супрацоўнікаў. Таксама былі прыемны і ва ўрадзе БССР. Гэта дапамагала пазьбегнуць арышту.

Падчас маіх наведванняў мы часта слухалі замежныя радыёстанцыі, пераважна перадачы зь Лёндану. Гэта было небясьпечна, але Андрэй Якаўлевіч казаў, што ў сьвеце чакаюцца вялікія зьмены, і выказаў думку, што немцы не задаволяцца перамогай над заходнеэўрапейскімі дзяржавамі, а пастараюцца рэарганізаваць усход. Часамі да Пракапчукоў заходзіў Якуб Колас, і Андрэй Якаўлевіч абяцаў мяне зь ім блізка запазнаць.

ВУЧОБА НА МЕНСКАЙ ПАЛІТЭХНІЦЫ (ВОСЕНЬ 1940 — ЛЕТА 1941 Г.)

Ложак і месца ў інтэрнаце я атрымаў у адным (памерам каля 30 м²) пакоі з шасцю іншымі студэнтамі рознымі сэмэстраў. Сярод іх былі тры жывыя. Пару дзясяткаў мэтраў ад інтэрнату знаходзілася палітэхніка. Таксама паблізу знаходзілася сталовка, у якой па картках па даволі танным кошце студэнты атрымлівалі абед. Сьнеданьне і вьчэру трэба было рыхтаваць самім на кухнях з малымі пліткамі. Але харчы даводзілася здабываць самому. У інтэрнацкім блёку знаходзілася маленькая крама, у якой студэнты маглі купляць сабе прыватны.

На другі дзень пабыту сябры па пакоі пабудзілі мяне ўжо а пятай раніцы і прапанавалі пайсьці «здабываць» харчы. Я быў вельмі здзіўлены, чаму так рана. Без пытаньняў чаму — савецкая рэчаіснасьць ужо ня раз здзіўляла мяне сваімі выбрыкамі — я пачаў зьбірацца. Сябры паралі ўзяць з сабой кнігу ці падручнік.

Перад крамай стаяла чарга. Гэта былі хлопцы, што прыйшлі да нас. Крама адчынялася а палове на восьмую. Я, як тая паслухмяная авечка,

нічога і нікога не пытаючыся, стаў у чаргу, разгарнуўшы кнігу. Чытаць не хацелася — у галаву лезьлі розныя думкі. Студэнты — перадавыя кадры народу, інтэлігенцыя краіны. Яны без нараканьня зносяць сталінскі тэрор, зьдзек, цярпліва чакаюць на хлеб, масла і кавалак каўбасы, а можа, на цукар, соль ці гарбату?

Прайшла гадзіна. Студэнты бязмоўна чакалі, зьвалі, запліошчвалі вочы і, абAPERшыся адзін на аднаго, драмалі. Абудзіўшыся, зноў чыталі далей. Была цішыня, ані слова незадавальненьня, нараканьня. Я стаяў і думаў, але ня мог знайсці адказу на пытаньні, якія паўставалі ў галаве. Быў адзін толькі адказ — сталінскі тэрор. Лютае сталінскае НКВД усюды мела свае вочы і вушы, людзей. І студэнты гэта ведалі — баяліся сказаць хоць слова, за якое адразу маглі дорага заплаціць: ці выключэньнем з унівэрсытэту, ці арыштам і высылкай. Лепей было маўчаць, драмаць, чытаць.

Краму нарэшце адчынілі. Студэнты дысцыплінавана заходзілі, куплялі неабходнае — калі яно было. Хлеба можна было ўзяць толькі адзін фунт, малы кавалачак сыру і колькі грам масла. Таксама кожны купляў, калі было, па аднаму фунту цукру ці солі. Каўбасы ці шынкі не было.

Праз паўгадзіны крама была пустая. Палова студэнтаў вярнулася з пустымі рукамі. Ізноў ні пратэстаў, ні нараканьняў, ні дрэнных словаў. Сябры па пакоі дзяліліся з тымі, хто нічога не атрымаў на сьнеданьне ці вячэру, фунтам хлеба. Цукар і соль ссыпалі ў мяшэчак і звозілі ў правінцыю да бацькоў, дзе такой раскошы не было. Я таксама паставіў цукар у торбу, для бацькі, бо ў Нясьвіжы цукар было цяжка дастаць.

Першае ўражаньне ад спатканьня са студэнтамі й прафэсарамі было пазытыўным. Калегі-студэнты былі вельмі ветлівымі, далікатнымі, спрыяльнымі. Адрозьні адчулі ўва мне заходніка і хацелі дапамагчы прыстасавацца да новых умоваў. У іх абыходжаньні прабівалася шчырасьць і адначасна таямнічая зацікаўленасьць.

Першая лекцыя, у аўдыторыі на 100-150 чалавек, — мэханіка.

⁴⁸ Ад фр. *l'immatriculation* (f) — рэгістрацыя.

Увайшоў старэнькі чалавек, адзеты ў старую вопратку, паглядзеў на аўдыторыю, па якой студэнты спакойна хадзілі і размаўлялі. Затым падышоў да сьпісанай формуламі дошкі і, не знайшоўшы ануцы, пачаў чысьціць яе рукавом. Я думаў, што гэта служачы палітэхнікі, але раптам ён павярнуўся і папрасіў сьцішыцца. Студэнты адразу сьцішыліся і пасядалі за сталы.

Выкладчык пачаў рабіць на дошцы чарцяжы, пачаліся выклікі. Гэта быў ведамы прафэсар палітэхнікі В., якога студэнты ўсе з прыемнасьцю слухалі. Падчас іспытаў ён таксама паводзіў сябе своеасабліва. Экзамэны рабіў у сябе на кватэры, меў вялікі пакой з круглым сталом пасярэдзіне, дзе сядзела група зь пяці-шасьці студэнтаў. У ацэнцы быў справядлівы, калі бачыў, што студэнт ведае, але мае запінку, стараўся навесыць яго на правільны адказ. У абедзенную пару рабіў гадзінны перапынак і частаваў студэнтаў, пераважна бутэрбродамі, якія студэнты самі рабілі. Меў арыгінальны, мэханічны спосаб частаваць студэнтаў сэндвічамі. Націскаў кнопку, і зьверху спускалася з «таямнічай» шафкі каўбаса ці шынка, з шафкі побач даставаў хлеб, масла. Студэнты гэта ведалі і ня дужа дзівіліся ягоным манерам абслугоўваньня.

Прафэсар В., скончыўшы лекцыю, разьвітаўся са слухачамі ветлівым рухам рукі і паволі выйшаў. Гэта было маё першае ўражаньне ад першай лекцыі і сустрэчы з прафэсарамі палітэхнікі. Усе прафэсары былі на сваіх месцах. Сэмінары рабілі маладыя асыстэнты, аб якіх я таксама застаўся найлепшага ўражаньня.

Наступныя дні праходзілі ў такім самым парадку, як і першы. Зраньня ўставалі, становіліся на пару гадзінаў у чаргу перад крамай. Groшы мелі ўсе студэнты. Усе без вынятку атрымовалі дзяржаўную стыпэндыю ў 300 рублёў. Выдатнікі — 400 рублёў. За гэтыя грошы можна было добра пражыць. Я ж меў свае грошы, і, апроча таго, цётка Ганна і дзядзька ў

⁴⁹ З 1931 г. дзейнічаў асобна Менскі мэдычны інстытут.

⁵⁰ **Андрэй Пракапчук** (1896—1970), беларускі вучоны ў галіне дэрмавэнэралёгіі. Доктар мэдычных навук (1936), акадэмік АН БССР (1940).

выпадку патрэбы маглі выслаць дапамогу. Я дапамагаў харчамі і грашыма бабулі Еве, якой дасылала таксама дапамогу цётка Ганна з Масквы.

Аднак, саванае сталінскім тэрорам, пад сталым наглядам НКВД, жыццё ў савецкім раі было нясьцярпнае. Мова беларуская была поўнасьцю дыскрымінаваная, царкоўна-рэлігійнае жыццё загнанае ў падполье. Жыць пад гэтым рэжымам было немагчыма. Увесь час стаяла думка пра ўцёкі з савецкага раю.

ЗАПАЗНАНЬНЕ ЗЬ ЯКУБАМ КОЛАСАМ

Пасяля пару тыдняў пабыту ў Менску аднаго вечара з Андрэем Якаўлевічам мы сядзелі ў ягоным пакоі і слухалі радыёперадачу пра бягучы падзеі на Захадзе. Нехта ціха пастукаў у дзьверы. Мы выключылі радыё, Андрэй Якаўлевіч адчыніў дзьверы. У пакой увайшоў Якуб Колас. Ён прывітаўся з гаспадаром і пытлівым вокам паглядзеў на мяне. Андрэй Якаўлевіч супакоў яго, кажучы, што я яго сваяк, студэнт палітэхнікі, з Заходняй Беларусі, з Нясвіжу, пра які я ўжо расказваў Якубу Коласу падчас спатканьня ў Беластоку.

Прыемна было бачыць радасны твар Якуба Коласа, калі ён пачуў, што я ягоны зямляк. Ён таксама прыгадаў наша спатканьне на Народным сходзе. Цяпер жа, казаў Якуб Колас, я спатыкаюся з ім у неафіцыйных варунках, таму магу шчыра гаварыць на ўсе тэмы.

Калі ж ён дазнаўся, што мы да яго прыходу пакінулі слухаць замежную радыёперадачу, прасіў яе ўключыць. Пры гэтым падняўся з крэсла ды паглядзеў на дзьверы, у калідор, сказаўшы, што тут, у Андрэя Якаўлевіча, НКВД пару разоў падслуховала гутарку. Калі ж я на хвіліну запытлівым позірам паглядзеў на яго, ён усміхнуўся і проста сказаў: гэта ў нас звычайная зьява. Затым пачаў пытацца, як нам, беларусам, жылося пад польскім панаваньнем. Я яму сказаў, што ў 1929 г. я выехаў з Заходняй Беларусі ў Бэльгію, а затым, па адбыцці вайскавай службы, вышэйшую асьвету атрымаў у Бялградзе.

Якуба Коласа таксама цікавіла жыццё за мяжой, стаўленьне заходнеэўрапейскіх урадаў да інтэлігенцыі, сялян, рабочых. Жыццё

гэтых людзей ён бачыў, але толькі вонкава, падчас замежных канфэрэнцый пісьменьнікаў, у якіх ён браў удзел як прадстаўнік БССР.

Якуб Колас цікавіўся жыццём студэнтаў на Захадзе. Яму распавёў пра свой побыт, студэнцкія сьвяты, дэманстрацыі. Ён толькі пасьміхнуўся й сказаў: «Гэтага, браток, тут не пабачыш, забаронена, адразу апынешься ў Сібіры». Яму сказаў, што бэльгійскія рабочыя на Першага траўня ішлі ў кнайпы, пілі піва ці гарэлку, а затым выходзілі й сьпявалі рэвалюцыйныя песьні, нават часамі «Інтэрнацыянал», але паліцыя толькі глядзела, каб не нарабілі багата шуму. Якуб Колас толькі качаў галавою, шаптаў: «Шчасьліўцы, живуць у свабодзе, а ў нас і гэтага няма, трэба сьпяваць, гаварыць, пісаць і нават думаць так, як кажа, загадвае партыя».

Затым ён даў мне раду прыглядацца да тутэйшага жыцця і ў такіх варунках вучыцца, каб далей я быў карысным для свайго народу. Нялёгкая, казаў ён, гэтая праца, трэба быць вельмі-вельмі асьцярожным.

Неяк увечары, напярэдадні Калядаў, сядзелі мы з Андрэем Якаўлевічам у ягоным пакоі і згадвалі родныя мясціны, Каляды. На дварэ сыпаў пушысты сьнег.

Увайшоў Якуб Колас, гэтым разам весялейшы, больш гаваркі. Вытрас з паліта сьнег ды запытаўся, ці памятаю я зь ягонай паэмы «Новая зямля» разьдзел «Каляды». Як відаць, і ў ягонай душы сьнег і перадкалядны час, мая прысутнасьць выклікалі цёплыя ўспаміны пра дзіцячыя гады пад бацькоўскай страхой. Яму шчыра адказаў, што памятаю толькі некалькі радкоў з гэтага разьдзелу, і пачаў дэклямаваць:

...Куцьця. Марозна. Хмурнавата.
Сьняжок падкідвае заўзята;
Сьнег на Куцьцю...

тут Якуб Колас зазьзяў, перарваў мяне — і пачаў дэклямаваць далей:

... — грыбы на лета,
такая матчына прымета.

Тут у яго вочы пачырванелі, ён на хвіліну спыніўся, і з вачэй па

твары пакацілася сьлязінка; успомніў ён аб матцы, аб куццы, аб
бесклапотным дзіцячым жыцці... Але вокамгненна змахнуў сьлязінку
рукавом і, як дзіцё, дэклімаваў далей:

Якія ж матчыны намеры
Наконт куццы, наконт вячэры?
Ох, гэта дзецям знаць цікава...

Спыніўся і замоўк. Па хвіліне маўчання Якуб Колас запытаў мяне,
ці быў у Мікалаеўшчыне. Я адказаў, што Мікалаеўшчыну ведаю, там
жыў стрыечны брат бацькі. Я яго адведваў у 1927 г. Колас усьміхнуўся,
ветліва на мяне паглядзеў і ціха сказаў: «Шкада, люблю Мікалаеўшчыну,
яе ваколіцы, люблю родныя мясціны, Нёман, гэтыя лясы, дзе збіраў
ягады, грыбы баравікі, дзе лавіў рыбу, люблю свой родны край —
Беларусь». Гэтых хвілін, гэтых слоў нашага вялікага пісьменьніка, паэты
забыцця ніколі ня можна.

АбAPERшыся на калені локцямі, Якуб Колас прасядзеў яшчэ нейкі
час з намі, слухаючы пра мэдычныя праблемы з навукавай працы
акадэміка Андрэя Якаўлевіча. Затым устаў, разьвітаўся і, моцна
сьціскаючы мне руку, сказаў: «Вучыся, сыноч, будзь моцным і далей
працуй для свайго беларускага народу, любі яго і будзь верным сынам
маці-Беларусі. Хай цябе зьберагае і дапамагае ў гэтым Бог».

Якуб Колас глыбока разумеў свой народ, перажываў яго цяжкую
долю за часоў белых і чырвоных цароў, акупантаў з Усходу і Захаду. Ён
стараўся ўсім сваім аўтарытэтам супрацьставіцца русіфікацыі краю,
але, як часта падкрэсьліваў, злыя сілы зьліквідавалі беларускі навуковы
актыў і змагацца за беларускасьць вельмі цяжка.

Спаўкаліся мы зь Якубам Коласам некалькі разоў. За кожным разам
ён скардзіўся, што ня можа свабодна распрасьцёрці свае паэтычныя,
пісьменьніцкія крылы, што яго імкненьне быць вольным беларускім
паэтам заўсёды падразаецца інструкцыямі партыі быць перадусім
пісьменьніцкім для партыі, для яе прынцыпаў і яе палітычнага кірунку,
для яе выгодаў, а не для яго нутранага перакананьня, голасу душы і
голасу беларускага народу. Гэтыя свае думкі ён шчыра выказаў,
ведаючы, што ані Андрэй Якаўлевіч Пракапчук, ані я ня здрадзім.

Неяк вясною, ужо 1941 г., мы з Андрэем Якаўлевічам сядзелі ў яго пакоі ў мэдычным гарадку ды ўзгадвалі Нясьвіж і Слонім — нашы родныя мясыціны. Увайшоў Якуб Колас. Ubачыўшы мяне, узрадаваўся, сардэчна прывітаўся і прысеў да нас, просячы не перарываць гутаркі і далей успамінаць родныя мясыціны ў Заходняй Беларусі.

Калі я ўспомніў Стоўпцы, Сьвержань, Колас запытаў, ці я быў у Акінчыцах. Я адказаў, што быў там яшчэ малым хлопчыкам, калі ў пачатку 1920-х бавіў лета зь сёстрамі ў цёткі Ганны ў Вінклераўшчыне, дзе дзядзька Кастусь працаваў лесніком. Якуб Колас запытаў: ці заглядаў я ў Смольню? Я адказаў, што магчыма, але ня памятаю. Тады ўжо я спытаўся, ці быў ён цяпер у сваіх родных мясыцінах, якія так даўно пакінуў і ці спатыкаўся з роднымі. Якуб Колас ціха прашаптаў з вачыма, поўнымі сьлёз: «Быў, сыноч, бачыўся з роднымі, але ня мог шчыра выказаць сваіх пачуццяў, падзяліцца ўсімі думкамі, бо быў не адзін, а з суправаджаючым».

Потым ён упэўнена сказаў: «Прыйдзе пара, калі зможам шчыра й свабодна выказаць свае пачуцці, думкі, каханьне да роднага краю, а цяпер трэба толькі вытрываць і быць верным свайму краю й народу. Цяжкі быў час, сядзеў у турме, але сэрца й вусны былі свабоднымі. Імкнуўся да шчасьця, пісаў для роднай моладзі, да беларускіх арлянят, якія ўздымуць Беларусь высока-высока, да шчасьлівага вольнага жыцця».

«Нялёгкі быў пражыты час, — казаў далей Якуб Колас, — загінулі сябры». Затым бадзёрым і пэўным голасам дадаў: «Але надыходзіць пара, калі на сьвеце, пад націскам сусьветных падзеяў, родная ніва зазеленее і наш народ атрымае новы пакарм, які дасьць яму сілу ўзмоцніцца і красавацца ў сьвеце. А цяпер мусім свае думкі і жаданні трымаць глыбока ў сэрцы, мусім гэты цяжкі час вытрываць».

Яшчэ з паўгадзіны мы правялі ў прыемнай гутарцы, успамінаючы родныя мясыціны. Супакоены Якуб Колас разьвітаўся з намі і паехаў дахаты.

Страху перад вайной Якуб Колас ня меў. Наадварот, апошнім часам, яшчэ перад бамбёжкаю немцамі Менску 26 чэрвеня, калі мы ў апошні

раз спаткаліся ў Андрэя Якаўлевіча, ён быў бадзёршым, вясёлым, нібы хацеў жыць новым жыццём. Вычувалася ў яго надзея, што вайна, нягледзячы на вялікае знішчэнне, дапаможа беларускаму народу вызваліцца ад ненавіснай сталінскай улады, і ён, Колас, таксама зможа быць нарэшце вольным і свабодна працаваць для славы беларускага народу. Сэрца ягонае было поўным любові да свайго народу. Вайна, лічыў ён, нягледзячы на ўсе жакі, знішчэнні, небясыпеку, нясе надзею на лепшую, сьветлую перамену для беларускага народу. Уцякаць з балышавікамі Якуб Колас не збіраўся.

У гэты вечар апошняга спатканьня з Якубам Коласам я перажыў вялікія, хвалючыя хвіліны, якія засталіся ў мяне ў памяці на ўсё жыццё. Паэта з вялікім запалам прадэклямаваў урыўкі са сваёй паэмы «Сымон-музыка». Я быў захоплены. Якуб Колас выліў перад намі сваё глыбокае каханьне да свайго краю і поўную веру ў беларускі народ. Ён выказаў сваё крэда.

Якуб Колас велічна дэклямаваў:

О край родны, край прыгожы!
Мілы кут маіх дзядоў!
Што мілей у сьвеце божым
Гэтых сьветлых берагоў,
Дзе бруяцца срэбрам рэчкі,
Дзе бары-лясы гудуць,
Дзе мядамі пахнуць грэчкі,
Нівы гутаркі вядуць;
Дзе пад гоман хваль крынічных
Думкі думае прастор...

Якуб Колас пераскочыў некалькі радкоў сваёй паэмы, пэўным голасам працягваў дэклямацыю.

Край мой родны, дзе ж у сьвеце
Край другі такі знайсці,
Дзе б магла так поруч зь сьмеццем
Гожасьць пышная ўзрасьці?
Дзе б так вобруку з галечай
Расьцьвітаў багацьця цуд

І дзе б долі чалавечай
Насьмяяліся, як тут?..

Затым трохі прыпыніўся, на хвілінку задумаўся і, пераскочыўшы некалькі радкоў, ізноў пэўным і моцным голасам, велічава закончыў сваю дэклімацыю наступнымі словамі:

Толькі ж, брацьце, край ня згінуй,
Не пагнуўся яго стан
І із нас душы ня выняў
Ні маскаль, ні польскі пан!

Гэтыя тры словы «маскаль» і «польскі пан» Якуб Колас асабліва моцна падкрэсліў, паглядзеў на нас і закончыў словамі паэмы:

Дык хіба мы праў ня маем,
Сілы шлях свой адзначаць
І сваім уласным краем
Край свой родны называць?

У словах ягоных прабівалася моцнае перакананьне, упэўненасьць і вера ў свой народ. Я быў захоплены ягонай дэклімацыяй і перажыў вялікія патрыятычныя хвіліны, якія засталіся ў мяне жывымі на ўсё жыцьцё, уфундамэнтавалі маю веру ў сілу беларускага народу.

У наступны дзень зайшоў я да Андрэя Якаўлевіча. Ён сказаў мне, што партыйнае кіраўніцтва і НКВДысты ўцякаюць. Сам ён, як відаць, уцякаць не зьбіраўся. Я запытаў, ці бачылі Якуба Коласа. Андрэй Якаўлевіч адказаў, што гутарыў зь ім і што Якуб Колас ня думаў уцякаць, а толькі зьбіраўся зь сям'ёй выехаць зь Менску, каб сілай не забрала НКВД.

24 чэрвеня 1941 г. я паехаў да Якуба Коласа на ягоную кватэру, але яго ўжо там не было. На вуліцы стаяла яго аўтамашына. Тут я даведаўся, што раптоўна прыехалі НКВДысты і разам зь сям'ёй яго забралі ў машыну і вывезьлі, ня далі адчуць свабоду, вольнага жыцьця, да якога ён усё сваё жыцьцё імкнуўся.

ВАРУНКІ ВУЧОБЫ НА ПАЛІТЭХНІЦЫ

Час праходзіў, а зь ім і цяжкасьці. Не магу скардзіцца на самую навуку, студэнтаў, прафэсараў. Апрача сардэчнасьці, калегіяльнасьці і жаданьня дапамагчы ў азнаямленьні з новымі для мяне варункамі жыцьця ў СССР, не спаткаў абыякавасьці ад ніводнага студэнта ці прафэсара.

Найбольш запрыязніўся са мною старэйшы ад другіх калегаў, студэнт майго курсу жыд Фінкельштэйн, які часта гутарыў са мною. Неяк Фінкельштэйн прызнаўся, што НКВД даручыла яму, як сябру КПСС, сачыць за мною, кажучы, што НКВД не давярае мне. Казаў: «Я магу гаварыць аб табе ўсё, што захачу — праўду ці няпраўду».

Я бачыў у ім шчырасьць, добрага калегу-студэнта. Аднак ня мог давяраць, як я быў шчырым зь іншымі калегамі, напрыклад, з Казікам Паўловічам, зь Міхасём Вайтовічам, Васілём Раманюком. Фінкельштэйн у адрозьненьне ад іх быў камуністам.

Аднаго разу, калі мы былі ўдвох, Фінкельштэйн папрасіў расказаць аб студэнцкім жыцьці на Захадзе, варунках навучаньня, студэнцкіх дэманстрацыях, стаўленьні да ўраду. Прасіў шчыра расказаць, як жыве простыя фабрычныя рабочыя, селянін на вёсцы, інтэлігенцыя, што пішуць заходнія газэты, ці цензуруе іх дзяржава, ці веруючая моладзь на Захадзе. Фінкельштэйн паставіў перада мной столькі праблемаў, пытаньняў аб свабодзе, сацыяльных варунках жыцьця, аб рэлігіі, заходнім дабрабыце, аб сапраўдных магчымасьцях свабоднага прыватнага гандлю харчамі, магчымасьці набыць тэхнічных прыладаў, радыё, фотаапаратаў, аўтамабіляў, куплі собскай зямлі, хагы, зароботнай платы.

Далей пытаў ён, ці можна бяз страху на рэпрэсіі з боку дзяржавы чытаць усе творы Энгельса, Маркса, Леніна. Ці студэнты, прафэсары і наагул усе, хто хоча, бяз страху могуць дыскаутаваць на тэмы гэтых праблемаў і ва ўсім выказваць свае думкі.

Пытаньні былі часамі найўнымі — калі пытаўся, ці можна купляць боты столькі, колькі хочаш. Ці сапраўды крамы заваленыя таварамі і ўсё можна без чаргі купляць?

Я сказаў яму, што аб агульным жыцьці народаў на Захадзе шырока паведамляла «Правда». А аб цяперашняй сытуацыі на Захадзе я нічога ня ведаю, бо не атрымоўваю зьвестак. Ён жа мне адказаў імпульсна:

«Мы ўсе ведаем, што «Правда» піша няпраўду, таму яна ёсць газета «Неправда»». Сумна пакачаў галавою і ўтэўненым голасам сказаў: «Ты таксама кажаш няпраўду». На гэтым скончылі гутарку. Ён зразумеў, што я асыярожна выйшаў з размовы, але, спасылаючыся на «Правду», індырэктна⁵¹ пацвердзіў яго думкі аб вольным жыцці на Захадзе. Словы Фінкельштэйна «Як бы я хацеў хоць тыдзень, хоць пару дзён пажыць, пабачыць Захад» выразна выказалі ягоныя сапраўдныя думкі аб імкненні савецкага чалавека вырвацца на волю.

Фінкельштэйн уладзіў мяне на працу загадчыкам бібліятэкі на палітэхніцы. Праца была няцяжкая і займала мала часу. Вечарамі электрычная станцыя адключала сьвятло і бібліятэка зачынялася — эканомія энэргіі.

Вось тут пачаліся першыя цяжкасці. Лекцыі пачыналіся а 8-й раніцы і канчаліся каля гадзіны першай па абедзе. Гадзіна-паўтары на абед. Ад гадзіны 3-й па абедзе пачыналіся практычныя заняткі ў лябараторыі пад кіраўніцтвам асыстэнтаў прафэсароў. Час ляцеў хутка. Праца ў лябараторыі сканчалася з надыходам змроку. Затым вячэра, якую трэба было самому гатаваць у студэнцкім інтэрнаце. Пасля вячэры трэба было чарціць. Чарцілі ў пакоях студэнцкіх, сьпяшаліся, бо а гадзіне 19-й раптоўна гасла электрычнасьць. Сьвечак і газавых лямпаў не было, прыходзілася супраць сваёй волі класыцца спаць, каб назаўтра а пятай раніцы ўставаць і ісьці ў чаргу па неабходныя прадукты.

Але трэба было неяк падрыхтавацца і рабіць заданьні на наступны дзень. Адзіная магчымасьць — ехаць трамваем у цэнтар гораду, у бібліятэку і там адрабляць пазасталыя заданьні. У бібліятэцы асьвятленьне было да гадзіны 22-й.

Летам зь інтэрнату трэба было ехаць паўгадзіны, зімой — гадзіну. Прыходзіш увечары ў бібліятэку, а там ужо няма вольнага месца. З усіх факультэтаў сыходзілі студэнты. Каб атрымаць патрэбную кнігу, зноўку трэба было доўга чакаць, была вельмі вялікая чарга. Пакуль атрымаеш кнігу, у залі ўжо не было месца, каб нават паварушыцца. Абапершыся на сыяну або на плячо суседа, з адчыненай кнігай трэба было прастаяць дзьве гадзіны і праглядзець патрэбны матар’ял ці ў сшытку адрабіць патрэбнае заданьне. Прыходзілася нават абAPERці сшытак на сыяну і

пісаць!

Змучыўшыся стаяньнем і цяжкім здушаным паветрам у залі, ізноў ехаць трамваем у інтэрнат. Прыходзіў у пакой, шукаў маленькі кавалачак свечкі (якую сябры па пакоі эканомілі і палілі толькі пару хвілінак), карыстаючыся аганьком ад свечкі, хутка распранаўся і клаўся спаць. У пакоі холад 2—5 градусаў марозу, часамі каля нуля, бо інтэрнат не ацяпляўся ні ўвосень, ні ўзімку — не было вуглю. Прыкрываўся толькі адной шарсьцяной коўдрай, больш не давалі, а купіць не было дзе.

Аднаго разу восем студэнтаў, вывучаючы творы Леніна, пачалі дыскаутаваць, чаму Ленін у адным са сваіх твораў крытычна-нэгатыўна выказаўся пра Сталіна. За некалькі хвілінаў у залі зьявіліся апранутыя ў цывільную вопратку НКВДысты. Яны забралі з залі гэтых студэнтаў. Больш іх ніхто ня бачыў. Падчас арышту заля была поўная студэнтаў, але ніхто не адважыўся сказаць слова ў абарону арыштаваных.

Усе студэнты атрымоўвалі дзяржаўную стыпэндыю, і навука была дармовая. Але аднойчы грывнуў гром. Без аніякага папярэджаньня ў сярэдзіне навучальнага году ад студэнтаў была забраная стыпэндья і інтэрнат. Усё трэба было самому аплаціць. Стыпэндья пакінута была толькі «выдатнікам» і партыйным. Студэнты плакалі, вар'явалі, скідаліся з вакон 4 і 5 паверхаў унівэрсытэту, сканчаючы жыцьцё самагубствам. Зьбянтэжаныя хадзілі па калідорах, залях унівэрсытэту, здавалася, што вось-вось выбухне бомба незадавальненьня. Аднак хуценька камсамольскі апарат па загадзе партыі склікаў сход усіх камсамольцаў. Сход «аднагалосна», праз аплядысмэнты «радасна» вітаў ініцыятыву Сталіна зьнесьці стыпэндый. І вось гэтая студэнцкая маса, замест пратэсту, са сьлязамі на вачох, у страшэнным духовым незадавальненьні, у распачным стане, пад партыйным прымусам, павінны былі выкрыўляць свае твары і «радасна» крычаць і дзякаваць таварышу Сталіну за мудрае рашэньне.

Пасьля такой радыкальнай чысткі ўнівэрсытэту ў нас засталася каля 25% студэнтаў. Студэнты, якія ня мелі матэрыяльных сродкаў, пакінулі вучобу.

ЦЁТКА МАНЯ ВІТУШКА Ў МЕНСКІМ ШПІТАЛІ. СПАТКАНЬНЕ З МАТКАЙ

Нягледзячы на тое што ў цёткі Мані мінула небясьпека для арганізму, нясьвіская больніца ня мела магчымасьцяў і кваліфікаваных сілаў, каб паправіць ейнае здароўе. Тады я зьвярнуўся да прафэсара Пракапчука, каб ён уладкаваў яе ў менскі шпіталь. Андрэй Якаўлевіч згадзіўся і праз свайго прыяцеля прафэсара Маркава⁵² паабяцаў уладкаваць цётку. Таксама, праз свайго прыяцеля, міністра аховы здароўя БССР, атрымаў самалёт для перавозкі яе зь Нясьвіжу.

Я зь лётчыкам паляцелі ў Нясьвіж і прыязмліліся каля гораду ў вёсцы Рудаўка — там быў аэрадром. Для нясьвіскай улады й насельніцтва гэта была сэнацыя. Амаль увесь горад выйшаў на вуліцы, і сотні людзей спатыкалі нас на «выгане». Калі самалёт прыязмліўся, да нас пад'ехаў аўтамабіль, гэта былі Сіротка й Дзятлаў. Яны шчыра мяне прывіталі ды павіншавалі з посьпехам. На вуліцах мяне радасна віталі жыхары гораду — беларусы, жыды, палякі. Нясьвіжцы шчыра цешыліся за мяне і цётку. Я з гонарам уяжджаў у Нясьвіж аўтам Сіроткі. Цётка была вельмі рада, што яе забяруць у менскі шпіталь. Шкадала толькі, што зь ёю ня мог ляцець ейны сын Міхась. Патрэбны быў пропуск празь мяжу, а НКВД не давала гэтага пропуску.

Лётчык начаваў у нас. Бацька, маючы ў запасе пару сьвіных шынак, добра яго частаваў. Урэшце, ня вытрымаўшы, лётчык сказаў: «Слаўна вы тут жывяце, таварышы. У нас гэтага добра няма, нас дарэшты абскубалі, і мы нічога ўжо ня маем. Карыстайце, пакуль час ёсьць і маеце чым карыстацца, бо хутка ня будзеце нічога мець, апроча сухароў над печкай, бо невядома, чыя чарга надыдзе».

Мы падзівіліся такой шчырасьці. Лётчык запытаў бацьку, ці ня можа ён дастаць невялічкую шыначку, каб завезьці дахагты, для дзяцей і жонкі. Бацька пайшоў у сенцы і з цэбра, поўнага сьвініны, дастаў вялізны кавалак сала, а з гары прынёс сьвіную вэнджаную шынку і падараваў лётчыку. Той цалаваў бацьку, дзякаваў і ледзьве ня плакаў з радасьці.

Апоўдні наступнага дня самалёт падняўся ў паветра. Амаль увесь горад праводзіў нас. Старыя, маладыя, дзеці павявалі хусткамі. Лётчык тры разы абляцеў Нясьвіж і сказаў, што нясьвіжцы сапраўды нас любяць. Я на хвіліну забыў небяспеку, якая мне пагражала ў Менску, у савецкім «раі».

Па прылёце ў Менск цётку паклалі ў шпіталі ў асобным пакоі. Пачалося лячэньне, масажы, гімнастыка. Я часта яе адведваў, і яна чулася лепей, пачала нават гаварыць і, хоць зь вялікім высілкам, магла трохі падымацца на ложку. Правы спаралізаваны бок паступова адыходзіў, і яна магла варушыць правай рукой.

У Менск прыехала мая цётка, сястра маці — Оля, яна пасля разьдзелу СССР з 1921 г. жыла ў Адэсе. Аднаго разу заходжу ў шпіталь, бачу: у цёткі Мані — мама. Яна рызыкнула і нелегальна, з Гжацку, дзе ёй дазволілі жыць, на пару дзён прыехала ў Менск. Мы ня бачыліся дваццаць гадоў.

Гаварыць не маглі, бо ў пакоі былі «вушы». Запытаў толькі «за што», маці журботна ўсьміхнулася: «За нішто — хацела да вас і за тое, што веру ў Бога і малюся... Ніякага праступства, ані перакрочаньняў закону не зрабіла». Затым дадала: «Хай Бог усім даруе за ўсё ўчыненае зло...» Маці праз пару дзён выехала, бо пра яе пабыт магло даведацца НКВД. Хутка прыехала зноў цётка Оля і была пры цётцы амаль да пачатку вайны зь немцамі, покуль па загадзе ня выехала на працу. Больш яе ня бачыў.

ХВАРОБА БАЦЬКІ

У апошніх днях сьнежня 1940 г. захварэў бацька — прасьцюдзіўся, атрымаў запаленьне лёгкіх і патрапіў у нясьвіскі шпіталь. Бацьку было ўжо 63 гады, і стан здароўя быў цяжкі. Адпаведных лекаў у нясьвіскім шпіталі не было. Доктар Лычкоўскі напісаў, што, калі я не прыеду і не прывязу з сабою антыбіётыкі, дык ён не гарантуе за жыцьцё бацькі. Я адразу звярнуўся да прафэсара Пракапчука, просячы яго дапамагчы.

⁵¹ Ад фр. *indirect* — ускосна.

Ён і гэтым разам дапамог мне. Пазваніў да міністра аховы здароўя БССР, і той даў загад у цэнтральны аптэчны склад у Менску, выдаць мне адпаведныя антыбіётыкі, прызначаныя выключна для «выбраных», прывілеяванай клясы грамадзян СССР. А перад тым я стараўся атрымаць лекі ў менскіх аптэках. Іх нідзе немагчыма было купіць.

Атрымаўшы лекі, адразу выехаў дахаты. Бацька знаходзіўся ў небяспечным стане. Тэмпература падымалася, кашаль душыў, сэрца аслабевала. Але прыйшоў Лычкоўскі, пабачыў лекі і з палёгкай сказаў: «Гэта цуда сталася, што Вы дасталі такія лекі, бацька Вашы выратаваны».

Сапраўды, хутка бацьку стала лепей, пачаў папраўляцца. Тата праляжаў у шпіталі каля трох тыдняў, і ўсе гэтыя дні я не адыходзіў ад яго нага ложка.

Перад ад'ездам у Менск пайшоў у міліцыю да старога знаёмага з часоў «дэпутатства» лейтэнанта міліцыі Дзегцярова, які выдаваў прапускі на праезд з Заходняй ува ў Сходнюю Беларусь. Мой пропуск трэба было толькі прадоўжыць. На маё вялікае здзіўленьне і непакой, Дзегцяроў мяне холадна сустрэў, узяў пропуск, перакрэсьліў чырвоным атрамэнтам і каратка сказаў «неважны». Я паказаў звальненьне з лекцыяў палітэхнікі, пасьведчаньне аб хваробе бацькі, ён жа ў адказ: «Усё няважнае, трэба пісаць у Менск аб дазvole вярнуцца».

Сытуацыю я зразумеў: мяне чакае арышт і высылка ў Сібір, бяз пропуску ня выеду нікуды. Ізноў спрабаваць уцячы на Захад? Вырасьці схадзіць да Сіроткі і прасіць дапамогі. Але Сіротка паехаў на некалькі дзён у аблвыканкам у Наваградск.

Ісьці ў гарсавет да Дзятлава не хацеў — ён у гэтым выпадку быў бяссьільным.

Ішоў дахаты і разважаў, што рабіць. Раптам бачу: стары знаёмы Дулес. Дулес запытаў мяне, як ідзе мая навука ў Менску. Я яму сказаў, што прыехаў у Нясьвіж да хворага бацькі, ён папраўляецца, і я збіраюся вярочацца ў Менск.

Ён у адказ, што сёньня з Радзюком (начальнікам раённым аховы здароўя) і яшчэ пара асобаў з райвыканкаму едуць у Менск, і запрапанаваў мне ехаць разам зь імі — будзе весялей. Я спантанна даў

згоду. Дагаварыліся спаткацца а 7-й вечара каля райвыканкаму. Падзякаваў і пайшоў дахаты, вырашыўшы жылеткай⁵³ выскрабаць перакрэсленыя лініі. Трохі падраўняў паперу — пропуск прыняў стары выгляд. Пастанавіў ехаць «на шчасьце». Выхаду іншага не было.

У вызначаны час на мяне ўжо чакалі мае спадарожнікі. Грузавіком даехалі да станцыі Гарадзеі. Білетаў ня куплялі, бо занялі службовае купэ, ехала «начальства». Спачатку было трохі страшнавата, каб ня выкрылі. Але хутка спадарожнікі выцягнулі з партфэля бутэльку водкі і пачалі «пахмяляцца», сьмяяліся, гаварылі. У Стоўпцах — мяжа й кантроль НКВД. «Начальства» паказала свае прапускі, а я са шклянкай водкі, абапіраючыся на Дулеса, паказаў свой пропуск. Той, не чытаючы яго, сказаў толькі «*хорошо, товарищ*», адсалютаваў і пайшоў далей.

Потым яшчэ пару тыдняў чакаў, што НКВД мяне забярэ зь Менску. Але небясьпека мінавала.

⁵² **Даніла Маркаў** (1895—1976), беларускі вучоны ў галіне нэўрапаталёгіі, фізіятэрапіі. Акадэмік АН Беларусі (1940).

ТОМ II

ПЕРШЫЯ ДНІ ВАЙНЫ І НАСТРОЙ ЖЫХАРОЎ МЕНСКУ

Да 22 чэрвеня жыццё ў Менску ішло нармальнай каляінай. Ніякіх вайсковых падрыхтаванняў, ператасовак не было відаць. У штодзённым жыцці жыхароў гораду (студэнтаў і рабочых) нічога не змянялася: тая самая калейка перад крамамі, лекцыі на ўнівэрсытэце і экзамены. Яшчэ 21 чэрвеня я быў у менскай новай Опэры на балете Чайкоўскага «Лебядзінае возера». Нават вестку пра пераход нямецкай арміі праз Буг і пра першую крывавую сутычку Чырвонай арміі з немцамі гучнагаварыцелі Менску перадалі толькі ўдзень 22 чэрвеня.

Першыя чатыры дні не прынеслі ва ўнівэрсытэцкі парадак ніякіх зьменаў. Усе чакалі на нейкую каманду. Лекцыі трывалі далей. Толькі калейка за прадуктамі была даўжэйшая і хутка разыходзілася, бо ў краму менш давозілася, і яна была пустой. Тое самае было і зь іншымі крамамі ў Менску. Хлеб адразу распрадаваўся, іншага нічога не было. Студэнты чакалі на мабілізацыйны загад, але не было каму выдаваць яго. Партыйныя органы палілі тайныя паперы, што кампраматавалі партыю і ейных сяброў.

Разам з паперамі гарэлі ўрадавыя дамы, гарэў цэнтар і тыя часткі гораду, дзе былі гэтыя ўрадавыя будынкі. Гарэў амаль увесь горад. Павуліцы, якая праходзіла каля палітэхнікі і мэдычнага гарадка⁵⁴, з цэнтру гораду імчаліся грузавікі, нагружаныя сем'ямі НКВДыстаў і партыйных асобаў Менску разам зь іхным дабром. Усе яны кіраваліся на аўтастраду Менск—Масква. Войска нідзе не было відаць. Студэнты моўчкі сноўдаліся па калідорах палітэхнікі, чакалі, не ўцякалі. Нават жыды не

праяўлялі ніякае трывогі. Камуніст Фінкельштэйн зьбянтэжана хадзіў, але не выказаў трывогі, магчыма, чакаў прыходу немцаў.

Жыхары Менску — беларусы і жыды — бяз страху чакалі на прыход немцаў. Усе чакалі, што немцы прынясуць вызваленне ад бязьлітаснага балышавіцка-бязбожнага тэрору Масквы. Беларускі народ чакаў на аднаўленьне беларускай незалежнай дзяржавы, жыды ж чакалі, што і яны, нарэшце, змогуць жыць у гэтай адроджанай Беларусі. Беларускі народ зжыўся з жыдоўскім насельніцтвам і не адчуваў да яго ніякай варожасці.

Усе студэнты былі задаволеныя, што мабілізацыя не была афіцыйна праведзена. Іначай трэба было б ісьці на мабілізацыйны пункт. НКВД магло б прыйсьці і забраць тых, хто не зьявіўся на зборны вайсковы пункт. Заняткі на палітэхніцы не перарываліся, сталоўка рэгулярна выдавала абеды. Ніхто нікуды не выяжджаў. Аднак, прыйшоўшы 25 чэрвеня ў шпіталь да цёткі, я не знайшоў яе. *Стараж* шпіталя сказаў, што ўначы прыехалі грузавыя аўтамашыны, ужо нагружаныя рэчамі, на гэтыя грузавікі дадаткова бітком нагрузілі хворых і адвезьлі ў невядомым кірунку. Лёс цёткі Мані далей невядомы.

Некалькі дзён пазьней я рабіў пошукі ў суседніх гарадох і мястэчках: Смалявічах, Жодзіне, Барысаве і далей у кірунку Масквы ў мясцовых шпіталях, ці не пакінуты былі зь менскага шпіталю хворыя, але ніякіх аб гэтым вестак не было.

22 чэрвеня я наведваў Андрэя Якаўлевіча Пракапчука. Той сказаў, што ягоныя прадбачаньні збыліся, партыйныя працаўнікі ўцякаюць і Сталін хутка будзе разбіты, бо ані войска, ані народ ня будуць бараніць рэжыму. Уцякаць ён не зьбіраўся. Калі я запытаўся пра Якуба Коласа, то Андрэй Якаўлевіч адказаў, што яго бачыў і што Якуб Колас не зьбіраецца ўцякаць, а толькі са сваёй сям'ёй хоча выехаць зь Менску, каб НКВД яго не забрала сілаю.

24 чэрвеня я паехаў да Якуба Коласа, але хата ўжо была пустая. На вуліцы стаяў ягоны самаход. Як я даведаўся ад суседзяў, Якуба Коласа зь сям'ёй забрала з самахода НКВД, бо ён зьбіраўся выехаць у вёску. Яго пасадзілі ў грузавік і павезьлі, не далі магчымасьці ўцячы... Пасьля гэтага я пайшоў да прафэсара Пракапчука, але і яго ўжо не было. НКВД змусіла яго пакінуць Менск.

26 чэрвеня была сонечная раніца. Горад гарэў... Раптам у паветры моцна загуло, на небе з'явілася эскадрыльля нямецкіх самалётаў-бамбавікоў. Затым праз хвіліну пачуўся ў паветры прарэзлівы сьвіст... Самалёты скідалі на горад бомбы... Моцныя выбухі пранесліся над Менскам. Эскадрыльля самалётаў выканала сваё заданьне... Праз хвілінаў 15—20 ізноў пачуўся гук самалётаў. Ізноў пасыпаліся бомбы. Бамбавікі наляталі хвалямі з паўднёвага захаду. Нарэшце, хваля дайшла да палітэхнікі — паўночна-ўсходняй часткі гораду, і тут, каля студэнцкага інтэрнату, упала пара бомбаў, і бамбёжка гораду спынілася. Была ўжо пасылабедзенная пара. Пазасталыя ў інтэрнаце студэнты пару гадзінаў не ўваходзілі ў інтэрнат — чакалі наступнай хвалі самалётаў. Падчас жа налётаў не было чуваць аніводнага выстралу супрацьпаветранай абароны, аніводзін самалёт ня выляцеў, каб спаткаць гэтыя бамбавікі. Амаль усе яны былі знішчаныя бамбёжкай.

27 чэрвеня 1941 г. гучнагаварыцель палітэхнікі перадаў, што ЦК ЛКСМБ абвясціў мабілізацыю і ўсе студэнты павінны неадкладна з'явіцца на мабілізацыйны пункт, які знаходзіўся ў ляску ў курорце НКВД, за пару кілямэтраў ад Менску каля аўтастрады Менск—Масква.

Неадкладна студэнты групамі пакідалі інтэрнат і накіроўваліся на зборны пункт. А Менск быў пакінуты на свой лёс, гарэў, і ніхто яго не тушыў...

На прапанову Фінкельштэйна я далучыўся да малой групы студэнтаў, у ліку якіх знаходзіліся студэнты-жыды. Не пасыпелі адысьці ад Менску пару кілямэтраў, як ізноў наляцелі нямецкія бамбавікі і пачалі бамбіць шашу і абстрэльваць з кулямётаў уцекачоў, якія, пачуўшы самалёты, беглі па полі. Крыкі параненых разносіліся ўздоўж шашы. Вялізныя катлавіны ад бомбаў пакрылі шашу. Толькі цудам студэнты з маёй групы выратаваліся ад сьмерці ці калецтва.

На ўскраіне лесу, недалёка ад мабілізацыйнага пункту, студэнты напаткаліся з разьмешчаным тут артылерыйскім дывізіёнам з гарматамі. Студэнты затрымаліся каля яго і запыталіся камандзіраў, чаму яны не стралялі па нямецкіх бамбавіках. Адказ быў просты: *бесполезно*, бо ў

⁵³ Ідзеца пра лёзы *Gillette*.

Барысаве ўжо высадзіўся нямецкі дэсант і няма чаго цяпер змагацца зь немцамі. Дывізіён, казалі, знаходзіцца ў тыле немцаў і зараз будзе расфармаваны, бо ў бой зь немцамі не ўступаў. Гэта была частка 100-й стралковай дывізіі, як гаварылі камандзіры, прызначанай для абароны Менску.

Студэнты дайшлі да зборнага мабілізацыйнага пункту, але тут ужо нікога не было. Празь некалькі хвілін ізноў наляцелі нямецкія самалёты і з куляметаў абстралялі ўвесь лясок зборнага пункту.

У Барысаў студэнты ісьці не хацелі, а пастанавілі прайсці да суседняга лесу і там пачакаць, пакуль мясцовасьць зоймуць немцы. Ніхто немцаў не баяўся, і жывы не хацелі далучацца да Чырвонай арміі, якая сама расфарміроўвалася, а байцы ўцякалі ў лес. У ціхай згодзе ўсе студэнты рашылі перакачаць крытычную хвіліну заняцця Менску немцамі і тады вярнуцца ў Менск.

На начлег *улякаваліся* каля хаты лесьніка. Па лесе блукалі байцы, камандзіры і нават НКВДысты з чырвонымі апаскамі на шапках.

ВЯРТАНЬНЕ Ў МЕНСК

28 чэрвеня студэнты пастанавілі вярнуцца ў Менск. Вярталіся бочнымі дарогамі. На ўскраіне гораду стаялі ўжо нямецкія танкі, і ў іх сядзелі на варце нямецкія танкісты. Вартаўнікі бяз слоў ці пытаньняў прапусьцілі студэнтаў у Менск. Мясцовыя студэнты і студэнткі, пераважна жывы і мяшчане, разышліся па сваіх хатах. Я застаўся адзін. Горад гарэў. Пачуцьцё было жудаснае... Знайшоў адзін склад, у якім сядзелі «бяздомныя», тыя, якія былі ня зь Менску і не хацелі трапіць у небясьпеку падчас вяртаньня дахаты ў вёскі або іншыя гарады.

Я не хацеў хавацца. Свой дарожны *рукзап* зь неабходнай вопраткай і ежай схаваў пад дошкі, на якіх праспаў цэлую ноч, і пайшоў азнаёміцца з сытуацыяй палаючага гораду. А горад гарэў і гарэў, ніхто ня дбаў пра яго ці патрабаваў дапамогі. Я ішоў па палаючых вуліцах, і перада мной раскрывалася жудасная карціна. На вуліцах, сярод

⁵⁴ Ідзеца пра Савецкую вуліцу (сёньняшні праспэкт Ф. Скарыны).

палаючых дамоў ляжалі трупы байцоў і жыхароў Менску. Галодныя асірацелыя дзеці, жанчыны і старыя шукалі сярод трупаў родных ці пажыўных рэчываў. Калі ж я запытаў жанчын, дзе мужчыны гораду, мне адказалі, што ў горадзе было абвешчана, каб усе мужчыны адразу ішлі на зборны пункт каля Драздоў. Не адкладаючы на потым, я пайшоў правярць лёс гэтых людзей.

Я ня думаў, што мяне могуць таксама затрымаць на гэтым зборным пункце. Я дзівіўся гэтаму нямецкаму загаду, бо памятаў нямецкую акупацыю Нясвіжу падчас І сусветнай вайны. Тады ўсе жыхары гораду былі ў хаце, а не склікаліся ў зборны пункт.

Каля Драздоў я пабачыў жудасную карціну. Дзясяткі тысяч жыхароў Менску і ягоных ваколіцаў зьявіліся добраахвотна на зборны пункт, а немцы сагналі іх у лагэр «Дразды», і тут яны пад адкрытым небам чакалі невядомага. Трохі далей ад іх сядзелі тысячы байцоў, якія самі добраахвотна здаліся немцам, бо не хацелі змагацца за сталінскі рэжым. Яны сядзелі таксама пад адкрытым небам. Галодныя, сасьмяглыя, змучаныя, часта пакалечаныя і хворыя, у страшнай цеснаце, без ніякай людзкай дапамогі, за калочым дротам пад наглядом штыкоў. Яны сядзелі і чакалі на невядомы іхні лёс.

Яшчэ далей за дратамі, на пустым полі, у такіх жа страшэнных умовах знаходзіліся тысячы камандзіраў Чырвонай арміі. Усе гэтыя байцы, камандзіры і цывільнае насельніцтва Беларусі з радасцю чакалі вызвольную нямецкую армію, чакалі вызвалення ад ненавіснага сталінскага рэжыму. Амаль усе яны дабравольна здаваліся ў палон або прыйшлі на зборны пункт, каб тут неспадзявана апынуцца за калочым дротам, у горшых варунках, чым жыве апошняя бяздомная жывёла.

Страшэнная апатыя і роспач апанавалі мяне. Вера ў заходні сьвет, у заходнюю справядлівасьць і дапамогу ў вызваленні беларускага народу ад маскоўска-балышавіцкага тэрору, панявольнення пахіснулася, амаль пакінула мяне. Была толькі адна думка — уцякаць зь Менску, каб ня бачыць мукі беларускага народу. Аўтаматычна скіраваў свае крокі ў кірунку Нясвіжу і дайшоў ужо амаль да ўскраіны гораду. Але рашучым крокам пайшоў назад.

Пасья вяртаньня ў Менск я пайшоў адразу ў менскую камэндатуру, дзе быў прыняты начальнікам VII аддзелу гэтай камэндатуры Гюнтэрам Краацам, упаўнаважаным да спраў мясцовага насельніцтва, чалавекам інтэлігентным, які таксама гаварыў па-француску.

Я пазнаёміў Крааца з трагічнай сытуацыяй жыхароў Менску. Я сказаў, што «заходнік» і каля двух гадоў вывучаў псыхалёгію савецкага чалавека, і асабліва савецкага беларуса. Я пераконваў, што інтэрнаваныя людзі, увесь беларускі народ ёсць ворагамі маскоўска-бальшавіцкага рэжыму, што ўсе яны радысна чакалі на прыход немцаў з надзеяй, што немцы прынясуць вызваленне беларускаму народу. Я прасіў вызваліць гэтых людзей зь лягеру, арганізаваць аправізацыю харчамі жыхароў Менску, асабліва патрабуючым дзецям, старым, жанчынам і іншым. Краац уважліва выслухаў.

Пасья нарады з камэндатурай ён упаўнаважыў мяне арганізаваць харчавое забяспечанне для інтэрнаваных мужчынаў, а таксама для патрабуючых жыхароў Менску і абяцаў адразу звольніць зь лягеру інтэрнаваных мужчынаў. Я пры дапамозе мянчанак арганізаваў працу ў гарадзкіх сталоўках, ацалелых ад пажараў і бамбёжкі. Адсюль была арганізаваная дастаўка гарачай ежы, прыгатаванай з пазасталых яшчэ гарадзкіх запасаў харчоў. Сотні жанчынаў вёдрамі і збанамі несць і ў лагер інтэрнаваных ежу і вопратку. Я дабіўся звальнення зь лягеру прафэсараў унівэрсытэту, лекараў і студэнтаў для арганізацыйнай працы.

На працягу некалькіх дзен, у вызначаныя гадзіны, жанчыны насілі гарачую ежу ў лагер. У працягу трох дзён усе інтэрнаваныя былі ўжо на свабодзе. Іх радасць і ўдзячнасць была вялікая. Для мяне гэта было моцнай падтрымкай.

Дапамагчы ваеннапалонным не дапушчала ахова. Ваеннапалонных камандзіраў грузілі ў самаходы і адпраўлялі ў невядомым кірунку. Ваеннапалонныя камандзіры хорам крычалі: *«Мы здаліся ў палон добраахвотна, дайце нам зброю, і мы самі пераможам Сталіна»*. Аднак іхняга крыку ніхто ня слухаў, не разумеў альбо не хацелі зразумець. Звычайных байцоў, зьнемагаючых ад голаду і доўгіх пераходаў, гналі далей у створаныя «Дулягі» (лягеры для ваеннапалонных). Тых, хто ня

могісьці, эсэсаўцы бязьлітасна стралялі. Насельніцтву было забаронена паднасіць ваеннапалонным ежу, ваду і падвазіць на фурманках хворых або змучаных ваеннапалонных.

Я арганізаваў сталоўкі для дзяцей, старых, жанчын, прафэсараў унівэрсытэту і ўсіх, хто пачаў працаваць. Усіх кармілі бясплатна. Пры дапамозе звольненых зь лягеру студэнтаў звязіў на фурманках у сталоўкі пазасталы ў дзяржаўных крамах і складах прадукты. Аднак далей рэгулярная дастаўка харчовых прадуктаў сутыкнулася зь вялікімі цяжкасьцямі. Амаль усе харчовыя склады гораду Менску былі рэквізаваныя празь нямецкую акупацыйную армію. Малыя харчовыя крамкі і склады грабіла галоднае насельніцтва гораду. Брак матарызаванага транспарту абцяжарваў дастаўку прадуктаў з усходу гораду, дзе пажар менш зьнішчыў харчовыя склады і крамы і немцы не пасьпелі забраць рэшту харчоў. Трэба было арганізаваць матарызаваны транспарт і ахову прадуктаў ад рабаваньня. Для аховы прадуктаў і транспарту я вызначыў менчука Ўладзімера Васільева, а сам пачаў арганізоўваць матарызаваны транспарт.

Хутка гэтыя два цяжкія заданьні былі палагоджаныя. Са звольненых зь лягеру жыхароў Менску я выбраў два дзясяткі аўтамэханікаў, якім даў заданьне прывесці ў парадак некалькі дзясяткаў легкавых і грузавых аўтамабіляў, пакінутых Чырвонай арміяй на дарогах каля Менску.

У хуткім часе я меў некалькі дзясяткаў грузавых і легкавых аўтамашынаў. Справа харчовых прадуктаў была таксама хутка палагоджаная.

У першыя дні акупацыі ваенная камэндатура Менску праз Г. Крааца дазволіла забраць з чыгуначнага складу каля 300 бочак селядцоў для гарадзкіх сталовак. Сярод гэтых бочак зь «селядцамі» знаходзілася некалькі скрынак з кансэрвамі. Усё гэта я перавёз у гарадзкія сталоўкі. Пры аглядзе бочак пераканаўся, што селядцамі запоўненыя толькі некалькі бочак. Рэшта бочак была напоўненая жоўтай ікрою. Скрынкі ж з «кансэрвамі» былі запоўненыя банкамі з чорнай ікрой. Ведаючы вялікі апэтэйт немцаў на ікру, я разьмеркаваў і пахаваў гэтую ікру ў сталоўках для паляпшэньня харчоў сталаўнікоў.

Пры дапамозе афіцэра сувязі з галоўнай кватэрай нямецкага штабу Сярэдняга фронту — зондэрфюрэра фон Бэнкендорфа, балтыйскага немца, былога палкоўніка царскай арміі, які добра гаварыў па-расейску, я ў замену за ікру атрымоўваў ад штабу тылу арміі генэрала фон Шэнкендорфа ў вялікай колькасьці муку, крупу, цукар, тлушч.

Такім чынам я зрабіў вялікі запас харчовых прадуктаў і перавёз яго грузавікамі ў гарадзкія сталойкі, якія бесперабойна выдавалі патрабуючым і працуючым жыхарам Менску гарачую ежу. Мясца, бульбу і агародніну для сталовак гораду атрымоўваў з блізкіх да гораду калгасаў і саўгасаў і плаціў ім таварамі з гарадзкіх складаў, якія яшчэ не пасыпелі немцы забраць у свае рукі. Прыдзеленыя арміяй нямецкія гаспадарчыя афіцэры атрымоўвалі таксама ікру і глядзелі на замену прадуктаў з гарадзкімі сталойкамі праз пальцы.

Каб забясьпечыць жыхароў гораду мэдычнай дапамогаю, я атрымаў дазвол ад вайсковага камандаваньня ўрухоміць працу ў гарадзкіх шпіталях. Вызваленага зь лягеру прафэсара Маркава вызначыў адказным за працу ў гэтых шпіталях і забясьпечыў шпіталі праявінтам.

Усе харчовыя прадукты і неабходныя тавары я выдаваў бясплатна для працуючага пэрсаналу і патрабуючых жыхароў Менску бяз розьніцы на іхнюю нацыянальнасьць, уключна і жыдоўскаму насельніцтву гораду, за што атрымаў пісьмовую падзяку ад старшыні жыдоўскага прадстаўніцтва.

У сярэдзіне ліпеня ў Менск прыехалі з Генэралгувэрнэменту⁵⁵ (абшараў Польшчы, акупаваных немцамі) доктар Вітаўт Тумаш⁵⁶ і Дзмідовіч-Дзмідэцкі⁵⁷, вызначаныя беларускім актывам за мяжою, арганізаваць Менскую гарадзкую ўправу⁵⁸.

Д-р Тумаш пераняў абавязкі бургамістра Менску, Дзмідовіч-Дзмідэцкі — абавязкі ягонага заступніка. Затым прыехалі ў Менск Лазарэвіч⁵⁹, Бяленіс⁶⁰, Галяк⁶¹ і інш. Усе яны не былі абазначанымі зь мясцовымі варункамі і фактычным настроем жыхароў Менску. Д-р В. Тумаш папрасіў мяне дапамагчы яму ў арганізацыі Менскай гарадзкой управы. Я арганізую і прымаю кіраўніцтва пяці аддзелаў гарадзкой управы: харчавой аправізацыі гораду, транспарту, прамысловы, гандлю і службы парадку (орднунгсдзіст — ОД⁶²) — для аховы ад крадзёжы рухомай гарадзкой

маёмасыці і прадуктаў харчавання. Былі ўрухомлены піваварны завод, вырабы дражджэй, малочны выраб, млыны, выпяканьне хлеба.

На свайго заступніка прамысловага аддзелу я паставіў маладога прафэсара палітэжнікі, мэталюрга Парфірыя Трысмакова⁶³, якому потым перадаў кіраваньне гэтага аддзелу. На чале гарадзкіх крамаў паставіў загадчыкаў, быў урухомлены прыватны гандаль. Сяляне прывозілі на рынак свае прадукты, якія выменьвалі на неабходныя хатнія рэчы і прылады. На свайго заступніка гаспадарча-аправізацыйнага аддзелу пасля расьпісанага конкурсу на гэтую пасаду я вызначыў Баляслава Берута⁶⁴. Гэта быў здольны, энэргічны і старанны працаўнік. Выкрыўшы ў Берута асабліваю прыхільнасьць да жыхароў Менску польскай нацыянальнасьці, я абмежаваў ягоную дзейнасьць, вызначыўшы сваім першым заступнікам гаспадарча-аправізацыйнага аддзелу гасп. Малевіча (які, нажаль, потым аказаўся русафілам, а не аб'ектыўным дапаможцам усім, хто патрабаваў дапамогі).

Уладзімера Васільева, якому я даручыў арганізацыю і догляд за ОД, ахову харчавых прадуктаў і гарадзкой маёмасыці, я за несумленныя адносіны да жыхароў Менску, а таксама за злоўжываньне сваіх правоў і даверу пры перавозцы і ахове харчоў і іншых рэчаў звольніў з ОД. Надгляд над пэрсанальным складам і ахову гарадскога добра даручыў былому камандзіру Чырвонай арміі капітану Пугачову⁶⁵, сумленнай і дысцыплінаванай асобе. Для арганізацыі падафіцэрскай школы для ОД супольна з д-рам В. Тумашам прывезьлі ў Менск капітана Францішка Кушала⁶⁶, якога я вызначыў кіраўніком падафіцэрскай школы ОД у Менску.

Адначасна закіпела праца над адбудоваю, чысткаю і рэстаўрацыяй храмаў, ператвораных балышавікамі ў склады, клюбы, архівы. Усім працаўнікам царкоўных сьвятыняў я выдаваў харчовыя прадукты і іншыя неабходныя рэчы для іх і іхных сямействаў. Нягледзячы на цяжкасьці ваеннага часу, ваенныя дзеяньні, цяжкі акупацыйны рэжым, на адсутнасьць духавенства (у 1941 годзе, да нямецкай акупацыі, была дзейнай толькі адна кладбішчанская царква на Менскім могільніку)⁶⁷, царкоўнай іерархіі, царкоўная дзейнасьць ужо зь першых дзён нямецкай акупацыі гораду рабіла вялікія поступы.

Ачышчаліся і прыводзіліся ў парадак: Кацярынаўскі сабор, Сабор Сьв. Духа, ператвораныя бальшавікамі — першы ў склад кансэрваў, другі ў архіўны склад; цэрквы Прэабражэнская і Чыгуначная-Казанская, ператвораныя ў клубы. У Кладбішчанскай царкве адбываліся службы Божыя.

Рэлігійна-царкоўнае жыццё хутка адраджалася і ўмацоўвалася. Патрэбная была толькі беларуская яра́рхія, якая б кананічна і ўмела ахапіла ўсю царкоўную арганізацыю на Беларусі.

Ужо хутка пасля акупацыі немцамі Менску СД прывезла ў Менск маладога «манаха» Уладзімера Фінькоўскага⁶⁸, былога кялейніка Віленскага Ўладзькі Феадосія. Уладзімер Фінькоўскі выдаваў сябе за ігумена. Пасяліўся ён у памяшканьнях Прэабражэнскай царквы, падрыхтаванай ужо да багаслужбы. Ён адразу распачаў сваю «місійную» працу. Са мной разам выяжджаў у розныя мясцовасьці Менскай акругі дапамагаць жыхарам аднаўляць Божыя Сьвятыні. Фінькоўскі імкнуўся з дапамогай СД атрымаць япіскапскі сан і ахапіць усю царкоўную ўладу на Беларусі.

Без узгадненьня з праваслаўнай яра́рхіяй у Заходняй Беларусі ён вызначаў сьвятароў у адчыненых цэрквы ў ваколіцах Менску без адпаведнай праверкі, ці яны былі раней ужо сьвятарамі і хто іх пасьвячаў на сьвятара. У. Фінькоўскі быў энэргічным, уладалюбвым і адначасна непагамаваным, дзёрзкім, неадукаваным чалавекам. Ахапіўшы царкоўную ўладу ва Ўсходняй Беларусі, ён мог бы прынесці шмат шкоды Беларускай праваслаўнай царкве.

АРГАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЕ НЕЗАЛЕЖНІЦКАЕ ПАРТЫІ

Ужо з самага пачатку гітлераўскай акупацыі Беларусі для перадавога беларускага актыву было відавочным, што немцы ня маюць намеру даць беларускаму народу вольнасьць і аднавіць Беларускаю Народную Рэспубліку.

У беларускага актыву паўстала пытаньне, якой дарогай ісьці да мэты — вольнай незалежнай беларускай дзяржавы. Змагацца на два

фронты: супраць камуністычнай Масквы і магутнай вайскавай сілы Бэрліна, было б народным самагубствам. Аднак адкладаць вырашэнне гэтага пытання на пазней было таксама немагчыма, бо беларусы апынуліся паміж чырвоным камуністычным молатам і брунатным фашыстоўскім наваддам. Як першы, так і другі па-зверску выкарыстоўвалі і нішчылі беларускі народ, жадаючы выкрасьліць яго з мапы эўрапейскіх народаў або зрабіць яго поўным нявольнікам. У дадатак польскія шавіністы, у ціхай змове з фашыстамі, таксама вынішчалі беларускае насельніцтва.

21 жніўня 1941 г. у Менску на былой кватэры галоўнакамандуючага беларускага адцінку Чырвонай арміі сабраліся на тайную нараду я, Міхась Вітушка, Усевалад Родзька і Юльян Саковіч, каб абмеркаваць палітычную сытуацыю на Беларусі, выпрацаваць плян і тактыку змаганьня за незалежную і вольную беларускую дзяржаву.

Пасля ўсебаковага аналізу ўсіх тагачасных палітычных і вайсковых падзеяў было аднагалосна зацверджана:

1. *Мэта Гітлера ёсць калянізацыя і панявольненне Беларусі.*
2. *Беларускі народ павінен выкарыстаць вайну для сваёй мэты — аднаўленьня вольнай беларускай дзяржавы.*
3. *Для ажыццяўленьня гэтай мэты патрэбна беларуская збройная сіла.*
4. *Нямецкая армія ў барацьбе з Масквою і заходнімі дзяржавамі аслабее. Гэтую хвіліну павінен выкарыстаць беларускі народ.*
5. *Камуністычная Масква ёсць ворагам № 1 беларускага народу, фашыстоўская Нямеччына — ворагам № 2.*
6. *Беларускі народ яшчэ слабы, каб змагацца адкрыта супраць гэтых двух ворагаў.*
7. *Палякі, захапіўшы ў свае рукі цывільную адміністрацыю і ОДу Заходняй Беларусі, фальшывымі абвінавачваньнямі дадаюць немцам на расстрэл або самі страляюць беларускі патрыятычны актыў.*
8. *Заходнія дзяржавы не зьяўляюцца ворагамі беларускага народу, і беларускі народ не змагаецца супраць гэтых дзяржаў, пра што яны павінны ведаць.*

9. Заходнія дзяржавы павінны разумець вялікую небяспеку, якая пагражае ўсяму сьвету з боку імперыялістычна-камуністычнай Масквы, і павінны будаваць гэтую небяспеку ліквідаваць.

10. Патэнцыйнымі саюзьнікамі беларускага народу зьяўляюцца паняволеныя Масквою народы, якія змагаюцца за сваю незалежнасьць і прызнаюць права беларусаў на аднаўленьне беларускай дзяржавы ў яе этнаграфічных межах.

Пастаноўлена:

а) стварыць тайную антыкамуністычную і антыфашысцкую арганізацыю — Беларускаю Незалежніцкую Партыю, якая б згуртавала ў сваіх шэрагах найбольш адданных беларусаў-патрыётаў. Їх заданьне — імкнуцца арганізаваць беларускія вайсковыя адзінкі з мэтай аб'яднаць іх

⁵⁵ Ад франц. *General-gouvernement* — генэральная губэрня.

⁵⁶ **Вітаўт Тумаш** (1910—1998), грамадзкі дзеяч, гісторык. Скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту (1937), актыўны дзеяч Беларускага студэнцкага саюзу. У 1940—1941 гг. — старшыня філіі Беларускага Камітэту Самапомачы ў Ліцманштаце (Лодзі), зь ліпеня 1941 г. да канца лістапада 1941 г. — бурмістар Менску. Напрыканцы 1941 г. выехаў у Нямеччыну, дзе займаўся лекарскай практыкай; рэдагаваў газэту «Раніца» (Бэрлін). З 1948 г. жыў у ЗША, адзін з закладчыкаў Беларускага інстытуту навукі і мастацтва ў Нью-Ёрку, ягоны старшыня (1955—1982), займаўся навуковай працаю, у прыватнасьці, скарыназнаўствам.

⁵⁷ **Адам Дэмідовіч-Дэмідэцкі** (1888—?), грамадзкі дзеяч. У 1920—1930-х гг. жыў у Варшаве, падчас нямецкай акупацыі заступнік бурмістра Менску. У другой палове 1940-х жыў у Варшаве, па некаторых зьвестках, быў вывезены ў СССР, дзе быў засуджаны на некалькі гадоў лягераў.

⁵⁸ Гэтая група беларускіх дзеячоў прыехала ў Менск 3 ліпеня.

⁵⁹ **Уладзімер Лазарэвіч** (1908—1965?), вайсковы дзеяч. Афіцэр польскага войска. У 1940—1941 гг. сябра Беларускага камітэту ў Варшаве. У 1941—1944 гг. жыў у Менску, працаваў у гарадзкой управе загадчыкам аддзелу па ўліку насельніцтва. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Жыў у ЗША.

у адну Беларускую Вывольную армію, якая павінна змагацца за аднаўленьне Беларускай Народнай Рэспублікі і бараніць яе межы;

б) выіскаць палякаў і расейцаў з адміністрацыйных пасадаў і паліцыі ОД і замяняць іх беларусамі. Такім чынам не дапушчаць польскіх і балышавіцкіх правакацыяў адносна беларускага насельніцтва;

в) навязаць кантакт з прязнымі паняволенымі Масквою народамі і вольным светам;

г) імкнуцца ўтварыць тайны ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі.

Затым былі абмеркаваны падставовыя пункты праграмы Беларускай Незалежнай Партыі (БНП). Мэтай БНП было аб'яднаць увесь

⁶⁰ **Антон Бяленіс** (1906—1994), грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Менскай гарадзкой управе. Зь лета 1944 г. на эміграцыі, жыў у Нямеччыне, Бэльгіі. З канца 1940-х — у Чыкага (ЗША).

⁶¹ **Леанід Галяк** (1910—1980), грамадзкі дзеяч, юрыст. Скончыў Віленскую беларускую гімназію і юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, працаваў юрыстам. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, заснаваў Беларускае бюро на ангельскую зону акупацыі Нямеччыны. Адзін з заснавальнікаў Саюзу беларускіх журналістаў на чужыне і пэрыёдыка «Летапіс беларускай эміграцыі». З 1949 г. у ЗША. Першы рэдактар газэты «Беларус», у 1955 г. пакінуў Раду БНР і спрычыніўся да заснаваньня Камітэту вызваленьня Беларусі. Аўтар «Успамінаў» (у 2-х тамах).

⁶² **ОД** (*Ordnungsdienst* — служба парадку) — дапаможная паліцыя. Стваралася зь мясцовага насельніцтва, займалася аховай грамадзкага парадку. Структуры ОД непасрэдна падпарадкоўваліся бурмістрам. Паліцыя ОД стваралася ў сельскай мясцовасьці з разьліку адзін паліцыянт на 100 жыхароў, у гарадзкой рысе — адзін паліцэйскі на 300 жыхароў.

⁶³ **Парфіры Трысмакоў** (1903—1993), беларускі грамадзкі дзеяч. Да вайны выкладчык Менскай палітэхнікі, падчас нямецкай акупацыі працаваў у Менскай гарадзкой управе. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Жыў у Аўстраліі: спачатку ў Мэльбурне, потым Адэлаідзе. Браў удзел у дзейнасьці аўстралійскага сэктару Рады БНР, быў вернікам прыходу сьв. Пятра і Паўла Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы.

беларускі народ у этнаграфічных межах Беларусі і аднавіць Беларускаю Народную Рэспубліку, у якой кожны грамадзянін павінен быць цалкам свабодны і роўны ў правах і абавязках. Паставіць прымат духоўны над матар’яльным. Разуменучы, што царква служыць развіцццю маральна-духоўных вартасцяў чалавека, дзяржава мусіць, пры поўнай свабодзе веравызнанняў, усебакова яе падтрымоўваць. Зямельнае пытаньне павінна быць вырашана на карысць беларускага сялянства; 8-гадзінная праца і ахова малалетніх ад працы павінны быць гарантаваны законамі для ўсіх працоўных і малалетніх жыхароў Беларусі; асьвета, забеспячэнне старасьці, хворых, матак і сірот, а таксама іншыя правы павінны пазытыўна вырашацца на карысць усіх жыхароў Беларусі і г.д.

Арганізатары БНП добра разумелі, што ніхто з чужынцаў ня дасць беларускаму народу вольнасьці, а яе трэба здабываць самастойна.

Такім чынам Усеваладу Родзьку было даручана шырэй распрацаваць праграму партыі і супольна зь Юльянам Саковічам падабраць у Заходняй Беларусі надзейны і моцны беларускі актыў БНП дзеля арганізацыі на гэтай тэрыторыі беларускіх збройных аддзелаў. Арганізацыю сеткі БНП у франтавой зоне Беларусі і арганізацыю беларускіх вайсковых аддзелаў на Сярэднім адцінку Ўсходняга фронту ўзялі на сябе я і Міхась Вітушка.

⁶⁴ **Баляслаў Берут** (1892—1956), польскі грамадзкі дзеяч. Пасля вайны — прэзыдэнт Польскай Народнай Рэспублікі.

⁶⁵ **Міхал Пугачоў**, вайсковы дзеяч. Капітан Чырвонай арміі, напрыканцы 1944 г. далучыўся да Камітэту вызвалення народаў Расеі генэрала Андрэя Ўласава.

⁶⁶ **Францішак Кушал** (1895—1968), вайсковы дзеяч. Афіцэр польскага войска. Падчас нямецкай акупацыі — начальнік падафіцэрскай школы паліцыі ў Менску (1942), кіраўнік афіцэрскіх курсаў пры Беларускай Самаахове, рэдактар часопісу для беларускіх паліцыянтаў «Беларус на варце». Са студзеня 1944 г. сябра Беларускай Цэнтральнай Рады, шэф галоўнага кіраўніцтва Беларускай краёвай абароны. Зь ліпеня 1944 г. пакінуў Беларусь, камандаваў дывізіяй СС «Беларусь». Заснаваў у 1947 г. у Заходняй Нямеччыне Аб’яднаньне

ПЕРАДАЧА НЯМЕЦКІМ ВОЙСКАМ ЦЫВІЛЬНАЙ УЛАДЫ ГЕНЭРАЛЬНАМУ КАМІСАРУ КУБЭ

У першыя месяцы нямецкай акупацыі Беларусі цывільную ўладу над насельніцтвам Беларусі выконваў VII аддзел галоўнакамандуючага тылавой акупацыйнай нямецкай арміі (апрача насельніцтва жыдоўскага, над якім пастаўлена было нямецкае СД), на чале з генэралам Г. Тэсмэрам, кіраўніком гэтага аддзелу.

У Менску і Менскай акрузе гэтую ўладу выконваў Г. Краац, начальнік VII аддзелу Менскай фэльдкамэндатуры. У верасні 1941 г. галоўнакамандуючы тылавой нямецкай арміі на Беларусі перадаваў заходні абшар Беларусі генэральнаму камісару Беларусі Кубэ. Краац са сваім штабам выяжджаў у франтавую зону Беларусі арганізоўваць цывільнае жыццё насельніцтва. Тэсмэр і Краац запрапанавалі мне і Вітушку выехаць зь імі і дапамагчы насельніцтву франтавой зоны Беларусі. Мы не пагаджаліся з мэтодамі цывільнага нямецкага кіраўніцтва, але выкарысталі гэтую нагоду паехаць ва Ўсходнюю Беларусь, каб там дапамагчы насельніцтву і арганізаваць сетку БНП і беларускія аддзелы беларускіх збройных сілаў на ўсходзе Беларусі.

У канцы кастрычніка 1941 г. мы пакінулі Менск і накіраваліся ў Бранск.

беларускіх вэтэранаў. Адзін з заснавальнікаў газеты «Бацькаўшчына» (1948). З 1949 г. у ЗША, кіраваў Беларуска-Амэрыканскім Задзінчаньнем (1952—54), браў удзел у выданьні газеты «Беларусь», уваходзіў у Радз БНР.

⁶⁷ Маецца на ўвазе царква Аляксандра Неўскага на Вайсковых могілках.

⁶⁸ Уладзімер Фінькоўскі (1906 — ?), праваслаўны сьвятар. Да чэрвеня 1941 г. жыў у Пружанах, падчас нямецкай акупацыі знаходзіўся ў Менску, служыў у Праэбражэнскай царкве. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. У другой палове 1950-х жыў у Чыкага, працаваў у прыходзе сьв. Юр'я. Узьведзены ў сан япіскапа Менскага Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Праз канфлікт у царкве пакінуў парафію і выехаў у Францыю.

СЫЎІСЛЫ АГЛЯД СЫТУАЦЫІ Ў ПЕРШЫЯ МЕСЯЦЫ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ

Насельніцтва Беларусі чакала ад нямецкай арміі вызвалення ад сталінскага бальшавіцкага рэжыму. Яно было гатовае супольна зь нямецкім войскам змагацца супраць злачыннага маскоўскага рэжыму, які замардаваў мільёны насельніцтва Беларусі, а рэшту гадамі трымаў у голадзе пад тэрорам НКВД. Народ наш спадзяваўся адбудаваць сваю вольную і незалежную Беларускаю Народную Рэспубліку. Аднак ужо зь першых дзён нямецкай акупацыі лёс насельніцтва залежаў ад добрай ці злой волі нямецкага акупанта, паасобнага камэнданта палявой камэндатуры дадзенай мясцовасці. Пазытыўных інструкцый з Бэрліна не было, а калі і былі, то яны выяўляліся ў залежнасці ад поглядаў і сымпатыяў, выгодаў паасобных вайсковых частак, якім была дадзена ўлада над насельніцтвам.

На заходняй тэрыторыі Беларусі польскі шавіністычны элемент выкарыстоўваў сваю веду нямецкай мовы, абсаджваў сваімі людзьмі-палякамі пасады бургамістраў, кіраўнікоў ОД, перакладчыкаў пры нямецкіх камэндатурах і перакладаў ім іншыя адміністрацыйныя функцыі ў гарадах, мястэчках, гмінах і вёсках. Захапіўшы адміністрацыйную ўладу і ОД, палякі фізічна нішчылі беларускі актыў. Так, у Нясвіжы палякі Тэлюк і Татур хітрасцю і ашуканствам перанялі адказныя функцыі: першы — бургамістра, другі — кіраўніка нясвіскага ОД. Гэтыя функцыі павінны былі пераняць інж. Эмануіл Ясюк і ягоны брат Дзяніс Ясюк. Татур і Тэлюк уварваліся ўначы ў хаты Міхася Вітушкі і Івана Наронскага і хацелі іх застрэліць. Толькі дзякуючы папярэджанню і дапамозе ОД—беларуса ў апошнюю хвіліну ўдалося Міхасю ды Івану выскачыць праз акно з хаты і ўцячы ў Менск, дзе М. Вітушка пераняў функцыю заступніка кіраўніка ОД, а Наронскі выехаў у Барысаў для адміністрацыйнай працы. Польскай Арміяй Краёвай, якая партызаніла на абшарах Заходняй Беларусі, быў забіты ў Стоўпцах актыўны беларус — судзьдзя Гуль. Такім чынам, у заходніх раёнах

Беларусі было знішчана палякамі шмат сьвядомага беларускага актыву.

Палякі таксама інтрыгамі перад вайсковымі нямецкімі інстанцыямі стараліся ахапіць Менскае ОД. Ужо ў першыя дні нямецкай акупацыі з Варшавы прыехаў у Менск паляк, нейкі Рымша, пратагаваны праз СД. Ён менаваў сябе начальнікам усяго беларускага ОД.

У дапамогу яму быў дасланы зь Нясвіжу паляк Віткоўскі, які прывёз данос, у якім я як былы дэпутат у Народны сход у Беластоку і ў Вярхоўны Савет СССР у Маскве і БССР у Менску абвінавачваўся ў сымпатыі да камуністычнай Масквы. Такі данос у той час пагражаў мамэнтальным без суду расстрэлам. Сапраўды, толькі Бог выратаваў мяне ад гэтай небясьпекі. Гэтых даносчыкаў нямецкія ўлады адразу выслалі зь Менску.

Як відаць было з усяго вышэйсказанага, нямецкая палітыка адносна будучыні Беларусі была выключна нямецкая тайна. Абсурдным было думаць, што немцы паканаюць самі, без дапамогі паняволеных народаў, усю былую Расейскую імперыю і самі будуць кіраваць ёю. Аднак некаторыя прыкметы паказвалі, што будучыня беларускага народу будзе нялёгкай і патрэбны будуць вялікія высілкі беларускага народу і ягонага перадавога актыву для здабыцця лепшай долі, вольнасьці і незалежнасьці. Найзначнейшыя прыкметы гэтага былі: а) нечалавечыя адносіны немцаў да ваеннапалонных байцоў, якія тысячамі добраахвотна здаваліся ў палон, бо не хацелі змагацца за сталінскі рэжым, б) не была ліквідаваная сыстэма калгасаў і саўгасаў, і, самае галоўнае, в) ня быў адразу абвешчаны беларускі ўрад, які б прагалосіў аднаўленьне БНР і мэты змаганьня.

Як відаць, змагаліся паміж сабою два моцныя кірункі, якія супернічалі за ўладу на акупаванай тэрыторыі і тактыку змаганьня супраць сталінскага рэжыму. Адзін кірунак ачольваў райхсміністар для ўсходніх занятых абшараў Розэнбэрг⁶⁹. Другі кірунак — франтавога нямецкага камандаваньня. Гэтыя дзьве групы кіраваліся сваімі меркаваньнямі адносна мэтаду падбою і калянізацыі народаў СССР. Лёс беларускага насельніцтва на абшарах Беларусі, акупаванай немцамі, залежаў ад асабістых чалавечых поглядаў і пачуцця

нямецкага жаўнера ці ўпаўнаважаных вайскоўцаў для стварэння цывільнага апарату зь мясцовых жыхароў. Сам Розэнбэрг, па чутках, прытрымліваўся думкі, што для пасьпяховай перамогі над камуністычнай Масквою патрэбны ёсьць падзел СССР на самастойныя часткі: Беларусь, Украіна, Туркестан, Каўказ і іншыя этнічныя народныя часткі СССР.

ПЕРШЫЯ КРОКІ ДА АРГАНІЗАЦЫІ БАПЦ

У ліпені 1941 г. у Менск з Варшавы прыехаў тагачасны старшыня Беларускага камітэту ў Варшаве — д-р Мікола Шчорс⁷⁰. Па дарозе ў Менск д-р Шчорс наведваў у Баранавічах генэрала фон Шэнкендорфа, камандуючага тылавой арміі Сярэдняга фронту. Мікола Шчорс прыехаў з паўнамоцтвам ад Розэнбэрга, райхсміністра для ўсходніх зямель, каб дапамагчы мясцоваму насельніцтву арганізаваць беларускую адміністрацыю. Генэрал Шэнкендорф, які не пагаджаўся з плянамі Розэнбэрга (жонка генэрала Шэнкендорфа была вялікая русафілка), прытрымаў Шчорса два дні ў Баранавічах пад *дамовым* арыштам, забараніў яму пабыт у акупаванай вайскавай частцы Беларусі. З выстаўленым яшчэ ў Бэрліне пропускам Шчорс патаемна ад генэрала Шэнкендорфа прыватна прыехаў на пару дзён у Менск, каб запазнацца з агульнай беларускай сытуацыяй у Менску. У справе пашырэння абсягу дзейнасьці беларускай адміністрацыі Мікола Шчорс ня мог нічога зрабіць. Тэсмэр і Краац, якія падлягалі Шэнкендорфу, ужо зь першых дзён акупацыі Менску перавысілі свае паўнамоцтвы ў карысьць насельніцтва гораду.

Я пазнаёміў Шчорса з гаспадарчымі справамі гораду і харчовай аправізкай жыхароў, страшэнным лёсам ваеннапалонных байцоў, а найважнейшае — зь вялікімі расчараваньнямі адносна будучыні беларускага народу, а таксама з царкоўнай сытуацыяй у Менску і ў занятым немцамі ўсходнім абшары Беларусі. Уладзімер Фінькоўскі ня мог ахапіць і задаволіць духоўныя патрэбы ўсіх веруючых жыхароў Беларусі, лічба якіх з кожным днём павялічвалася.

Для палагоджання царкоўнага жыцця ва Ўсходняй Беларусі, дзе балышавіцкая ўлада амаль зусім ліквідавала духавенства і царквы, патрэбныя былі беларускія архірэі, Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква, якая б на кананічных падставах арганізавала духавенства і царкву. Трэба было ў першую чаргу паклапаціцца пра выбар аўтарытэтнага архірэя, які б мог арганізаваць царкоўнае жыццё ў аб'яднанай Беларусі.

Маім самаходам мы паехалі ў Жыравіцкі манастыр да мітрапаліта Панцеляймона (Ражноўскага)⁷¹, які перад Першай вайною быў япіскапам Дзвінскім і Полацкім, пры паляках быў у няміласці і цяпер жыў у Жыравіцкім манастыры, з мэтай прасіць яго арганізаваць Аўтакефальную Беларускаю Праваслаўную Царкву.

Пасля двухдзённых нарадаў мітрапаліт Панцеляймон згадзіўся арганізаваць Беларускаю Аўтакефальную Царкву з умовай, каб у дапамогу яму быў прызначаны япіскап Венядыкт (Баброўскі)⁷², які ў той час знаходзіўся ў Жыравіцкім манастыры. Мы згадзіліся з гэтай прапановай з умовай, што мітрапаліт Панцеляймон высвяціць у япіскапы трох беларускіх кандыдатаў: архімандрыта Філафея (Нарко)⁷³, архімандрыта Апанаса (Мартаса) і архімандрыта Феафана Пратасевіча. Мітрапаліт Панцеляймон прынцыпова згадзіўся з гэтай прапановай і даручыў беларускаму актыву атрымаць ад нямецкай улады дазвол на арганізацыю царкоўнага ўпраўлення на Беларусі. Ён зазначыў, што для азнаямлення з царкоўнай сытуацыяй у Менску і ва Ўсходняй Беларусі вышле ў Менск япіскапа Венядыкта.

Пасля гэтага мы паехалі ў *Пружану*, *Ружану* і *Беласток* арганізаваць беларускую адміністрацыю. Палагодзіўшы ўсе справы, звязаныя з арганізацыяй беларускай адміністрацыі ў гэтых гарадох, я вярнуўся ў Менск.

Немцы вялі адносна Беларусі двааблічную палітыку. Яны не дазволілі арганізаваць Беларускага цэнтральнага кіраўніцтва і аднавіць вольную беларускую дзяржаву. Беларускі Чырвоны Крэй, арганізаваны доктарам Антановічам, у першыя тыдні нямецкай акупацыі быў адразу немцамі ліквідаваны, мясцовае кіраўніцтва адміністрацыі і ОД у Заходняй

Беларусі апынулася зноў пераважна ў руках палякоў, якія самі і рукамі немцаў нішчылі беларускі актыў і ўсе праявы беларускага жыцця. Ва ўсходняй частцы Беларусі, пры дапамозе зрусифікаваных балтыйскіх немцаў і афіцэраў-русафілаў нямецкага вайсковага прапаганднага аддзелу, адміністрацыю і ОД перанялі пераважна расейцы, якія далей праводзілі русіфікацыю беларускага насельніцтва. Немцы ж выкарыстоўвалі нацыянальны антаганізм паміж палякамі, расейцамі і беларусамі і нішчылі без разбору беларусаў, палякаў, расейцаў і ўсіх, хто не належаў да германскай расы. Немцы не дазволілі адчыніць беларускія сярэднія і вышэйшыя школы, бо лічылі беларускае насельніцтва здольным толькі да фізічнай працы.

Беларуская Народная Самапомач (БНС), арганізаваная ў Генэральным камісарыяце 22 кастрычніка 1941 г. пад кіраўніцтвам д-ра Івана Ермачэнкі, які пераехаў у Менск з Прагі Чэскай, ахапіла сваёй арганізацыйнай працаю ўвесь Генэральны камісарыят Беларусі, але яна ня мела ніякай палітычнай ці адміністрацыйнай улады. Дзеля гэтага БНС не магла задаволіць палітычныя, гаспадарчыя і культурныя патрэбы беларускага народу. Брак свайго цэнтральнага кіраўніцтва і свайго беларускага войска, якое дапамагло б сялянам і ўсяму насельніцтву Беларусі ў гэтай цяжкой сытуацыі, *уемна* адбіваўся на настроі насельніцтва і змушаў жыхароў Беларусі быць пасіўнымі і асыярожнымі як да немцаў, так і да лясных бандаў.

Каб палепшыць для немцаў у Генэральным камісарыяце Беларусі цяжкую сытуацыю, створаную гэтымі абставінамі, Кубэ пастанавіў часткова задаволіць жаданьні беларускага народу. Ён дазволіў беларускаму актыву стварыць Галоўную Раду БНС. Сваім подпісам з дня 22 студзеня 1942 г. Кубэ акцэптаваў сыпіс сяброў гэтай Рады і зьмест ліста, пададзенага яму д-рам Ермачэнкам з дня 20.І.1942 г.

Гаспадару Генэральнаму камісару Беларусі!

Я дазваляю сабе падаць Вам сыпіс асоб, якія згодна Статуту Беларускай Народнай Самапомачы запрашаюцца ў Галоўную Раду Б.Н.С.:

1. Др. Иван Ермачэнка,
2. Д-р Янка Станкевіч,
3. Сп. Гадлеўскі⁷⁴,
4. Д-р Павэл Сьвірыд⁷⁵,
5. Яніскап Нарко,
6. Сп. Нікалаеў⁷⁶,
7. Рэдактар Адамовіч⁷⁷,
8. Сп. Кандыбовіч⁷⁸,
9. Сп. Шавель⁷⁹,
10. Сп. Саковіч.

Заступнікі:

1. Сп. Найдзюк⁸⁰,
2. Сп. Астроўскі⁸¹,
3. Рэдактар Сянькевіч⁸²,
4. Сп. Вітушка Міхась,
5. Д-р Грынкевіч⁸³.

Галоўная Рада зьяўляецца дарадчым органам пры кіраўніцтве БНС, які павінен раіць і дапамагаць як мага хутчэй адбудаваць нашу краіну. Кіраўнік Беларускай Народнай Самапомачы адначасова зьяўляецца і старшынём Галоўнай Рады. Сакратарыят БНС выконвае функцыі сакратара Галоўнай Рады БНС.»

Кіраўнік БНС
Д-р Ермачэнка

Згодзен: Кубэ
22 студзеня 1942 г.

Але і гэты акт прызнання праз Кубэ Галоўнай Рады БНС шмат не дапамог у цяжкой долі беларускага насельніцтва. Галоўная Рада БНС, як і кіраўніцтва арганізацыі, ня мелі ніякай фактычнай улады і толькі часткова маглі праз свой уплыў дапамагаць жыхарам Беларусі. Насельніцтва не змяніла сваіх адносінаў як да немцаў, так і да лясных бандаў.

Гэтыя лясныя банды з былых ваеннапалонных і акружэнцаў,

арганізаванья маскоўскімі дэсантамі, пачалі паважна пагражаць немцам. Нямецкае кіраўніцтва гэта адчувала і для забеспячэння важных гаспадарчых аб'ектаў, пунктаў і дарог выклікала зімою 1941—42 гг. у Менск два ўкраінскія паліцэйскія батальёны, папоўненыя ўкраінскімі ваеннапалоннымі, а таксама два літоўскія «шутцманшафт» ахоўныя батальёны.

У чэрвені і ліпені 1942 г. з абсягу камандавання і паліцэйскага кіраўніцтва «Остлянд» былі зноў выкліканыя ў Генэральны камісарыят Беларусі некалькі батальёнаў літоўскай і эстонскай паліцыі (шутцманшафт-батальёны). Частка гэтых батальёнаў улетку 1942 г. была перакінута ва Ўсходнюю Беларусь, падпарадкаваную нямецкаму паліцэйскаму камандаванню. На месца гэтых батальёнаў у Генэральны камісарыят былі скіраваныя зусім «непрыгодныя, ненадзейныя і кепска ўзброеныя ўкраінскія паліцэйскія батальёны» (рапарт Менскага паліцэйскага камандавання з дня 10.IV.1943 г., Фв.85/11 - 27787-168).

⁶⁹ **Альфрэд Розэнбэрг** (1893—1946), адзін зь ідэолягаў нацысцкай партыі і нямецкай дзяржавы. Нарадзіўся ў Таліне, вучыўся ў Рызе і Маскве. З 1919 г. сябра Нацыянал-сацыялістычнай рабочай нямецкай партыі, галоўны рэдактар (з 1925 г.) цэнтральнага органу НСДАП «Völkische Beobachter». У 1941—1945 гг. — райхсміністар акупаваных усходніх тэрыторый (кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі). У траўні 1942 г. прыяжджаў у Менск. Пакараны сьмерцю паводле прыговору Нюрнбэрскага суду.

⁷⁰ **Мікола Шчорс** (1913—1995), грамадзкі дзеяч. Скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, быў старшынём Беларускага студэнцкага саюзу (1935—1937). 19 чэрвеня 1941 г. у Бэрліне абраны старшынём Беларускага нацыянальнага цэнтру, што меў на мэце ўзначаліць беларускае грамадзкае жыццё па нямецкай акупацыі Беларусі. У 1941—1944 гг. жыў у Варшаве. Зь лета 1944 г. на эміграцыі, жыў у Нямецчыне, дзе займаўся лекарскай практыкай, узначальваў Беларускае праваслаўнае аб'яднаньне. Выехаў у ЗША, быў адным з заснавальнікаў Беларуска-амэрыканскага дапамагавага камітэту (1950). Першы старшыня Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі (1951—1957).

Гэтыя чужаземныя батальёны, а асабліва літоўскія, ня дбалі аб беларускіх нацыянальных інтарэсах, беларускім дабрабыце і аб інтарэсах жыхароў Беларусі. Яны паслухмяна выконвалі волю фашысцкай паліцыі і СД, на шкоду беларускага насельніцтва.

У красавіку 1943 г. на тэрыторыі Генэральнага камісарыяту Беларусі знаходзіліся пад камандаю нямецкай паліцыі і жандармэрыі: 4 літоўскія ахоўныя батальёны, 2 латыскія, 7 украінскіх, 1 беларускі.

Гэтыя ўсе батальёны былі кепска ўзброеныя, мелі кепскі вайсковы рыштунак і абмундзіраваньне. Балтыйскія батальёны, якія складаліся з добраахвотнікаў, былых функцыянераў паліцыі, жаўнераў балтыйскай арміі, падлягалі поўнаму загадваньню нямецкай паліцыі, жандармэрыі і СД. Паліцэйскую службу яны выконвалі пераважна за мяжою сваёй бацькаўшчыны.

У сувязі з палітычным расчараваньнем (надзеяй на ўзнаўленьне балтыйскіх рэспублікаў), гаспадарчыя цяжкасьці на бацькаўшчыне, няпэўнасьць аб лёсе пазасталых у краі сем'яў і радні, недастатковая апека над параненымі і забесьпячэньне сем'яў параненых ці забітых у баёх зь ляснымі бандамі, ужо ўзгаданы недахоп забесьпячэньня батальёнаў у зброю і вопратку, нэгатыўна адбіваліся на псыхалёгіі радавога саставу батальёнаў, уносілі недавер да немцаў і дэмаралізавалі гэтыя батальёны.

Адносіны да мясцовага насельніцтва былі варожыя і выклікалі вялікае незадавальненьне ў жыхароў Беларусі.

Украінскія батальёны складаліся пераважна з ваеннапалонных з цэнтральных абласьцей і розных аўтаномных рэспублік СССР. Гэтыя ваеннапалонныя ўступалі ў паліцэйскія батальёны, каб ратаваць сваё жыцьцё і не ісьці ў «Дуляг», дзе ваеннапалонныя масава паміралі ад голаду. Яны фактычна былі нямецкім наёмным войскам. Дэмаралізацыя сярод іх была вялікая. Гэтыя чужаземныя батальёны безь ніякіх *скрутулаў* выконвалі загады нямецкай паліцыі, жандармэрыі, СД і СС і супольна з аддзеламі СС тэрарызавалі насельніцтва.

Беларускі ахоўны батальён і Беларуская Самаахова складаліся зь мясцовых жыхароў Беларусі. Апрача ахоўнай службы яны баранілі жыхароў паблізкіх вёсак ад нападаў лясных бандаў. Аднак палітычная

няпэўнасьць адносна будучыні Беларусі, засілы польскага элементу ў нямецкіх камэндатурах, гаспадарчых нямецкіх установах і гарадзкіх управах трывожыла беларусаў. Даплыў добраахвотнікаў у беларускі ахоўны батальён зьменшыўся.

Беларускі батальён і Беларуская Самаахова па магчымасьці самааддана выконвалі ўскладзеныя на іх абавязкі. Самаахова бараніла жыхароў вёсак ад тэрору бандаў.

Для забесьпячэньня парадку на акупаваных празь немцаў прасто-рах Беларусі, нямецкае вайсковае камандаваньне Сярэдняга фронту дазволіла беларусам арганізаваць Службу парадку — ОД (Ордунгсдінст).

ОД было падзеленае на наступныя 4 аддзелы:

⁷¹ **Панцеляймон** (сьвецкае імя Павал Ражноўскі; 1867—1950). Скончыў ваенна-інжынэрнае вучылішча, афіцэр царскай арміі. У 1897 г. прыняў манаства. У 1906—1913 гг. настояцель Маркава манастыра ў Віцебску. У 1913—1920 гг. япіскап Дзвінскі і Полацкі. З 1920 г. япіскап Пінскі. З-за нязгоды са стварэньнем Польскай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы пазбаўлены кафедры. Падчас нямецкай акупацыі мітрапаліт Менскі і ўсяе Беларусі. З-за супраціву беларусізацыі царквы выдалены пад нагляд паліцыі ў манастыр Ляды (Смалявіцкі р-н), потым у Вялейку. Зь лета 1944 г. на эміграцыі, жыву ў Нямеччыне. Увесну 1946 г. перайшоў пад юрысдыкцыю Расейскае Зарубежнае Праваслаўнае Царквы (РЗПЦ), кіраўнік Беларускай мітраполіі РЗПЦ.

⁷² **Венядыкт** (Бабкоўскі) (1899—1951). З 1942 г. архіяпіскап Гарадзенскі і Беластоцкі. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Падпісаў акт аб далучэньні ярахаў БАПЦ да РЗПЦ. Пасьля сьмерці мітрапаліта Панцеляймона ўзначаліў Беларускаю мітраполію РЗПЦ. Памёр у Мюнхэне.

⁷³ **Філафей** (сьвецкае імя Ўладзімер Нарко; 1905—1986). Гадунец Віленскай духоўнай сэмінарыі, скончыў Варшаўскую праваслаўную духоўную акадэмію. Падчас нямецкай акупацыі Беларусі вікарны япіскап Менскі й Слуцкі, япіскап Магілёўскі й Мсьціслаўскі. Ініцыятар абвешчання аўтакефаліі Беларускае Праваслаўнае Царквы (1942).

1. Крымінальны, 2. Палітычны, 3. Служба парадку і 4. Беларускае Ахоўнае войска — Беларускае краёвае войска (БКВ) — Беларуская Самаахова.

Заданьне 1 аддзелу ОД было: а) не дапушчаць да крымінальных праступкаў, б) прасьледаваньне гэтых праступкаў. Заданьне 2 аддзелу: не дапускаць да палітычных правакацыяў, сабатажаў бальшавіцкіх агентаў і выкрываць гэтых агентаў. Заданьне 3 аддзелу ОД: а) падтрымка грамадзкага парадку, б) забесьпячэньне гаспадарчых заданьняў і догляд за выкананьнем адміністрацыйных пастановаў сваёй мясцовай адміністрацыі, в) абарона населеных пунктаў і дарог ад бандаў.

Заданьне 4 аддзелу *Volkswehr*-у — Беларускага Ахоўнага войска — Беларускай Самааховы — Беларускага краёвага войска (БКВ), як яго называлі ў Генэральным камісарыяце Беларусі, у ваеннай зоне Беларусі было чыста вайсковае: а) ахоўваць насельніцтва ад бандаў, арганізаваных маскоўскімі парашутыстамі, і б) змаганьне за вольнасьць і незалежнасьць сваёй бацькаўшчыны Беларусі супраць гэтых сталінскіх парашутыстаў.

У верасьні 1941 г. генэральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ пачаў арганізоўваць нямецкую адміністрацыю і поўнасьцю кантраляваць дзейнасьць Менскай гарадзкой і акруговай управаў.

Адначасна з гэтым 1-ы і 2-і аддзелы Орднунгсдзінсту (ОД) перайшлі пад загад нямецкага СД, але затрымалі за сабою назву ОД. У вёсках і мястэчках спантанна стварыліся аддзелы Самааховы — 4-ы аддзел ОД Народнай Беларускай абароны, якую яшчэ з самага пачатку нямецкай акупацыі Беларусі дазволіў арганізаваць камандуючы гэтага ўчастку фронту. Як ужо было сказана, хутка зьявіліся на тэрыторыі Беларусі дэсантнікі з Масквы, якія пачалі арганізоўваць з «акружэнцаў» і былых ваеннапалонных байцоў лясныя банды. Гэтыя дэсантнікі бязьлітасна, тэрорам, правакацыямі, забіваючы каля вёсак немцаў, змушалі жыхароў Беларусі далучацца да лясных бандаў, бо немцы ў сваю чаргу палілі

Архіяпіскап (1943). Зь лета 1944 г. у эміграцыі, жыву ў Нямеччыне. Перайшоў пад юрысыдыкцыю РЗПЦ, пасля сьмерці Венядыкта ўзначаліў Беларускаю мітраполію РЗПЦ, выконваў абавязкі вікарыя РЗПЦ у Гамбургу.

вёскі і жыхароў вёсак, паблізу якіх былі забітыя немцы, бязь ніякага папярэдняга следства.

Мы зь Міхасём Вітушкам паставілі перад сабою заданьне з дапамогай краёвага абароннага войска стварыць моцнае ядро будучай беларускай арміі, якое плянавалі злучыць з вайсковымі часткамі, арганізаванымі на абшары Генэральнага камісарыяту Беларусі.

Беларускае насельніцтва чакала, што немцы дапамогуць яму скінуць ярмо маскоўска-камуністычнага гнёту і польскага панскага зьдзеку, і гатовае было дапамагчы нямецкай арміі ў змаганьні з маскоўска-камуністычным рэжымам, каб аднавіць сваю Вольную Дзяржаву.

Замест гэтай доўгачаканай вольнасьці немцы прынеслі з сабой зьдзек, сьмерць і тэрор.

АРГАНІЗАЦЫЯ МЕНСКАЙ АКРУГОВАЙ УПРАВЫ

У канцы ліпеня 1941 г. у Менск прыехаў з Лодзі праф. Радаслаў Астроўскі, якога я і Тумаш рэкамэндавалі Краацу для арганізацыі адміністрацыі Менскай акругі. Краац прыняў гэтую прапанову і вызначыў Р. Астроўскага адміністратарам Менскай акругі.

Менская гарадзкая ўправа не была падпарадкаваная акруговай управе. Для камунікацыі з раённымі цэнтрамі Менскай акругі я дазволіў акруговай управе карыстацца аўтамашынамі Менскай гарадзкой управы, а таксама забясьпечыў працаўнікоў акруговай управы харчовымі прадуктамі.

Начальнікам ОД Менскай акругі Радаслаў Астроўскі вызначыў свайго былога вучня зь Віленскай беларускай гімназіі — Уладзімера

⁷⁴ **Вінцэнт Гадлеўскі** (1888—1942), рэлігійны і палітычны дзеяч, сьвятар. Пасьлядоўны прыхільнік беларусізацыі касьцёлу. З 1919 г. у Заходняй Беларусі. Неаднакроць перасьледаваўся за беларускую дзейнасьць польскімі ўладамі. Ягоны беларускі пераклад «Чатыры эвангеллі» зацьвердзілі польскія касьцёльныя ўлады. У 1941—42 гг. быў галоўным школьным інспэктарам Генэральнай Акругі Беларусь, выконваў сьвятарскія абавязкі ў Менскім катэдральным касьцёле.

Шавеля. На жаль, У. Шавель, не абазнаны з настроем і псыхалёгіяй жыхароў Усходняй Беларусі, ня змог разгарнуць шырокую вызвольную працу і перамагчы ўсе перашкоды з боку нямецкага вайсковага камандавання і запаў духам. Пасьля ад'езду Р. Астроўскага ў Бранск у канцы кастрычніка 1941 г. У. Шавель неспадзявана згінуў бяз весткі. Па нямецкіх вестках, Шавель перайшоў да расейска-камуністычных бандаў, а па вестках беларускай вайсковай разведкі, адышоў ад актыўнага беларускага вызвольнага руху, схаваўся на Віленшчыне, хутка быў распазнаны палякамі і расстраляны.

24 сьнежня 1942 г. арыштаваны нямецкімі ўладамі і расстраляны ў Трасьцянец пад Менскам.

⁷⁵ **Павал Сьвірыд** (1886—1948), грамадзкі дзеяч, юрыст. У 1930-х гг. працаваў у Наваградку, падчас нямецкай акупацыі быў старшынём Наваградзкага акруговага суду, што яднаў міравыя суды Баранавіцкай, Ганцавіцкай, Наваградзкай і Слонімскай акругаў. Сябра БЦР (1944). Зь лета 1944 г. на эміграцыі ў Нямеччыне.

⁷⁶ Маецца на ўвазе Кастусь Мікалаевіч, культурніцкі дзеяч, музыка.

⁷⁷ **Антон Адамовіч** (1909—1998), дзеяч нацыянальнага руху, літаратуразнаўца, публіцыст.

⁷⁸ **Сымон Кандыбовіч** (1891—1972), грамадзкі дзеяч. З 1926 г. сябра ЦК КП(б) Б. У 1931—33 гг. кіраўнік справаў Саўнаркаму БССР, у 1935 г. начальнік Наркамхарчпраму СССР пры СНК БССР. У 1941—43 гг. кіраўнік Цэнтральнага гандлёвага таварыства ў Беларусі, сябра Цэнтралі БНС, у 1944 г. сябра БЦР. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Супрацоўнік мюнхэнскага Інстытуту вывучэння СССР.

⁷⁹ **Уладзімер Шавель**, грамадзкі дзеяч. Скончыў Віленскую беларускую гімназію, вучыўся на юрыдычным факультэце Віленскага ўнівэрсытэту. Арганізоўваў аддзелы беларускай паліцыі на Меншчыне. Загінуў у 1943 г.

⁸⁰ **Язэп Найдзюк** (1909—1984), грамадзка-культурны дзеяч, друкар, публіцыст, выдавец. Вучыўся ў настаўніцкай сэмінарыі ў Ваўкавыску і ў Віленскай гімназіі. У 1926—1941 гг. — кіраўнік друкарні імя Ф. Скарыны ў Вільні, выдавец і рэдактар часопіса «Шлях моладзі».

ПАДРЫХОЎКА І ВЫЕЗД У ФРАНТАВУЮ ЗОНУ БЕЛАРУСІ

У верасні 1941 г. генэральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ пачаў арганізоўваць сваю нямецкую адміністрацыю і поўнасьцю кантраляваць дзейнасьць Менскай гарадзкой і акруговай управаў.

Адначасна з гэтым ОД у ГКБ сталася падпарадкаванае нямецкай паліцыі — Гімлеру — і прыняла назоў Шуцманшафт (*Schutzmannschaft*).

Умовы працы з гэтай нямецкай адміністрацыяй значна пагоршыліся. Менская фэльдкамэндатура і Краац былі прызначаныя арганізаваць цывільнае жыццё ў франтавой зоне Беларусі.

Усевалад Родзька абняў цывільную адміністрацыю намесьніка Віцебскай акругі⁸⁴ і адшыкоўваў праграму Беларускай Незалежніцкай Падчас нямецкай акупацыі — супрацоўнік школьнага інспэктарату і тэхнічны кіраўнік Выдавецтва школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі, аўтар папулярнай кнігі «Беларусь учора і сёння». Улетку 1944 г. выехаў у Нямеччыну, аднак пасля вайны пасяліўся ў г. Інаў-роцлаў (Польшча), дзе пад прозьвішчам Александровіч працаваў да пэнсіі ў друкарні.

⁸¹ **Радаслаў Астроўскі** (1887—1976), палітычны дзеяч, педагог. Дырэктар Віленскай беларускай гімназіі (1924—36). У 1941—43 гг. працаваў у структурах беларускай адміністрацыі ў Бранскай, Смаленскай, Магілёўскай акругах. Са снежня 1943 г. прэзыдэнт БЦР. Зь лета 1944 г. на эміграцыі, дзе працягваў палітычную дзейнасьць, займаючы пасаду прэзыдэнта БЦР.

⁸² **Аляксей Сянькевіч** (1904—1991), беларускі грамадзкі дзеяч. У 1930-х гг. сябра Беларускай Нацыянал-Сацыялістычнай Партыі, у 1942—1943 гг. рэдагаваў менскую газэту «Голас вёскі». Зь вясны 1944 г. афіцэр прапаганды БКА. Зь лета 1944 г. на эміграцыі, з 1950 г. у ЗША, жыў у Саўт-Рывэры, быў сябрам Беларускай Цэнтральнай Рады на эміграцыі.

⁸³ **Станіслаў Грынкевіч** (1902—1945), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, мэдык. Сябра Беларускай Хрысьціянскай Дэмакратыі. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у Вільні, быў сябрам Беларуска-га Нацыянальнага Камітэту. У 1945 г. расстраляны савецкімі ўладамі.

Партыі (БНП), супольна зь Юльянам Саковічам арганізоўвалі на тэрыторыі Генэральнага камісарыяту Беларусі надзейны і моцны беларускі актыў для БНП. Юльяна Саковіча, сьведомага паслядоўнага змагаара за чалавечыя і нацыянальныя правы беларускага народу, сябра БНП, якому пагражала вялікая небясьпека з боку польскіх шавіністаў, я забраў зь Віленшчыны ў Менск, каб ён тут згодна з пастановай ЦК БНП узначаліў ОД. Францішка Кушаля, начальніка падафіцэрскай школы ОД у Менску, як прафэсіянальнага вайскоўца, я пакінуў далей падрыхтоўваць беларускі камандны састаў для будучых збройных беларускіх сілаў⁸⁵. Р. Астроўскага я рэкамендаваў Краацу на арганізацыю цывільнай адміністрацыі ў вайскавай зоне Беларусі, на што той даў згоду.

Аправізацыйны аддзел Менскай гарадзкой управы я перадаў Малевічу. У гэты час прыехаў у Менск праф. Іваноўскі⁸⁶, які запрапанаваў д-ру Тумашу дапамагчы ў адміністрацыйнай працы гарадзкой управы. Вітушка ведаў Іваноўскага асабіста з Варшаўскай палітэхнікі. Ён тады яшчэ пратэгаваў беларускіх студэнтаў, у тым ліку і М. Вітушку, паступіць у Варшаўскі палітэхнікум. Д-р В. Тумаш выкарыстаў прапанову В. Іваноўскага і рэкамендаваў яго Кубэ на сваё месца. Кубэ гэтую прапанову прыняў. Хутка В. Тумаш выехаў зь Менску ў Генэралгувэрнэман, а я, Міхась і Астроўскі выехалі ў франтавую зону Беларусі арганізоўваць цывільную адміністрацыю, збройныя беларускія сілы (Беларускае краёвае войска) і Беларускаю Незалежніцкую Партыю (БНП).

ДАЛЕЙШАЕ РАЗЬВІЦЦЁ ЦАРКОЎНЫХ ПАДЗЕЯЎ НА БЕЛАРУСІ

Пасьля перагавораў зь мітрапалітам Панцеляймонам чакаў на прыезд япіскапа Венядыкта для далейшых перагавораў у справе аднаўленьня Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы. Перад ад'ездам у франтавую зону Беларусі я лічыў сваім абавязкам дапамагчы беларускаму праваслаўнаму актыву палагодзіць справу арганізацыі БАПЦ.

Гэтай справай былі занятыя пратаярэі Мікалай Лапіцкі⁸⁷ і інж.

Іван Касяк⁸⁸. Ераманах Уладзімер Фінькоўскі, які са згодаю СД самавольна захапіў царкоўную ўладу ва Ўсходняй Беларусі, не хацеў слухаць парадаў і аўтарытэтных указаньняў кампэтэнтнага ў царкоўных справах праваслаўнага беларускага актыву. Прыезд япіскапа Венядыкта ў Менск для палагоджаньня царкоўных справаў зацягваўся.

Назіраючы такі ненармальны стан у царкоўным жыцьці, я звярнуўся з просьбаю да прадстаўніка палітычнага аддзелу СД — Шлегеля, у кампэтэнцыі якога быў надгляд над палітычным, царкоўным і культурным жыцьцём на Беларусі, прысьпешыць прыезд япіскапа Венядыкта для вырашэньня царкоўных справаў на Беларусі. Я патлумачыў Шлегелю некампэтэнтнасьць Уладзімера Фінькоўскага ў царкоўных справах і звярнуў увагу на небясьпеку інфільтрацыі ў царкоўныя справы камуністычных агентаў і правакатараў. Я прасіў Шлегеля неадкладна выдаць япіскапу Венядыкту дазвол прыехаць у Менск. Шлегель зразумеў створаную тут царкоўную сытуацыю, абяцаў неадкладна выклікаць у Менск япіскапа Венядыкта і даў мне поўную свабоду дзеяньня ў кірунку арганізацыі БАПЦ і ў адносінах да Ўладзімера Фінькоўскага.

Хутка пасля гэтага япіскап Венядыкт прыехаў у Менск азнаёміцца з царкоўным жыцьцём ва Ўсходняй Беларусі. У гэты час мы з Міхасём Вітушкам выехалі на тэрыторыю Заходняй Беларусі ратаваць беларускіх актывістаў, якім пагражала небясьпека з боку палякаў.

Беларускі праваслаўны актыў за мяжою таксама чакаў на паведамленьне Беларусі аб прыездзе ў Менск япіскапа Венядыкта для перагавораў з генэральным камісарам Беларусі і беларускім праваслаўным актывам у справе арганізацыі Беларускай Праваслаўнай Царквы. Аднак гэтая справа зацягвалася.

Лёсам праваслаўнай царквы ў Беларусі цікавіўся галава Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы ў Польшчы мітрапаліт Дзяніс. Ён імкнуўся выкарыстаць адсутнасьць на Беларусі архірэйскай улады, хацеў захапіць пад свой уплыў і сваю юрысдыкцыю царкву і праваслаўнае беларускае насельніцтва на Беларусі. Ён арганізаваў у Генэральнай Губэрні пад сваім старшынствам Беларускаю Мітрапалітальную Раду.

Карыстаючы з прысутнасці ў Варшаве д-ра Івана Ермачэнкі, сябра Беларускай Мітрапалітальнай Рады з Прагі Чэскай, мітрапаліт Дзяніс склікаў дня 9 верасня 1941 г. паседжаньне гэтай Рады.

На гэтым паседжаньні быў зафіскаваны пратакол наступнага зьместу:

Пратакол №1

*Паседжаньня Беларускай Царкоўнай Рады пры Мітрапаліце Сьвятое
Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы ў Генэральнай Губэрні,
адбытага ў Варшаве ў Мітрапалічым Доме
дня 9 верасня 1941 г.*

Прысутныя былі:

1. Яго Блажэнства Мітрапаліт Дзянісій, Старшыня Мітрапалітальнай Рады,

2. Архімандрыт Філафей (Нарко), Настояцель Беларускага Прыходу ў Варшаве і Кіраўнік Праваслаўнай Царкоўнай Камісіі пры Беларускім Камітэце ў Генэральнай Губэрні,

3. Д-р Янка Ермачэнка з Прагі Чэшскай,

4. Д-р Антон Краскоўскі, Царкоўны Стараоста Беларускага Прыходу ў Варшаве і Сябра Беларускай Царкоўнай Камісіі пры Беларускім Камітэце ў Генэральнай Губэрні,

5. Мэр. Барыс Стрэльчык, Сакратар Праваслаўнай Камісіі пры Беларускім Камітэце ў Генэральнай Губэрні,

6. Д-р Аляксандар Вітушка зь Пільзна Чэскага, кандыдат у Мітрапалітальную Беларускую Раду. Няпрысутныя: 1) Інж. Анатоль Шкутка з Бэрліна, 2) Мэр. Мікалай Ждановіч і 3) Інж. Аляксандар Шыла.

Прысутныя Сябры Мітрапалітальнай Рады абгаварылі справу царкоўнага жыцця на Беларускіх землях па-за межамі Генэральнага Губэрнатарства і пасля заслуханьня інфармацый, пададзеных Яго Блажэнствам — Старшынёю Рады, паўсябаковым разгледжаньні гэтай справы, прыйшлі да аднагалоснага прыняцця наступных пажаданьняў:

1. Згодна з сэнсам Томаса Ёселенскага Канстанцінопальскага Патрыярха ад 13 лістапада 1924 г. Праваслаўная Царква на Беларускіх землях павінна быць арганізавана аддзельна і самастойна, незалежнай

ад іных нацыянальных Царквоў, як Расейская, Украінская і г.д.

2. Прыймаючы пад увагу пільную патрэбу Беларускага праваслаўнага насельніцтва мець сваіх Беларускіх Правячых Архіерэяў, знаходзім неабходным якнайхутчэй хіратанізаваць прынамсі трох Правячых Архіерэяў беларускай нацыянальнасці.

3. Хіратонія беларускіх Архіерэяў магла-б быць даконанай празь Яго Блажэнства, Блажэннейшаго Мітрапаліта Аўтакефальнае Царквы ў Варшаве пры ўдзеле іных архіерэяў.

4. Як кандыдатаў да хіратоніі на беларускіх правячых Архіерэяў Беларуская Мітрапалітальная Рада прадстаўляе:

1. а. Архімандрыта Філафея (Нарко),
2. а. Архімандрыта Афанасія (Мартаса),
3. а. Архімандрыта Феафана (Пратасевіча).

5. Вышэй пададзеныя і прынятыя нажаданні Беларускай Мітрапалітальнай Царкоўнай Рады давесці да ведама ўсіх Беларускіх Арганізацыяў. Адначасна прасіць Беларускі Камітэт Г.Г. (Генэральнай губэрні — рэд.) дапамагчы ў зрэалізаванні вышэй прынятых настановаў.

6. Карыстаючы з прысутнасці Сябра Мітрапалітальнай Рады д-ра Янкі Ермачэнкі ў Варшаве даручыць яму парупіцца перад адпаведнымі Нямецкімі Цэнтральнымі Ўладамі ў Берліне ў цесным супрацоўніцтве з Кіраўніком Беларускага Прадстаўніцтва ў Берліне, Нямецчыне і адначасна сябрам Беларускай Мітрапалітальнай Рады інж. Анатолям Шкуткам.

Варшава, дня 9 верасня 1941 г.

Старшыня Беларускай Мітрапалітальнай Рады (-) Мітрапаліт Дзіонісій

Сябры Рады: (-) Архімандрыт Філафей

/-/Д-р Янка Ермачэнка

/-/Д-р Антон Краскоўскі

/-/Д-р Аляксандар Вітушка

За Сакратара Рады Сябра /-/ Мгр. Барыс Стрэльчык

⁸⁴ Усевалад Родзька быў у той час бурмістрам Віцебску.

Пасья адбытага паседжання Беларускай Мітрапалітальнай Рады д-р І. Ермачэнка ў сваім лісьце з дня 18.9.1941 г. паведаміў архімандрыту Філафею, што нямецкі ўрадовы прадстаўнік па царкоўных справах у Бэрліне д-р Дуджус асабіста прыняў яго і д-ра Аляксандра Вітушку на аўдыенцыі і сказаў, што *«ня толькі немцы дазояць нам 3 архіярэяў, але будуць нас усебакова падтрымліваць у нашых дамаганьнях Беларускай Незалежнай Царквы»*. Затым д-р І. Ермачэнка прапанаваў архімандрыту Філафею асабіста паехаць на Бацькаўшчыну і запазнацца там з умовамі царкоўнага жыцьця і па вяртаньні зрабіць адпаведны даклад. Беларус-кае Прадстаўніцтва ў Генэральнай Губэрні, пісаў далей д-р Ермачэнка, дапаможа атрымаць ад немцаў пропуск на праезд на Бацькаўшчыну.

Са свайго боку, каб дакладна запазнацца з царкоўнай сытуацыяй на Беларусі і пераняць у сваё падпарадкаваньне і юрысдыкцыю ўсю Праваслаўную Царкву на акупаванай немцамі тэрыторыі Беларусі, мітрапаліт Дзяніс выслаў у Менск архімандрыта Язэпа Строка.

Беларускі Камітэт у Генэральнай Губэрні пачаў стараньні перад адпаведнымі нямецкімі ўстановамі аб дазvole на выезд архімандрыта Філафея (Нарко) і магістра Барыса Стрэльчыка ў Генэральны камісары-ят Беларусі.

Праваслаўная Царкоўная Камісія (*Варшава, вул. Ксіонжэнта №4, п. 7*) пры Беларускім Камітэце ў Генэральнай Губэрні звярнулася да

⁸⁵ Франц Кушаль у сваіх успамінах пра гэта ня згадваў.

⁸⁶ **Вацлаў Іваноўскі** (1880—1943), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, навуковец, педагог, выдавец. Адзін з закладчыкаў Беларускай сацыялістычнай грамады і выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца», аўтар першага беларускага падручніка па хіміі. Першы рэктар Беларускага пэдагагічнага інстытуту (1918—19). У 1921—39 гг. прафэсар хіміі ў Варшаўскай палітэхніцы. У чэрвені—верасьні 1941 г. старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні. Зь лістапада 1941 г. бургістар Менску. Актыўна спрыяў разьвіцьцю беларускага нацыянальнага руху падчас акупацыі. Забіты ў сьнежні 1943 г. у Менску пры нявысьветленых абставінах.

вышэйшай нямецкай улады па царкоўных справах у Генэральнай Губэрні з мэмарандумам, у якім была пададзеная царкоўная сытуацыя ў Беларусі і просьба.

Аб найхутчэйшым прыхільным палагоджанні найшчырышых жаданняў беларускага праваслаўнага народу, даць магчымасьць арганізацыі Беларускай Праваслаўнай Царквы праз згоду сваю:

1. Як мага хутчэйшай хіратоніі архімандрыта Філафея (Нарко) на Архіяпіскапа Беларускага,

2. Даручэньне будучаму Праваслаўнаму Архіяпіскапу сьпешнай арганізацыі царкоўнай інстытуцыі і царкоўнага жыцця, як кансысторыі, епархіяльных, прыходскіх царкоўных установаў, брацтваў і іншых царкоўных установаў. Гэтым самым дапамагчы беларускаму народу арганізаваць сваю родную царкву на абшарах Беларусі і тут у

⁸⁷ **Мікалай Лапіцкі** (1907—1976), сьвятар, публіцыст, пэдагог. Скончыў факультэт тэалёгіі Варшаўскага ўнівэрсытэту (1934). Абараніў магістарскую працу «Праваслаўе ў Беларусі ў часы Гягайлы». Працаваў у прыходах у Ашмянах, Стэфанпалі (Дзісьненскі павет). З 1942 г. — у Менску, актыўны прыхільнік БАПЦ. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Рэзка крытыкаваў сьвятароў, што далучыліся да РЗПЦ. Выкладаў у Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. З 1950 г. — у ЗША, жыў у Саўт-Рывэры, заснаваў прыход сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры, рэдагаваў «Царкоўны Сьветач». Прыхільнік ідэі БАПЦ пад юрысдыкцыяй Канстантынопальскага Патрыярхату.

⁸⁸ **Іван Касяк** (1909—1989), грамадзкі дзеяч. Скончыў палітэхнічны факультэт Львоўскага ўнівэрсытэту (1941) па спэцыяльнасьці інжынэр. Зь лета 1941 г. у Менску. Уваходзіў у склад Цэнтралі БНС. Быў актыўным прыхільнікам аўтакефаліі БПЦ. У 1944 г. намесьнік прэзыдэнта БЦР на Глыбоцкую акругу. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. У ЗША з 1949 г. Браў актыўны ўдзел у эміграцыйным руху — уваходзіў у кіраўніцтва БЦР, узначальваў БККА (1957—1989), быў адным з актывістаў парафіі сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры. Аўтар кнігаў «3 гісторыі праваслаўнай царквы беларускага народу» (Нью-Ёрк, 1956) і «Другая сусьветная вайна на Беларусі і паваенны час» (выдрукавана ў кнізе «Беларусь учора і сёньня», Менск, 1993).

Генэральнай Губэрні (Мэмарандум Праваслаўнай Камісіі пры Беларускай Камітэце ў Генэральнай Губэрні, верасень 1941 г.).

28/29 верасня 1941 г. архімандрыт Філафей і магістар Стрэльчык атрымалі ад Беларускага Камітэту ў Варшаве рэкамэндацыйныя лісты да адпаведных беларускіх і нямецкіх установаў на Беларусі з просьбай дапамагчы вышэйзгаданым асобам у працы на рэлігійным адцінку сярод беларускага насельніцтва.

Аднак справа з ад'ездам архім. Філафея і м-ра Б. Стрэльчыка зацягнулася (Пасьведкі Беларускага Камітэту ў Варшаве, №483 з дня 28.IX.1941 і №485 з дня 29.IX.1941).

Царкоўныя падзеі ў Беларусі пакрыжавалі намеры і пляны мітрапаліта Дзяніса на захоп Беларускай Царквы пад сваю юрысдыкцыю. Япіскап Венядыкт (Бабкоўскі) і архімандрыт Язэп (Строк) прыбылі ў Менск прыблізна ў адзін час. Уладзімер Фінькоўскі не дазволіў япіскапу Венядыкту закватэравацца ў архірэйскім доме пры Прэабражэнскай царкве, ня даў яму ключоў ад гэтай царквы і не дапусьціў яго адпраўляць Службу Божую ў царкве.

Не падзейнічалі на Ўладзімера Фінькоўскага пераконваньні а. Мікалая Лапіцкага і інж. Івана Касяка, якія тлумачылі яму мэту прыезду япіскапа Венядыкта, г. зн. падрыхтоўку да стварэньня Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы. Уладзімер Фінькоўскі на ўсе ўтаворваньні беларускага праваслаўнага актыву разам працаваць для дабра Беларускай Праваслаўнай Царквы адказваў канкрэтна, што ён у царкоўных справах супрацоўнічае выключна з СД і ад іх атрымоўвае ўказаньні.

У сувязі зь пераходам беларускай адміністрацыі на абшарах Генэральнага камісарыяту Беларусі ў цывільнае нямецкае ведамства і пазастаўленьнем для беларускай адміністрацыі толькі дапамаговых функцыяў (нэбэн-бюро) беларускаму актыву было цяжка супрацьстаяць Ўладзімеру Фінькоўскаму, пратэганаму прась нямецкае СД.

Мы зь Міхасём Вітушкам былі ў той час у Заходняй Беларусі і ня ведалі аб царкоўных падзеях апошніх дзён. У дзень вяртаньня зь

Віленшчыны да мяне з'явіўся архімандрыт Язэп (Строк) з прапановай мітрапаліта Дзяніса дапамагчы праваслаўным беларусам арганізаваць на беларускіх землях Беларускаю Праваслаўную Царкву пад апекай мітрапаліта Дзяніса. Я паведаміў Строку, што мітрапаліт Дзяніс спазьніўся з прапановай, і калі ён (Строк) хоча служыць Беларускай Праваслаўнай Царкве, няхай зьвернецца да япіскапа Венядыкта, якога беларускі праваслаўны актыў прасіў наведць Менск, каб палагодзіць справу арганізацыі Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы.

Хутка з'явіўся ў мяне пратаярэі Іаан Кушнер⁸⁹. Ён *алярмуючы* прасіў мяне з'явіцца на кватэру Фінькоўскага і палагодзіць царкоўную спрэчку паміж Фінькоўскім і япіскапам Венядыктам. Пры гэтым Кушнер паведаміў мне аб прабегу перагавораў паміж Фінькоўскім і беларускім актывам і царкоўных падзеях апошніх дзён. Ён сказаў, што ў сувязі з супрацівам і інтрыгамі Ўладзімера Фінькоўскага япіскап Венядыкт адмовіўся далей весці перагаворы аб прыездзе ў Менск мітрапаліта Панцеляймона, хіратоніі трох беларускіх кандыдатаў у япіскапы і арганізацыі Аўтакефальнай Праваслаўнай Беларускай Царквы. Венядыкт зьбіраўся выехаць назад у Жыровіцы.

Я неадкладна паехаў да Фінькоўскага. Я там застаў Венядыкта ў страшным узбуджанні. Выслухаўшы скаргу япіскапа Венядыкта, я загадаў Фінькоўскаму неадкладна аддаць Венядыкту ключы ад царквы і падпарадкавацца яму ў царкоўных справах. Фінькоўскі адмовіўся гэта выканаць і пачаў пагражаць. Я абяззброіў Фінькоўскага і пад пагрозай арышту загадаў прасіць прабачэння і аддаць Венядыкту ключы. Той спужаўся, аддаў ключы і прасіў у япіскапа прабачэння за сваю дзёрзкасць.

Пасьля палагоджання канфлікту паміж Фінькоўскім і япіскапам Венядыктам беларускі праваслаўны актыў выкарыстаў прысутнасць у Менску апошняга, каб канчаткова вырашыць у Генэральным камісарыяце Беларусі справу арганізацыі Праваслаўнай Беларускай Царквы.

Кубэ добра разумеў важнасць нармалізацыі царкоўнага жыцця ў Беларусі для здабыцця сымпатыі і даверу да немцаў мясцовага

насельніцтва Беларусі. Ён прыняў праваслаўных прадстаўнікоў беларускага грамадства і беларускага праваслаўнага духавенства ў Менску на чале зь япіскапам Венядыктам для перагавораў у справе арганізацыі Беларускай Праваслаўнай Царквы.

У выніку гэтых перагавораў генэральны камісар Беларусі сваім пісьмом на імя мітрапаліта Панцеляймона ад дня 3 кастрычніка 1941 г., за № 11а VII даў сваю згоду на ўзначальваньне мітрапалітам Панцеляймонам Праваслаўнай Царквы ў Беларусі на наступных умовах:

а) Праваслаўная Царква ў Беларусі кіруецца на падставе Сьв. Канонаў сваёй Царквы і нямецкай ўлады ўнутранае жыцьцё яе ня ўмешваецца,

б) Праваслаўная Царква ў Беларусі павінна насіць назву: «Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Нацыянальная Царква»,

в) Пропаведзь, навука Закона Божэага і справаводства павінны быць у беларускай мове,

г) прызначэньне япіскапаў, благачынных і сьвяшчэньнікаў ня можа стацца бязь ведама нямецкае ўлады,

д) павінен быць прадстаўлены Статут Беларускай Праваслаўнай Царквы,

е) Богаслужэньне павінна адбывацца на царкоўна-славянскай мове.

Па вяртаньні ў Жыровіцкі манастыр япіскап Венядыкт перадаў мітрапаліту ліст Кубэ з пазначанымі вышэй умовамі, на якіх мітрапаліту Панцеляймону дазваляецца арганізаваць Беларускаю Праваслаўную Царкву.

Дня 6 кастрычніка 1941 г. у Жыровіцкім Успенскім манастыры адбылося Першае Дзеяньне Сабору япіскапаў Праваслаўнае Царквы ў Беларусі, у якім удзельнічалі мітрапаліт Панцеляймон і япіскап Венядыкт. Мітрапаліт паведаміў Сабору япіскапаў, што, спасылаючыся на просьбу праваслаўнага беларускага грамадства, беларускага духавенства, згадзіўся прыняць умовы генэральнага камісара Беларусі па арганізацыі Беларускай Праваслаўнай Царквы. У сваім лісьце-адказе да генэральнага камісара мітрапаліт Панцеляймон выказаў *«поўную гатоўнасьць працаваць у накрэсьляным улісьце (Генэральнага камісара)»*

напрамку, пры чым зазначыў, што поўная арганізацыя Царквы ў Беларусі павінна прайсці кананічнай дарогай, без шкодных для Царквы чужых уплываў, пасля чаго толькі можа быць уложаны і прадстаўлены Статут Царквы».

Пры гэтым мітрапаліт дадаў, што для ўпарадкавання Праваслаўнай Царквы ў Беларусі неабходна:

- а) жыць яму ў галоўным горадзе Беларусі — Менску,*
- б) мець свой легкаві і грузавы аўтамабіль,*
- в) дзеля падгатоўкі пастыраў неабходна адкрыццё ў Менску Духоўнай Сэмінарыі і кароткатэрміновых курсаў.*

Сабор япіскапаў пастанавіў прыняць мітрапаліту Панцеляймону тытул «Менскага і ўсяе Беларусі» (Акт №1 Дзеяння Сабору Япіскапаў Праваслаўнае Царквы ў Беларусі з дня 6. X. 1941 г. у Жыровіцкім Успенскім Саборы).

Разумеючы, што двум япіскапам будзе амаль немагчымым духова абслужыць увесь беларускі народ, «прымаючы пад увагу пісьмовую просьбу прадстаўнікоў беларускага праваслаўнага насельніцтва», мітрапаліт Панцеляймон і япіскап Венядыкт пастановай Сабору Праваслаўнай Царквы ў Беларусі з дня 16.X.1941 г. рашылі:

1) Паставіць новых япіскапаў у найважнейшыя гарады Беларусі, 2) выслаць пісьмовыя запросіны япіскапу Веніяміну (Навіцкаму) і рэкамэндаваным у япіскапы архімандрыту Філафею (Нарко) і архімандрыту Афанасію (Мартасу) прыехаць у Жыровіцы для абмеркавання справы падзелу архіпастырскай працы на Беларусі і падрыхтоўкі да яе абняцця, 3) выслаць ліст у Беларускі Камітэт у Генэрал-губэрнатарстве, каб (Камітэт) *выеднаў* у мітрапаліта Варшаўскага Дзяніса для архімандрыта Філафея (які ўжо раней даў сваю згоду прыняць япіскапскі сан для архіпастырскай працы ў Беларусі) звальненне з займаючых арх. Філафеем пасадаў і благаслаўлення на архіпастырскую працу ў Беларусі для архімандрытаў Філафея і Апанаса, якія знаходзяцца ў юрысдыкцыі мітрапаліта Дзяніса, 4) прасіць архіяпіскапа Валынскага і Крэменецкага Аляксея, каб адпусціў

япіскапа Веніяміна на архіпастырскую працу ў Беларусі, 5) прасіць архіепіскапа Сімана і архіепіскапа Серафіма Бэрлінскага і Германскага прыняць удзел у хіратоніі архімандрыта Філафея, якая была вызначаная на 2 лістапада 1941 г. (Акт №2 Дзеяння Сабору Япіскапаў Праваслаўнай Царквы ў Беларусі з дня 16 кастрычніка 1941 г.).

Адпаведныя лісты вышэйназваным асобам былі высланыя 16.X.1941 г. і Беларускаму Камітэту ў Генэрал-губэрнатарстве.

Па атрыманні ліста ад мітрапаліта Панцеляймона Беларускага Камітэт у Генэральнай Губэрні звярнуўся да мітрапаліта Дзяніса лістом з дня 25 кастрычніка 1941 г. за №551/41 з просьбай звольніць архім. Філафея з займаных ім царкоўных пасадаў і дэлегавання яго і архім. Апанаса на пастырскую і архіпастырскую працу на абшарах Беларусі.

Мітрапаліт Дзяніс бачыў, што ягоныя прэтэнзіі падпарадкаваць пад сваю юрысдыкцыю Беларускаю Праваслаўную Царкву ня споўняцца, сваім лістом з дня 31 кастрычніка 1941 г. №229 да Беларускага Камітэту ў Генэральнай Губэрні паведаміў управе Камітэту, што звольніў архім. Філафея з займаных ім царкоўных абавязкаў і благаславіў яго выехаць на Беларусь для служэння Праваслаўнай Беларускай Царкве.

Адносна архім. Апанаса (Маргаса) выказаў таксама сваю згоду і даў благаслаўленне на ягоную архіпастырскую працу на Беларусі з засьцярогай, што арх. Апанас перад гэтым атрымае належнае звальненне ад свайго кананічнага епархіяльнага Архіепіскапа (Ліст мітрапаліта Дзяніса №М229 з дня 31.X.1941 г.).

Дня 4 лістапада 1941 г. управа Беларускага Камітэту ў Генэрал-губэрнатарстве сваім лістом №579/41 паведаміла мітрапаліту Панцеляймону аб тым, што мітрапаліт Дзяніс звольніў архім. Філафея з усіх займаных ім пасадаў і даў яму благаслоў на архіпастырскую працу ў Беларусі і згаджаецца адпусьціць архім. Апанаса на архіпастырскую працу ў Беларусі.

Дня 7 лістапада 1941 г. Варшаўская Духоўная Кансысторыя афіцыйным лістом №3135 пацьвердзіла Дэкрэт мітрапаліта Дзяніса аб звальненні Архімандрыта Філафея з днём 7.XI.1941 са становішча сябра Варшаўскай Духоўнае Кансысторыі і настояцеля Беларускага праваслаўнага прыходу ў Варшаве і благаслоў мітрапаліта Дзяніса на

працу ягоную ў Беларусі на карысьць Сьв. Праваслаўнай Царквы.

15 лістапада 1941 г. архімандрыт Філафей прыбыў у Жыровіцы. Вечарам таго ж самага дня адбыўся Сабор япіскапаў Сьв. Праваслаўнай Царквы ў Беларусі. Архімандрыт Філафей прад’явіў Сабору паперы ад мітрапаліта Дзяніса і паведаміў япіскапам аб хуткім прыездзе ў Беларусь архімандрыта Апанаса.

Сабор япіскапаў пастанавіў:

1) назначыць архімандрыта Філафея Сябрам Царкоўнага Кіраўніцтва ў Жыровіцах,

2) хіратанізаваць архімандрыта Філафея дня 23 лістапада ў саборным сьв. Успенскім храме ў Жыровіцкім манастыры, ва япіскапа Слуцкага, другога вікарыя мітрапаліта зь месцазнаходжаньнем у гор. Менску. Дня 23. XI. 1941 архімандрыт Філафей быў хіратанізаваны. Хіратонію ўчынілі Панцеляймон, мітрапаліт Менскі і ўсея Беларусі, пры ўдзеле Венядыкта, япіскапа Берасьцейскага.

24 лістапада 1941 г. у Жыровіцах адбыўся Сабор япіскапаў Праваслаўнай Царквы ў Беларусі, на якім япіскап Філафей быў выбраны Кіраўніком Спраў Сабору япіскапаў (Акт №3 з дня 15.XI.41 і Акт №4 з дня 24.XI.41 дзеяньня Сабораў Праваслаўнай Царквы ў Беларусі).

Вечарам таго ж самага дня адбылося другое паседжаньне гэтага Сабору ў складзе старшыні Сабору мітрапаліта Панцеляймона і япіскапаў Венядыкта і Філафея.

Згодна з Актам №5 Дзеяньня Сабору япіскапаў Сьвятой Правас-

⁸⁹ **Іаан Кушнер** (1908—1943), рэлігійны дзеяч. Скончыў Віленскую праваслаўную духоўную сэмінарыю (1930), у тым жа годзе пасьвячаны ў сьвятары. У 1930—1934 гг. вучыўся на багаслоўскім факультэце Варшаўскага ўнівэрсытэту. У 1934—1941 гг. быў настояцелем прыходу ў в. Ятвеськ (Гарадзеншчына). З 1941 г. у Менску, служыў у Аляксандра-Неўскай праваслаўнай царкве. Актыўны дзеяч аўтакефалізацыі праваслаўнай беларускай царквы. Загінуў 5 ліпеня 1943 г. пад Ракавым (Валожынскі раён), аўтамабіль сьвятара падарваўся на міне.

лаўнай Царквы ў Беларусі Сабор праслухаў заяву мітрапаліта Панцеляймона наступнага зместу:

З прычыны выступлення архіепіскапа Аляксандра (Іназемцава)⁹⁰, які хоча захапіць пад сваё кіраўніцтва прыходы Берасьцейскай Акругі (г.э. быўшыя паветы Берасьцейскі, Пружанскі, Кобрынскі і Косаўскі) і такім чынам пазбавіць япіскапа Венядыкта належачай да яго кафедры, лічу патрэбным, каб япіскап Берасьцейскі Венядыкт, адведваючы гарады: Брэст, Бельск, Гродна, Беласток і Ваўкавыск, кіраваўся бы ўсімі правамі Правячага Япіскапа гэтымі Акругамі, пакуль што, з прычыны ваеннага часу і існуючага пагранічнага кардону⁹¹ усе гэтыя акругі застаюцца як бы адрэзанымі ад галоўнага адміністрацыйнага цэнтру Беларускай Мітраполіі.

Сабор пастанавіў «даручыць Прэасьвяшчэннаму Венядыкту, япіскапу Берасьцейскаму арганізаваць у г. Берасьце і Гродне царкоўнае ўпраўленьне і, карыстаючыся правамі Правячага Япіскапа, прыняць пад сваё кіраўніцтва ўсе прыходы Берасьцейскай Акругі і ўсе прыходы Гродзенскага, Сакольскага, Беластоцкага і Ваўкавыскага павятаў, знаходзячыхся за кардонам і дзеля гэтага як бы адрэзаныя ад свайго кананічнага мітрапаліта. Аб гэтым дэлегаваньні Япіскапа Венядыкта ў Брэст і Гродню паведаміць Генэральнага камісара.

(Акт №5 Дзеяньня Сабору япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы з дня 24 лістапада 1941 г.)

Гэта было апошняе паседжаньне Сабору япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы ў Жыровіцах.

18 лістапада 1941 г. мітрапаліт Панцеляймон атрымаў ад Генэральнага камісарыяту Беларусі пропуск на пераезд у Менск, як «Галава Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы», і права на месцазнаходжаньне ў Менску. Япіскап Філафей атрымаў належныя паперы на права пераезду з Варшавы ў Менск яшчэ раней, 27 кастрычніка 1941 г.

30 лістапада 1941 г. мітрапаліт Панцеляймон і япіскап Філафей прыбылі ў Менск. Тут іх урачыста спаткалі беларускія сьвятары,

беларуская адміністрацыя на чале з бургамістрам В. Іваноўскім, прадстаўнікі беларускіх арганізацыяў і вернікі. Беларускія архірэі закватэравалі ў мітрапалічым доме пры жаночым Прэабражэнскім манастыры⁹². Фінькоўскі ўжо перад гэтым змушаны быў вызваліць архірэйскі дом.

Беларускі праваслаўны актыў спадзяваўся, што з прыездам у Менск мітрапаліта Панцеляймона і япіскапа Філафея царкоўнае жыццё на абшарах Беларусі ўнаармуецца і народ атрымае сваіх беларускіх япіскапаў, сьвятароў і сваю Беларускую Аўтакефальную Праваслаўную Царкву. Аднак мітрапаліт Панцеляймон меў у сваіх думках іншую мэту. Ён быў моцным прыхільнікам маскоўскай патрыярхіі, і яму нялёгка было ад яе адарвацца. Ён адкладаў хіратонію ў япіскапы беларускіх кандыдатаў і не пашыраў сваёй духовай архіпастырскай дзейнасьці па ўсёй мітраполіі, якую ён не хацеў падзяліць на япархіі на чале зь беларускімі япіскапамі. Япіскапа Філафея ён стараўся аддаліць ад арганізацыйнай працы ў мітраполіі, вызначыў яго толькі сваім вікарыем і настаяцелем Сьвята-Духаўскага манастыра ў Менску. Сам жа займаўся арганізацыйнай прыходаў пераважна ў Менскай япархіі, куды прыдзяляў сьвятароў, моцных русафілаў. Ён не рабіў ніякіх захадаў, каб у цэрквах пропаведзь і царкоўная канцылярыя, перапіска вяліся на беларускай мове. Ягоньня давераныя асобы: пратаярэі Балай, сьвяшчэннік Віталі Багаткевіч, пратаярэі Іван Бруякін, сьвяшчэннік Антоні, сакратар Віталь Баравы, аканом Сяргей Менгель і іншыя — былі моцнымі русафіламі. Яны супольна зь мітрапалітам Панцеляймонам стараліся ўстрымаць усе праявы беларусізацыі царкоўнага жыцця ў Беларусі.

Беларускаму праваслаўнаму актыву ў Генэральным камісарыяце Беларусі — пратаярэю Іаану Кушнеру, а. Мікалаю Лапіцкаму, а. Нікіфару Пыску, судзьдзю Паўлу Свірыду, судзьдзю Аркадзю Арэхва⁹³ і Леаніду Галяку, якія разумелі важнасьць праваслаўнай Царквы для разьвіцця самастойнага духоўна-рэлігійнага і нацыянальна-дзяржаўнага жыцця беларускага народу і якія цікавіліся адраджэньнем Беларускай Праваслаўнай Царквы, цяжка было супрацоўнічаць з русафільскім напрамкам мітрапаліта Панцеляймона і ягонымі дарадчыкамі-

русафіламі. Мітрапаліт ігнараваў беларусаў з багаслоўскай асьветай, кандыдатаў у сьвятары, выстаўленых беларускім праваслаўным актывам. Ён часта пасьвячаў сьвятароў і вызначаў на вакантныя прыходы расейцаў або русафілаў без багаслоўскай асьветы.

Япіскап Філафей быў слабахарактарным. Ён лавіраваў паміж беларускімі праваслаўнымі патрыётамі і русафіламі з мэтай заняць кіруючае месца ў Беларускай Праваслаўнай Царкве. Справа беларусізацыі Царквы не пасоўвалася наперад.

Беларускі праваслаўны актыў і беларускія вернікі не былі задаволенымі такім станам свайго царкоўнага жыцця. Гэтыя царкоўныя падзеі ўжо не засталі мяне ў Менску, бо выехаў у франтавую зону Беларусі.

БРАНСКІ ПЭРЫЯД

Я пакінуў Менск 30 кастрычніка 1941 г. і разам з фэльдкамэндатурай, Г. Краацам, Міхасём Вітушкам і Радаславам Астроўскім паехаў на паўночны адцінак Сярэдняга фронту.

Нямецкая армія набліжалася да Масквы. Надвор'е было дажджлівае. Аўтастрада Менск—Ворша—Смаленск—Масква была моцна пашкоджаная цяжкімі нямецкімі танкамі, гарматамі, машынамі й пакрыта скрозь амаль паўмэтровым балотам. Грузавікі вязнулі ў балоце й не маглі дастаўляць на фронт амуніцыі й бэнзыны. Палявыя пабочныя дарогі былі непраходнымі. Усе спробы немцаў апошнімі высылкамі заняць Маскву паралізаваліся не Чырвонай арміяй, але непагодай і непраходнымі дарогамі. Каб заняць Маскву, немцы чакалі на прымарзкі.

Зь вялікімі цяжкасцямі на савецкіх трафэйных машынах супольна са штабам Г. Крааца дабраліся да Воршы, якую немцы занялі ў кастрычніку 1941 г.⁹⁴

Раптам у ноч 7 лістапада на ўсім адцінку Сярэдняга фронту неспадзявана прыйшоў мороз. Тэрмомэтар упаў да мінус дзесяці градусаў Цэльсія. Афэнзыва на Маскву часова спынілася. Надыходзілі транспарты з амуніцыяй, бэнзынай, але зімовай вопраткі не было. Праз пару дзён мороз даходзіў да 20 градусаў. Немцы мерзлі. Зброя замярзала

й не страляла. Наступіла марозная зіма. Краац разам з VII аддзелам камэндатуры быў скіраваны ў Бранск. Мы паехалі за ім.

Бранск быў важным стратэгічным чыгуначным вузлом, зь якога ішлі цягнікі на поўнач, поўдзень, захад і ўсход Савецкага Саюзу. Горад быў разьмешчаны сярод лясоў і балотных далінаў. Тут генэрал Яроменка⁹⁵ падрыхтаваў абаронныя пазыцыі. Аднак панцырная армія генэрала Гудэрыяна⁹⁶ зьнянацкім абходам з боку Арлу акружыла яго. 6 кастрычніка 1941 г. Бранск амаль бяз бою быў заняты 17-й панцырнай дывізіяй генэрала Арніма⁹⁷.

Больш за дзесяць дзён стараўся Яроменка прарвацца з акружэньня, аднак галоўныя сілы змушаныя былі капітуляваць. Сам генэрал быў цяжка паранены, Але разам са сваім штабам змог прарвацца. Каля 700 000 байцоў і камандзіраў здаліся ў палон. Больш за 1000 танкаў і 5000 гарматаў былі зьнішчаныя або захопленыя немцамі.

Па бранскіх лясах і па вёсках акругі блукалі тысячы галодных байцоў-«акружэнцаў», якія не хацелі змагацца за Сталіна, але таксама не хацелі ісьці ў нямецкі палон, бо ўжо былі паінфармаваныя пра нямецкія зьдзекі ў лягерах для ваеннапалонных.

У Бранску ўжо была арганізаваная Гарадзкая ўправа ОД. На чале ўправы стаяў п'яніца-«фольксдойч» — паволскі немец з Клінцоў, які самавольна тут гаспадарыў.

Першае спатканьне з жыхарамі Бранску й ягоных ваколіцаў — раённых цэнтраў і калгасаў — зрабіла на мяне вельмі прыемнае й пазытыўнае ўражаньне. Моўна Бранск быў менш зрусыфікаваным, чым Менск. Гэта самае можна было сказаць адносна райцэнтраў. Нягледзячы на моцную русыфікацыю, горад і ягоная акруга засталіся вернымі беларускай мове і прыемна было чуць тут беларускае вымаўленьне.

Для арганізацыі абласнога жыцця патрэбная была лучнасьць з раёнамі й арганізацыя аўтарытэтнага кіраўнічага цэнтру. Я абняў функцыю начальніка акруговага ОД, Міхась Вітушка пераняў функцыю майго заступніка. Радаслаў Астроўскі быў вызначаным кіраўніком акруговай управы. Патрэбныя былі людзі для ОД і для адміністрацыі. Савецкай жа трафэйнай зброі было дастаткова.

Выслухаўшы скаргі пазасталых яшчэ ў Бранску байцоў ОД, у

суправаджэньні мясцовага ОД-канвою на грузавіках, паехаў у раённыя цэнтры акругі пазнаёміцца з сытуацыяй і настроем мясцовых жыхароў.

Цягам некалькіх дзён былі наведаныя раённыя цэнтры: на ўсходзе Карачаў, які ляжаў на шашы Бранск—Арол і дзе знаходзіўся вялікі аэрадром, Наўля — на поўдні, Почап, Краснае, Выганічы — на паўднёвы захад; Жыраціно, Клетня — на захадзе, Дзяцькава й Жукаўка — на поўнач. Між іншага, Карачаў быў апошнім горадам на ўсход ад Бранску, дзе адчувалася пераважна беларуская гаворка. У гэтых раёнах я правёў шырокі абмен думкамі з мясцовымі жыхарамі й пазасталым у раёнах адміністрацыйным пэрсаналам, выразна выказаў свае погляды на сталінскі атэістычна-камуністычны рэжым, сказаў, што я беларус з Заходняй Беларусі й за два гады балышавіцкае акупацыі добра пазнаў савецкі рэжым і цяпер змагаюся зь бязбожным камунізмам з надзеяй супольнымі сіламі здабыць вольнасьць і незалежнасьць для беларускага народу. Я ім сказаў, што яны адносяцца да беларускага племені й толькі сілаю гістарычных падзеяў былі адарваныя ад маці-Беларусі. Доказам гэтага ёсьць іхнае беларускае вымаўленьне. Я прапанаваў ім супольна змагацца за вызваленьне Бацькаўшчыны ад камунізму ды ад кожнага акупанта. Я верыў, што сярод мясцовага насельніцтва знойдуцца шчырыя патрыёты, якія будуць змагацца супраць кожнага акупанта за вольнасьць свайго краю.

Прысутныя прадстаўнікі раёнаў і калгасаў віталі й падзялялі мае погляды. Яны выказалі гатоўнасьць арганізаваць баявыя аддзелы ОД для барацьбы зь ляснымі бандамі. Адначасна я акцэптаваў выбраных жыхарамі раённых цэнтраў кіраўнікоў ОД-аддзелаў для арганізацыі гэтых баявых адзінак, для наладжваньня парадку ў раёне й абароны населеных пунктаў ад нападаў тады яшчэ не арганізаваных акружэнцаў, якія грабілі вёскі.

⁹⁰ **Іназемцаў Аляксандар** (?—1948), праваслаўны дзеяч. З 1922 г. япіскап Люблінскі, з канца 1922 г. япіскап Пінскі і Палескі. З 1942 г. мітрапаліт аўтакефальнай Украінскай праваслаўнай царквы. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Памёр у Мюнхэне ў лютым 1948 г.

⁹¹ Пэралічаныя вышэй землі адышлі разам зь Беласточчынай да Ўсходняй Прусіі.

Хутка ўсе раёны былі арганізаваныя: ОД было добра ўзброенае савецкай зброяй, уключна з кулямётамі й гарматамі. Збройныя майстэрні ОД рамантавалі й складалі зброю. Сувязь з раёнамі была наладжаная. Нават нямецкія вайскова-адміністрацыйныя часткі фэльдкамэндатуры для лучнасыці са сваімі часткамі ў раёнах высылалі пры патрэбе сваіх сувязных пад аховай мясцовых байцоў. Дарогі й населеныя пункты ў Бранскай акрузе былі пад поўным кантролем ОД — Беларускага краёвага войска (БКВ).

Зіма прыйшла зьнянацку й лютая. Сьнег пакрыў увесь адцінак Сярэдняга фронту. У канцы лістапада 1941 г. мороз даходзіў да мінус сарака градусаў. Лучнасыць ОД з раёнамі трымалася санкамі.

Да пачатку 1942 г. арганізаваных нападаў лясных бандаў не было — баявыя аддзелы ОД былі добра арганізаваныя й узброеныя. Лічба вайсковых аддзелаў ОД у Бранскай акрузе даходзіла да 5000 чалавек. Арганізаваныя конныя аддзелы ОД (т. зв. лятучыя аддзелы) прачышчалі непраходныя бранскія лясныя дарогі й кантралявалі акругу. Мясцовае насельніцтва ня верыла «акружэнцам» і прымала іх пераважна да працы ў гаспадарцы, рэдка — у шэрагі ОД — БКВ.

«Акружэнцы» пераважна накіроўваліся ў Локацкі раён, дзе інжынер Васкабойнік⁹⁸ арганізаваў збройныя атрады з гэтых «акружэнцаў» для абароны Локаці й суседніх калгасаў. Ён загінуў у баі з бандамі. Камандаваньне над атрадамі й кіраўніцтва над Локацкім раёнам пераняў інжынер Камінскі⁹⁹. Ён назваў свае аддзелы *Русской Освободительной Народной Армией* (РОНА) і арганізаваў у Локаці Расейскую Нацыянал-Сацыялістычную Партыю, падобную, як ён казаў, да нямецкай. Гэтыя вайсковыя аддзелы пасыла адыходу немцаў з Локаці прайшлі праз усю Беларусь аж да Варшавы, здэмаралізаваліся й нанеслі насельніцтву Беларусі вялікую шкоду, а ў Варшаве яны бралі ўдзел у зьнішчэньні Варшаўскага паўстаньня, дзе бязьлітасна грабілі й забівалі палякаў.

Як было ўжо вышэй згадана, арганізаваных партызанскіх атрадаў у

⁹² Зараз не існуе, знаходзіўся на сёньняшняй вуліцы Інтэрнацыянальнай, у раёне кінагэатру «Перамога» і пракуратуры Рэспублікі Беларусь.

1941 г. у Бранскай акрузе не было. Хутка арганізаванае ОД — БКВ не дало ім магчымасці арганізавацца. Я ў суправаджэнні свайго абароннага канвою, які складаўся зь мясцовых жыхароў, раз'язджаў па лясных раёнах у санках. Часамі ў лясох з'яўляліся пара соцен «акружэнцаў», але, пабачыўшы кулямёты на санках, хаваліся ў лесе.

Мясцовае насельніцтва прыхільна ставілася да немцаў. Гэтаму спрыяла разумная палітыка камандуючага 2-й панцырнай арміі генэрал-палкоўніка Рудольфа Шміта¹⁰⁰, які ў канцы сьнежня 1941 г. абняў камандаваньне гэтай арміяй. Ён бачыў пазытыўны вынік нашай працы зь мясцовым насельніцтвам і дапамогу, якую насельніцтва аказвала нямецкай арміі. Генэрал Шміт выдаў адпаведныя ўказанні сваёй арміі прыхільна ставіцца да мясцовага насельніцтва й ОД і дапамагаць наладжваць нармальнае жыццё ў Бранскай акрузе. Стаўленьне генэрала й ягонага штабу й афіцэрскага корпусу да мяне і Міхася было сяброўскім. Вельмі шмат дапамагалі сваім прыхільным настаўленьнем і падтрымкай прапановаў і мерапрыемстваў Г. Краац, зондэрфюрэр Артур Дозльберт, балтыйскі немец пры штабе 2-й Танкавай арміі, а таксама палкоўнік фон Бэнкендорф. Я й Міхась сталаваліся ў афіцэрскім казіно разам з генэралам Шмітам. Часта падчас супольнага абеду ці вячэры моцна крытыкаваліся стаўленьне аддзелаў да ваеннапалонных, няясная пазыцыя Бэрліна да лёсу народаў СССР. Аднак сярод вышэйшых афіцэраў штабу было перакананьне, што гэтыя погляды хутка зьменяцца на карысьць насельніцтва на акупаваных немцамі прасторах СССР. Франтавікі ведалі, што без дапамогі мясцовага насельніцтва яны не паканаюць сталінскі рэжым.

У першых днях студзеня 1942 г. франтавая сытуацыя ў Бранску раптоўна пагоршылася й стала небяспечнай для ўсяго Сярэдняга

⁹³ **Аркадзь Арэхва** (1910—1993), грамадзкі дзеяч, юрыст. Скончыў юрыдычны факультэт Варшаўскага ўнівэрсытэту. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у адзеле судоў Менскай гарадзкой управы, з 1943 г. — пракурор Менскай акругі. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Жыў у ЗША, актывіст Беларускай Цэнтральнай Рады.

фронту. Прыбылі *Сібірскія* войскі. Успаможаныя амэрыканскай зброяй — танкамі й харчамі, яны прарвалі паўночна-ўсходні нямецкі фронт паміж Калугай і Бялевам¹⁰¹ і прасоўваліся ў кірунку Сухінічаў ды пагражалі акружэньнем Бранску й Вязьме¹⁰², занятымі немцамі. Мароз і сьнег перашкаджалі нямецкаму адступленьню. Нямецкі франтавы штаб і VII аддзел камэндатуры, а таксама Вітушка й Астроўскі разам з Краацам былі эвакуаваныя з Бранску. Каб не рабіць панікі сярод насельніцтва й ОД у горадзе, апрача перадавых франтавых частак, застаўся я й палкоўнік фон Бэнкендорф. Сухінічы былі акружаныя савецкай арміяй; каля Людзінава¹⁰³, недалёка Бранску, ішлі ўпорыстыя баі.

Сталін выслаў у бой у перадавыя шэрагі штрафныя батальёны, за якімі ішлі войскі НКВД і стралялі ўсіх, хто ня йшоў наперад. За гэтымі батальёнамі ішлі выбраныя *Сібірскія* войскі 10-й арміі.

Немцы занялі пазыцыі й кулямётным агнём «касілі» ўсіх наступаючых байцоў. Карціна была жудасная. Забітыя байцы ляжалі цэлымі пластамі адзін на адным. Пасьля бязьлітаснага змаганьня, у канцы студзеня 1942 г., немцы вызвалілі сваю акружаную ў Сухінічах пяхоту. Затым у доўгіх баёх затрымалі савецкі прарыў. Штаб нямецкага камандаваньня вярнуўся ў Бранск. Бранскае ОД па-геройску змагалася супраць савецкай арміі й дапамагала ў вывазцы ў тыл параненых. За гэта ад камандаваньня атрымаў падзяку. Фон Бэнкендорф, мой сябра й прыяцель беларусаў, быў вызначаны камандзірам пяхотнага франтавога палку ў Людзінаве. Нягледзячы на блізкі фронт і цяжкія баі, мясцовае насельніцтва прыхільна ставілася да нямецкай арміі й дапамагала ёй у барацьбе з партызанамі, выкрываючы іхныя гнёзды, якія пачалі стварацца з «акружэнцаў», і спэцыяльна пакінутымі ці перакінутымі самалётамі палітрукамі.

Я карыстаўся поўным даверам і падтрымкай у жыхароў Браншчыны. ОД павялічвалася й да канца красавіка дайшло да 10 000 чалавек.

⁹⁴ Паводле «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (Том 5, Мінск, 1999) й энцыкляпэдыі «Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне» (Мінск, 1990), Ворша была акупавана нямецкімі войскамі 16 ліпеня.

Былі арганізаваныя падафіцэрскія школы і збройныя майстроўні, якія дастаўлялі аддзелам ОД адпаведную зброю з графэйных звалак зброі.

Зімою 1942 г. партызаны стараліся выбіць ОД — БКВ у Наўлі. Але сіла супраціву ОД была вялікая. Контратакаю нанеслі партызанам вялікія страты, пасля чаго Наўля была на даўжэйшы час пакінутая партызанамі ў супакоі. У гэтым баі ОД Наўлі таксама панесла страты. Начальнік ОД С. загінуў у баі. На ягонае месца я вызначыў жыхара Наўлі М., які камандаваў ОД у Бранску. Камандаваньне ОД у Бранску даручыў заходніку К. Заступнікам вызначыў жыхара Бранску інж. Ж., сьвядомага антыкамуніста.

Апрача арганізацыі збройных сілаў я браў актыўны ўдзел у арганізацыі царкоўнага жыцця ў Бранскай акрузе. Дапамагаў архімандрыту Паўлу (Мялецэву)¹⁰⁴, які ў 1937—1941 гг. зь ягоных слоў і з паказаньня мясцовых жыхароў, жыў у Бранску нелегальна і патаемна адпраўляў набажэнства ў дамах вернікаў (т. зв. катакомбная царква). З прыходам нямецкай арміі пачаў арганізоўваць царкоўнае жыццё ў Бранску і ваколіцах.

⁹⁵ **Андрэ́й Яроме́нка** (1892—1970), савецкі ваеначальнік, Герой Савецкага Саюзу (1944), маршал Савецкага Саюзу (1955). Падчас Вялікай Айчыннай вайны камандаваў па чарзе войскамі Бранскага, Паўднёва-Ўсходняга, Паўднёвага, Калінінскага, 1-га і 2-га Прыбалтыйскага, 4-га Ўкраінскага франтоў.

⁹⁶ **Гайнц Вільгельм Гудэрыян** (1888—1954), нямецкі ваеначальнік. Падчас Другой сусьветнай вайны камандаваў танкавым корпусам, танкавай групай і арміяй (да сьнежня 1941 г.). У 1944—1945 гг. начальнік генштабу сухапутных войскаў.

⁹⁷ **Юрген Ганс фон Арнім** (1889—1969), нямецкі ваеначальнік, генэрал-палкоўнік (03.12.1942). Браў удзел у Польскай кампаніі (верасень 1939 г.). З 5 кастрычніка 1940 г. камандзір 17-й танкавай дывізіі. З чэрвеня 1941 г. — на савецка-нямецкім фронце, у складзе групы армій «Цэнтар» браў удзел у баях пад Масквой у кастрычніку 1941 г. 6 кастрычніка 1941 г. імклівым ударам авалодаў Бранскам. У пачатку 1942 г. ваяваў у Афрыцы, камандаваў 5-й танкавай арміяй, пасля адстаўкі Э. Ромэля ў сакавіку 1943 г. прыняў камандаваньне групай армій «Афрыка». У траўні 1943 г. капітуляваў з арміяй у Тунісе.

З маёй дапамогай у Бранску і ў раённых цэнтрах былі падрыхтаваныя адпаведныя будынкі для адпраўлення набажэнства — і Павал пачаў адпраўляць божыя службы. У 1942 г. Павал атрымаў ад Беларускай мітраполіі багаславенне на дзейнасьць у адраджэньні царкоўнага жыцця ў Бранскай акрузе.

У другой палове красавіка Краац быў пераведзены ў Смаленск. Зь ім выехаў Радаслаў Астроўскі, які арганізаваў у вольнай ад партызан Бранскай акрузе цывільную адміністрацыю, пакінуўшы акруговым кіраўніком былога ваеннапалоннага агранома Пятрова. Зь Міхасём на некалькі дзён засталіся ў Бранску, каб палагодзіць справу кіраўніка ОД у горадзе Орджанікідзэградзе, на якога паступілі скаргі мясцовага насельніцтва. Гэта быў стары эмігрант-расеец з Бэрліна, якога сюды прывезла нямецкае СД.

Разгледзеўшы скаргі й расьсьледаваўшы ўсе абвінавачаньні ў няёмелым і нетактоўным абыходжаньні кіраўніка ОД зь мясцовымі жыхарамі, я зьняў яго з працы й на прапанову мясцовага актыву вызначыў кіраўніком ОД маладога й энэргічнага мясцовага жыхара Г. На другі дзень новапастаўлены кіраўнік ОД быў арыштаваны СД і пасаджаны ў турму. Я неадкладна зьвярнуўся да камандуючага генэрала, які адразу вызваў арыштаванага Г. і аднавіў яго на пасадзе кіраўніка ОД у Орджанікідзэградзе, дзе ён сумленна выконваў свае абавязкі да самага адступленьня нямецкай арміі.

Маё супрацоўніцтва з атрадамі ОД Бранскай акругі было наладжанае. Сярод камандзіраў і байцоў знайшоў адборныя й адданыя сілы, якія ў патрэбе змаглі б самааддана змагацца з кожным акупантам краю. Рыхтаваліся выбраныя камандзіры й байцы вызвольных атрадаў Беларускае Незалежніцкае Партыі.

Перад ад'ездам у Смаленск я наведаў усе аддзелы ОД Бранскай акругі, разьвітаўся з усімі камандзірамі й байцамі ОД, падкрэсьліўшы ім яшчэ раз, што мэтай нашага змаганьня ёсьць дасягненьне вольнасьці й незалежнасьці сваёй Бацькаўшчыны, і паабяцаў трымаць з Бранскім ОД сувязь.

20 красавіка зь Міхасём заладавалі свае аўтамашыны на цягнік на

Бранскай таварнай чыгуначнай станцыі, каб ад'ехаць у Смаленск і абняць ОД Смаленскай акругі.

Гэта быў дзень нараджэння Гітлера. На станцыі стаялі прышыкаваныя да ад'езду эшалёны Чырвонага Крыжа з параненымі салдатамі, а таксама эшалёны з амуніцыяй і зброяй. Неспадзявана начную цемру й цішыню парушыў гул самалётаў. З усіх бакоў Бранску неба прарэзалі прамяні пражэктараў, якія скрыжоўваліся на небе ў малых бліскучых рухомах пунктах — савецкіх самалётах. Пачалася моцная страляніна супрацьсамалётных гармат. Неба пакрылася маленькімі, як мячык, клубочкамі дыму — гэта разрываліся снарады. Аднак самалёты далей збліжаліся ў кірунку таварнай станцыі. Даляцеўшы да яе, яны пачалі скідаць свой груз — бомбы. Першая бомба трапіла ў склад амуніцыі. Страшэнны выбух асвятліў і ўскалыхнуў усю ваколіцу. Снарады й бомбы разрываліся па ўсёй таварнай станцыі. Параненыя прасілі паратунку. Не паспелі ўсе павыскокваць зь цягнікоў, як наступная хваля савецкай эскадрыльлі пачала зноў скідаць свае бомбы на асвятленую выбухамі таварную станцыю.

Гэтым разам бомбы трапілі ў агромную цыстэрну з бэнзінам. Велізарны слуп полымя вышынёю каля 200—300 мэтраў падняўся ўгору й асвятліў усю таварную станцыю й яе ваколіцы.

Выбухі бомбаў перамешваліся з выбухамі амуніцыі й артылерыйскай стралянінай. Эскадрыльля за эскадрыльляй ляцелі савецкія самалёты ды скідалі на бранскую чыгуначную станцыю й яе ваколіцы свой цяжкі груз, бомбы на ўсе важныя вайсковыя аб'екты станцыі. Надзвычайнае відовішча гэтага налёту было тады, калі бомбы трапілі ў вайсковы склад, у якім перахоўваліся вайсковыя ракеты. Тысячы ракет аў вялізным каляровым букетам пакрылі ўсё неба.

Бомбы дзясяткамі падалі паміж вагонамі Чырвонага Крыжа й вайсковых эшалёнаў. На шчасьце, гэтыя бомбы не былі вялікага калібру. Я й падначаленыя выцягвалі з палаючых вагонаў параненых і забітых нямецкіх жаўнераў. Каля пяці гадзін трывала гэтая бамбёжка.

Толькі ўвечары наступнага дня пасля папраўкі рэльсаў мы паехалі ў кірунку Смаленску.

За паўгады працы я пераканаўся, што жыхары Браншчыны засталіся вернымі сваёй Маці-Беларусі й, нягледзячы на сотні гадоў маскоўскага панавання, не забылі сваю беларускую крывіцкую мову, а пазасталі ёй вернымі. Яны пры першай магчымасці схапіліся за зброю, каб вызваліцца ад акупацыйнага маскоўскага рэжыму й супольна з усім беларускім народам змагацца за свае чалавечыя, нацыянальныя й дзяржаўныя правы ў сваёй вольнай бацькаўшчыне.

СМАЛЕНСКІ ПЭРЫЯД

У Смаленск прыбылі 22 красавіка 1942 г., застаўшы амаль усю акругу занятай партызанамі. Горад быў літаральна разбіты, а жыхары — моцна зрусіфікаваныя. Як відаць, Масква старалася знішчыць беларускую

⁹⁸ **Канстанцін Васкабойнікаў (Васкабойнік)** (1895, м. Сьмела Чаркаскага павету Кіеўскай губэрні — 8.01.1942). Вучыўся на юрыдычным факультэце Маскоўскага ўнівэрсытэту. У 1919—1920 гг. у Чырвонай арміі. У 1921 г. браў удзел у сялянскім антыбальшавіцкім паўстанні, пасля паразы якога нейкі час хаваўся. У 1931 г. асуджаны, тэрмін адбываў у Сібіры. З 1938 г. жыве ў мястэчку Локці (Брасаўскі р-н Бранскай вобл.), выкладаў у Брасаўскім тэхнікуме лесахімічнай прамысловасці. Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Локацкай акругі. Разам з Браніславам Камінскім арганізаваў атрады самаабароны. 25 лістапада 1941 г. у Локаці быў надрукаваны маніфэст Расейскай Народнай Сацыялістычнай Партыі «Вікінг» («Віцязь») за подпісам інжынэр Зямля (Васкабойнік). Паводле Васкабойніка, РНСП была створана яшчэ ў сібірскіх канцлягерах. Асноўная яе мэта — поўнае знішчэнне камуністычнага й калгаснага ладу, бясплатная перадача сялянам зямлі, амністыя палітзняволеным, адраджэнне расейскай дзяржавы. Канстанцін Васкабойнік загінуў 8 студзеня 1942 г. падчас партызанскага нападу.

⁹⁹ **Браніслаў Камінскі** (1899—1944). Нарадзіўся на Полаччыне ў каталіцкай сям’і. У 1918—1920 гг. служыў у Чырвонай арміі, потым вучыўся ў Петраградскім хіміка-тэхналагічным інстытуце, працаваў на заводзе «Рэспубліка». У 1935 г. за крытыку калектывізацыі выключаны з ВКП (б), а ў 1937 г. арыштаваны па справе Працоўнай Ся-

гаворку. Бургамістрам быў былы савецкі юрыст Мяньшагін Барыс Георгіевіч¹⁰⁵, энэргічны і здольны расейскі шавініст. Заступнікам — расейскі салідарыст (НТС-вец) эмігрант Гандук. Кіраўніком Смаленскага гарадзкага ОД зьяўляўся таксама былы савецкі ўрадовец С. Ён быў інтэлігентным і дысцыплінаваным працаўніком, вельмі талерантным у нацыянальных адносінах. Гарадзкое ОД было добра арганізаваным і налічвала каля 150 чалавек.

На чале раённага кіраўніцтва быў савецкі настаўнік Бібікаў. Ён сядзеў у Смаленску й чакаў, пакуль раён будзе вольным ад партызанаў. Кіраўніком раённага ОД быў расеец Умноў, здольны інтэлектуаліст і вядомы вораг сталінскага рэжыму.

лянскай Партыі й асуджаны. У 1941 г. працаваў у Локаці на сыпіртзаводзе. Пасля сьмерці Васкабойніка ўзначаліў атрады самаабароны (народнай міліцыі). Камінскі здолеў стварыць жыццяздольныя атрады самаабароны. Зь верасьня 1942 г. народная міліцыя Камінскага займела назву Расейская Вывольная Народная армія. Атрады народнай міліцыі складаліся з 14 батальёнаў і налічвалі 10 тыс. чалавек. Набор ажыццяўляўся зь мясцовага насельніцтва, а камандаваньне РВНА ня мела нямецкага кіраўніцтва, як было ў аналягічных «усходніх батальёнаў». Нямецкае кіраўніцтва дала дазвол на самакіраваньне Локацкай акругі, што складалася з васьмі раёнаў Бранскай, Арлоўскай і Курскай вобл., насельніцтвам у 580 тыс. Локацкая акруга стала пры Камінскім, які быў абэр-бурмістрам, міні-дзяржавай. Акруга дзялілася на раёны, якія кіраваліся бурмістрамі. 26 жніўня 1943 г. з-за наступу савецкіх войскаў была арганізаваная эвакуацыя РВНА. Батальёны былі пераведзеныя ў раён Лепелю (сёньняшняны Віцебская вобл.), дзе вялі барацьбу з партызанамі. Потым брыгада Камінскага, папоўненая беларускімі паліцэйскімі, была пераведзеная пад Дзятлава (Наваградзкая акруга). Улетку 1944 г. на аснове брыгады была створаная 29 грэнадзёрская дывізія СС. Некалькі батальёнаў Камінскага былі выкарыстаныя для задушэньня Варшаўскага паўстаньня (жнівень 1944 г.). Батальёны Камінскага арганізавалі ў Варшаве вялікую разьню, у выніку якой загінула некалькі немцаў. Гэтая акцыя выклікала пратэсты сярод нямецкага камандаваньня. 19 жніўня 1944 г. Камінскі загінуў: ягоны аўтамабіль быў расстраляны аўтаматчыкамі.

Яшчэ паўгоду таму ўсе прасторы Смаленскай акругі былі вольнымі ад лясных бандаў. А ўжо вясною 1942 г. нельга было выехаць за горад на 3—5 км. Усюду былі партызанскія заставы, якія абстрэльвалі аўтамашыны. Партызаны чуліся гаспадарамі ў цэлай акрузе. Толькі ў раённых цэнтрах і населеных пунктах, дзе стаялі моцныя нямецкія гарнізоны, насельніцтва пачувалася бяспечным ад лясных бандаў. Аднак і ў раённых цэнтрах немцы ня чуліся ўпэўнена і часта акружаліся ўмацаванымі бункерамі. Тэлефоннай сувязі раёнаў са Смаленскам не было. Тэлефонныя слупы банды падпілоўвалі альбо ўзрывалі мінамі. Не было магчымасці па некалькі разоў на дзень папраўляць тэлефонны дрот. Сувязь са Смаленскам трымалася цераз радыё.

Часам для сувязі з раёнамі па дарогах праяжджалі нямецкія танкі. Дарогі былі замінаванымі партызанамі. Для прачысткі ад мін гэтых дарогаў немцы змушалі калгаснікаў, жыхароў вёсак, штодня правяраць гэтыя дарогі. Конь цягнуў барану, на якой ляжаў цяжкі камень, а калгаснік даўгімі лейцамі кіраваў канём. Але й гэта не дапамагала! Часта калгаснікі траплялі на міны, якія выбухалі, забівалі каня, ранілі альбо забівалі селяніна. Партызаны тады закладалі новыя міны. Насельніцтва было запужанае, з аднаго боку, аддзеламі СС, якія часам праходзілі празь вёскі і забіралі ў калгаснікаў харчовыя прадукты, з другога боку, ляснымі бандамі, якія ім не давалі супакою, забіралі скот і правіянт і змушалі працаваць супраць немцаў.

Восенню 1941 г. вёскі грабілі «акружэнцы» і былія ваеннапалонныя, якім удалося ўцячы зь лягераў. Вёскі арганізоўвалі самаабарону. У

¹⁰⁰ **Рудольф Шміт** (1886—1957), нямецкі ваеначальнік, генэрал-палкоўнік. Браў удзел у Польскай кампаніі 1939 г., заваяваньні Нідэрляндаў і Францыі (вясна — лета 1940 г.). Зь лета 1941 г. — на Ўсходнім фронце. 1 студзеня 1942 г. змяніў Гайнца Гудэрыяна на пасадзе камандуючага 2-й арміяй. Пасля паразы на Курскай дузе падаў у адстаўку, пакінуўшы шэрагі вэрмахту. Жыў у Вэймары, у 1947 г. арыштаваны савецкай выведкай. Утрымліваўся ў Бутырскай, Ляфортаўскай, Уладзімерскай турмах. Асуджаны на 25 гадоў пазбаўленьня волі. У 1956 г. паводле абмену перавезены ў турму ў Заходняй Нямецчыне, дзе амаль адразу быў вызвалены.

шэрагі самаабароны запісваліся ўсе калгасьнікі, спачатку ўзброеныя дубінамі, баранілі свае вёскі ад гэтых бандаў і адбівалі іх напады. Аднак узімку 1942 г. Масква пачала перакідваць у нямецкі тыл партызанскія дэсанты, што складаліся з маскоўскіх палітрукоў і камандных саставаў, якія арганізавалі з «акружэнцаў» і былых ваеннапалонных партызанскія вайсковыя адзінкі. Гэтыя партызанскія атрады забіралі ад калгаснікаў апошнія харчы і каровы ды змушалі дапамагаць ім у барацьбе супраць немцаў.

Тады немцы пачалі выдаваць на кожны абаронны пункт Самааховы па тры бельгійскія вінтоўкі і па пяць патронаў на вінтоўку. Расейскія вінтовак пад караю сьмерці немцы мець забаранілі. У такіх варунках Самаахова не магла змагацца з добраўзброенымі маскоўскімі бандамі. Адносіны жыхароў Смаленшчыны да лясных маскоўскіх бандаў былі нэгатыўнымі і пасіўнымі.

Масква гэта бачыла і ведала, што жыхары Смаленшчыны добраахвотна ня будуць дапамагаць лясным бандам. Дзеля гэтага яна рознымі правакатарскімі спосабамі імкнулася змусіць беларусаў змагацца за савецкую ўладу. Маскоўскія партызаны стараліся, каб немцы як мага больш рабілі крыўду народу, каб народ пачаў немцаў ненавідзець і змагацца зь імі. Сваёй правакатарскай працай, падрывам цягнікоў каля вёсак, падкладаючы міны і забіваючы немцаў каля населеных пунктаў, маскоўскія парашутысты спэцыяльна імкнуліся справакаваць нямецкія карныя атрады, якія затым бязьлітасна зьнішчалі пазасталых жыхароў гэтых вёсак, што не хацелі ісьці ў лес да партызанаў, а заставаліся ў вёсках.

Калі й гэты спосаб правакацыі не ўдаваўся і вайскавае нямецкае камандаваньне не карала жыхароў за забойства бандамі нямецкага жаўнера — маскоўскія партызаны ўжывалі іншую тактыку, каб уцягнуць калгаснікаў у супраць. Яны абвешчалі некаторыя вёскі *ополченскими*, гэта значыць змушалі жыхароў вёсак пад кіраўніцтвам і пад наглядом

¹⁰¹ Сёння горад у Тульскай вобласьці Расейскай Фэдэрацыі.

¹⁰² Горад у Смаленскай вобласьці.

¹⁰³ Мястэчка ў Калускай вобласьці.

сваіх людзей выконваць дробныя падрыўныя работы, прыкладам, капаць каля вёскі ямы для мінаў, разбураць тэлефонную сувязь, падпілоўваць тэлефонныя слупы, узрываць малыя масты, псаваць шашу і г.д. З чыста ваеннага боку гэтая праца была дробнага характару, але маральнае й палітычнае значэнне яе было вялікае. Калгасьнікі былі сілаю ўцягнутыя ў такую дывэрсійную працу і рабіліся супрацоўнікамі партызанаў, замыкаліся ў сабе й не спрабавалі больш супраціўляцца партызанскаму руху.

Часта яны былі змушанымі ўцякаць у лес да партызанаў, ратуючы сваё жыццё ад нямецкіх карных атрадаў СС. Часта маскоўскія партызаны прысылалі ў вёску сваіх узброеных людзей і ўсіх мужчын сілаю забіралі ў свае атрады. Тых жа калгаснікаў, якія не хацелі дапамагаць ім у падрыўной працы, маскоўскія палітрукі мардавалі — адразалі ім язык, вушы, нос, зьдзіралі палосамі зь цела скуру альбо забівалі. Калі ж мужчыны ўцякалі ў раённыя цэнтры, палітрукі мучылі іх жонак і бацькоў, тэрорам уцягвалі іх у дывэрсійную працу. Яны выразалі жанчынам грудзі, вырывалі валасы і г.д.

Напачатку немцы недацэньвалі сілу мясцовага насельніцтва ў барацьбе з чырвонымі маскоўскімі партызанамі. Беларускі народ Смаленшчыны, як і ўсё беларускае насельніцтва ў акупаванай немцамі Беларусі, ненавідзеў маскоўскую камуністычную ўладу. Народ сам хапаўся за зброю, каб дапамагчы немцам скінуць маскоўскі чырвоны рэжым, каб жыць сваім вольным жыццём. Кожная сям'я ў Беларусі

¹⁰⁴ **Павал (Трафім Мялецьёў, 1880—1962).** Нарадзіўся ў Архангельскай губэрні ў сям'і дыякана. Быў манахам Салавецкага манастыра, займаўся місіянерскай дзейнасцю на поўначы Расеі. У 1920—30-х гадах двойчы арыштоўваўся савецкай уладай, адседзеў у лягерах агулам 12 гадоў. Падчас нямецкай акупацыі працягваў займацца місіянерствам. У 1943 г. хіратанізаваны ў япіскапа Бранскага. Зь лета 1944 г. — на выгнанні. Дапамагаў перамешчаным асобам. Улетку 1946 г., унікаючы прымусовай дэпартацыі ў СССР, перайшоў у каталіцтва, атрымаў тытул біскупа Геракліопальскага. Жыў у Бэльгіі (Брусэль). Трагічна загінуў — збыты аўтамабілем.

пацярпела ад гэтага рэжыму. Ён пазбавіў сялян зямельнай уласнасці, парабіў зь іх прыгонных калгасаў, рабочых і службоўцаў у прадпрыемствах і фабрыках, ператварыў у паслухмяных рабоў Крамлю, ад працоўнай інтэлігенцыі адабраў ініцыятыву й зрабіў яе робатам, які выконваў выключна волю маскоўскага дыктатара.

Мільёны людзей згінулі ў Сібіры й на цяжкіх працах будовы каналаў і маскоўскага «мэтро». Гэты рэжым прынёс для ўсіх народаў СССР ня толькі мізэру й бязбожжа, але й паняволіў усе творчыя сілы народаў. На стражы ўсяго паставіў усімі ненавіснае НКВД.

Беларускі народ на Смаленшчыне спаткаў немцаў як саюзнікаў, супольна зь якімі гатоў быў змагацца супраць Масквы ня толькі за паляпшэнне свайго гаспадарчага жыцця, але за сваё вольнае й незалежнае ад Масквы жыццё. Народ імкнуўся да вольнасці і хапаўся за зброю, каб адваяваць гэтую вольнасць.

За сваю дзяржаўную свабоду й незалежнасць усе народы Савецкага Саюзу прынеслі найбольшую ахвяру ў барацьбе супраць агульнага ворага — маскоўскага камунізму. Немцы гэтага не разумелі альбо не хацелі разумець. Зброі народу не далі, а калі й далі — было ўжо позна. Народ на савецкі рэжым затаіў злобу ў грудзях, а да немцаў, нягледзячы на лютасць аддзелаў СС, адчуваў крыўду й жаль. Яны разьбівалі ягоную надзею на вызваленне ад ненавіснага бальшавіцкага ярма і ў многіх выпадках нішчылі насельніцтва нараўне з бальшавікамі. Аднак, нягледзячы на ўсе зьверствы аддзелаў, народ спадзяваўся, што немцы зразумеюць свае памылкі, дапусьцяць да змаганьня з Масквою й дадуць народу доўгачаканую вольнасць.

Галоўнае нямецкае франтавое камандаваньне Сярэдняга фронту на чале з генэралам фон Шэнкендорфам, палкоўнікам генштабу фон Трэскавым¹⁰⁶, генэралам Вагнэрам ды іншымі разумела імкненьні да вольнасці насельніцтва акупаванай тэрыторыі й бачыла, што без рэалізацыі гэтага імкненьня немцы не атрымаюць жаданай ад народу татальнай гаспадарчай і вайсковай дапамогі, патрэбнай для арміі, для канчатковай перамогі над Масквою.

БЕЛАРУСКАЕ КРАЁВАЕ ВОЙСКА ОД У СМАЛЕНСКОЙ АКРУЗЕ

Згодна з плянам БНП арганізаваць ядро Беларускай вызвольнай арміі я распачаў арганізоўваць аддзелы ОД у Смаленскай акрузе для вызвалення яе ад партызанскіх бандаў. Заданьне было нялёгкае. Смаленская акруга была аточаная з поўначы Дзямідаўскімі лясамі, з захаду — Віцебскімі. Ізаляваўшы ад гэтых лясоў Смаленскі, Касплянскі й Руднянскі раёны, можна было лічыць акругу ізаляванай і ад партызанскіх бандаў.

У Дзямідаўскіх лясках знаходзіліся моцныя партызанскія злучэнні Грышына¹⁰⁷ і Баці¹⁰⁸, якія налічвалі некалькі тысяч чалавек. Камандны склад і палітрукі былі дасланыя з Масквы, а гэтыя брыгады кантактавалі празь Дзямідаўскія лясы з Чырвонай арміяй. У штабе партызанаў, які быў размешчаны ў вёсцы Аполье, знаходзіліся танкеткі. Нямецкае камандаваньне ведала пра гэта, але не высылала ў глухія лясы аблавы. Зімою 1941—1942 г. раённы цэнтар Дзямідаў быў акружаным рэгулярнай савецкай арміяй і партызанскімі атрадамі. Акружаньня нямецкія войскі ды ОД мужна адбівалі напады Чырвонай арміі. Сувязь навуку трымалася па радыё, а забесьпячэньне правіянтам было наладжана самалётамі.

Дэлегацыі ад калгасаў Смаленскай акругі я выказаў свае думкі адносна змаганьня з камуністычнай Масквою й маскоўскімі партызанскімі бандамі. Скажаў, што беларус з Заходняй Беларусі й змагаюся за вольнасьць і незалежнасьць усіх беларускіх земляў, і падкрэсьліў, што смяляне належаць да беларускага крывіцкага племені і толькі ў выніку неспрыяльных для беларускага народу гістарычных падзеяў былі адарваныя ад Беларусі.

Народныя прадстаўнікі, сьведомыя адносна сваёй прыналежнасьці да беларускага племені й Беларусі, прасілі ўключыць іх у вызвольную барацьбу ўсяго беларускага народу ды дапамагчы ім вызваліць вёскі ад маскоўскіх бандаў.

Пры маўклівай згодзе Смаленскай камэндатуры й генэрала Пооля я даў смялянам указаньне збіраць пакінутую падчас баёў у лясках і вёсках

савецкую зброю, вінтоўкі, так званыя аўтаматы ППШ, кулямёты цяжкія й ручныя «Дзегцяровы» ды мінамёты. Апрача гэтага, загадаў маскаваць супрацьтанкавыя гарматы, каб у патрэбную хвіліну можна было іх выкарыстаць. Без дазволу камэндатуры выдаваў калгасьнікам дазвол на права прывозу гэтай зброі ў Смаленск, у арганізаваную тут зброевую майстэрню, дзе майстры зь мясцовых жыхароў яе рамантавалі. Зброі ды амуніцыі было дастаткова. У хуткім часе пачалі прыбываць замаскаваныя ў саломе транспарты зброі, якая ў майстроўнях прыводзілася ў парадак. У Смаленску знайшлося некалькі чалавек мясцовага каманднага складу, якія ў кароткі час праінструктавалі мясцовых калгасьнікаў у карыстаньні зброяй.

Былі арганізаваныя некалькі атрадаў ОД па 150 чалавек. Узброеныя аўтаматычнай зброяй і цяжкімі кулямётамі «Максім» ды кіраваныя мясцовым камандным складам, яны неспадзяваным нападам выбілі з найбліжэйшых трох вёсак партызанскія групы ды замацаваліся ў гэтых вёсках. У гэтай пачатковай акцыі мне значна дапамаглі браты Ўладзімер і Канстанцін Красоўскія з Заходняй Беларусі — сябры Беларускае Незалежніцкае Партыі.

У занятых вёсках былі пабудаваныя бункеры-дзоты, устаноўленыя кулямёты, мінамёты й супрацьтанкавыя гарматы. Была наладжаная сыстэма ракетнай сыгналізацыі й лучнасьці. Спробы маскоўскіх бандаў

¹⁰⁵ **Барыс Мяньшагін** (1902—1984). Паходзіў зь сям'і юрыста. З 1919 па 1927 г. — у Чырвонай арміі, па дэмабілізацыі атрымаў юрыдычную адукацыю. У 1928—1931 гг. служыў у калегіі адвакатаў пры абласным судзе Цэнтральна-Чарназёмнай вобласці, затым — вядомы адвакат у Смаленску. Абараняў сялян падчас калектывізацыі й «ворагаў народу». У ходзе справы аб шкодніцтве ў жывёлагадоўлі «дайшоў» да генэральнага пракурора СССР А. Вышынскага й дабіўся адмены сьмяротнага прысуду. З арганізацыяй гарадзкой управы ў Смаленску ўлетку 1941 г. пераняў абавязкі начальніка гораду. Зь верасьня 1943 г. займаў пасаду бурмістра Бабруйску. Зь лета 1944 па травень 1945 г. працаваў у штабе Камітэту вызвалення народаў Расіі. Быў інтэрнаваны амэрыканскімі войкамі. У траўні 1945 г. пасьля добраахвотнага зьяўленьня ў савецкай камэндатуры (шуккаў сям'ю)

выбіць зь вёсак ОД не ўдаліся. Партызаны не чакалі моцнага агню абароны й вялікага баявога духу ў ОД — БКВ. Жыхары Смаленскага раёну пачуліся пэўнымі сваіх сілаў і поўнымі ўздому да змаганьня за свае чалавечыя правы й за свой дабрабыт. Вестка пра посьпехі ОД Смаленскага раёну хутка пашырылася па ўсёй акрузе. З усіх раёнаў акругі ў Смаленск у Галоўны штаб ОД прыбывалі дэлегацыі ад калгаснікаў і прыносілі заявы з подпісамі жыхароў і просьбай дапамагчы ім вызваліцца ад маскоўскіх бандаў. Зброі было дастаткова, каб забясьпечыць ударныя атрады ОД. Добраахвотнікаў таксама было дастаткова. Бракавала толькі каманднага складу. Я загадаў, як у першых днях акупацыі Менску немцы вывозілі зь лягера ваеннапалонных савецкіх камандзіраў — гэтыя камандзіры прасілі ў немцаў даць ім зброю, каб змагацца супраць балышавікоў.

Атрымаўшы дазвол ад Пооля, паехаў у лагер ваеннапалонных, дзе знаходзіліся палонныя камандзіры Чырвонай арміі. Пасьля сяброўскай гутаркі з кожным камандзірам паасобку — падчас якой было выяўлена, пры якіх акалічнасьцях камандзір трапіў у палон, адкуль родам, якой нацыянальнасьці, дзе знаходзіцца сям'я, стаўленьне да савецкай улады, ці сябра кампартыі — была выбрана першая група добраахвотнікаў з каманднага складу ад малодшага лейтэнанта да палкоўніка — разам 70 чалавек.

Для гэтай групы каманднага складу быў вылучаны адпаведны вайсковы будынак. Афіцэры гэтай групы самі між сабою выбралі старшыню групы й былі абсалютна вольнымі ад вонкавага кантролю. Камандзіры адчувалі поўны да іх давер і маральна пачуваліся добра. Ніхто з былых ваеннапалонных камандзіраў ня выкарыстаў вольнасьці й ня ўцёк у лес, хоць ніякіх вартаўнікоў не было, каб іх пільнаваць.

быў арыштаваны. Па іншых звестках, перададзены Саветам амэрыканцамі. Шэсьць гадоў знаходзіўся пад следзтвам. У верасьні 1951 г. засуджаны на 25 гадоў пазбаўленьня волі. Утрымліваўся ва Ўладзімерскім цэнтэале, большую частку зьнявольленьня знаходзіўся ў адзіночнай камэры. Выйшаў на волю ў 1970 г. Па вызваленьні пражываў у дамах для інвалідаў у Мурманскай вобласьці. Пакінуў «Воспоминания» (выдадзеныя ў Парыжы ў 1988 г.).

Цягам двух тыдняў яны прайшлі паўторны курс камандзіраў. Лектарамі былі кадравыя афіцэры Чырвонай арміі. Пасля заканчэння курсу афіцэры былі высланыя ў апорныя пункты ОД — БКВ. Яны ўсе апраўдалі ўскладзеныя на іх абавязкі.

У сypешным парадку былі арганізаваныя трохтыднёвыя курсы для малодшага каманднага складу, а затым месячныя — для шараговага. Выкладчыкамі былі ўзятыя з ваеннага лягеру былыя чырвонаармейскія камандзіры. Верхняя кашуля й штаны былі ў іх савецкай формы, а пінжакі — бэлыгійскай уніформы. Харчаваньне было вайсковае.

Палітычнымі выкладчыкамі сталі я, Міхась Вітушка і браты Красоўскія. З-за браку дастатковай лічбы каманднага складу ды арганізацыйных прычынаў спачатку даводзілася абмяжоўвацца прытокам людзей з суседніх вёсак, прызначаных для вызвалення ад партызанаў.

Пры акруговым ОД арганізавалі Галоўны штаб ОД — БКВ з набранага ў лягеры каманднага складу. Шэфам я вызначыў былога савецкага палкоўніка Пятрова, былога начальніка адной Артылерыйскай афіцэрскай школы. Гэта быў энэргічны і здольны 41-гадовы афіцэр. Ён пазней паехаў з намі ў Магілёў, дзе я вызначыў яго начальнікам афіцэрскай школы ОД.

У канцы траўня 1942 г. была скончана асноўная падрыхтоўка кадрў і шараговага складу ОД і па распрацаваным штабам ОД пляне былі вызваленыя вёскі Смаленскага раёну. Вёскі наладзілі паміж сабою вайсковую сувязь, каб у выпадку нападу маскоўскіх бандаў супольна абараняцца.

Вайсковыя атрады ОД былі арганізаваныя ў роты, батальёны й разам стваралі смаленскі полк. Сілы ОД хутка павялічваліся, і ўжо ў трэцім квартале 1942 г. колькасць байцоў IV баявога аддзелу ОД — БКВ складала каля 5000 чалавек. Конныя гэтак званыя «лятучыя атрады» ОД кантралявалі ўдзень і ўначы межы й лясныя ўчасткі раёну. Смаленскі раён быў вольным ад лясных бандаў. Мой ахоўны канвой складаўся з былых ваеннапалонных камандзіраў Чырвонай арміі. Гэта былі надзейныя й адважныя камандзіры, ворагі сталінскага рэжыму. Яны суправаджалі й ахоўвалі мяне падчас арганізацыйных і інспэкцыйных

паездка па лясных пунктах ОД і ўдзельнічалі ў шматлікіх баях з партызанскімі злучэннямі.

Акруговае ОД са сваім штабам і Смаленская акруговая ўправа размясціліся ў вялізным трохпавярховым былым вайсковым блёку. Тут знаходзіўся й аўтамашынны парк ОД. Варта складалася таксама з былых ваеннапалонных камандзіраў Чырвонай арміі.

Каб спаралізаваць рост сілаў Смаленскага ОД, моцныя партызанскія злучэнні Баці і Грышына, падтрыманыя франтавымі чырвонаармейцамі й чатырма танкеткамі з партызанскага штабу вёскі Апольле, напалі на высунуты апорны пункт ОД. З дапамогай байцоў ОД з суседніх пунктаў партызанскі напад быў адбіты. Зь вялікімі стратамі партызаны адступілі. Камандзірам апорнага пункту СД быў мясцовы аграном Б.

Пазытыўна адбілася на выніку бою прысутнасць у ОД каманднага саставу з былых савецкіх ваеннапалонных. Партызанскі штаб не разлічваў на баявы дух байцоў ОД і іхны моцны й зьнішчальны агонь. З паказанняў узятых у палон партызанаў было ўстаноўлена, што ў нападзе бралі ўдзел 800 партызанаў і 400 байцоў рэгулярнай Чырвонай арміі, якія для гэтай акцыі прыбылі празь Дзямідаўскія лясы. Партызаны пакінулі на полі бою падбітыя танкеткі. Смаленскі раён быў вызвалены ад бандаў.

Акружаны зімою 1941/42 г. Дзямідаў быў вызвалены немцамі з акружэння, але ў Дзямідаўскіх лясах гаспадарамі былі маскоўскія партызанскія злучэнні Баці і Грышына. Гэтыя партызанскія злучэнні тэрарызавалі насельніцтва, забіралі ад яго прадукты харчавання, каровы й іншую жывёліну і сілаю змушалі калгаснікаў браць актыўны ўдзел у падрыхтоўцы працы. Гэтыя банды рабілі зверскія расправы над усімі, хто хоць трохі супраціўляўся іх загадам, палілі хаты, бязьлітасна здзекаваліся й зьнішчалі жыхароў. Часта ўзрывы мінамі нямецкіх аўтамашын на дарогах і забойства нямецкіх салдатаў каля вёсак выклікалі з боку немцаў рэпрэсіі.

Улетку 1942 г. нямецкія войскі ачысцілі Касплянскі раён ад партызанскіх бандаў і перадалі Дзямідаўскі франтавы адцінак Смаленскаму ОД — БКВ.

ОД пад камандаю вопытных кадравых камандзіраў пераняла франтавы

Дзямідаўскі ўчастак. У даўжыню фронту былі пабудаваныя моцныя дзоты, якія адбівалі ўсе спробы лясных бандаў і рэгулярных сталінскіх вайсковых сілаў прарваць у гэтым участку лінію фронту. Новаарганізаваныя аддзелы ОДАчысылі ад бандаў увесь абшар Смаленскай акругі і замацавалі ўсе важныя пункты.

Генэрал Пооль гарантаваў вольнае жыццё ўсім жыхарам акругі, сілаю змабілізаваным партызанамі, якія вярталіся ў свае вёскі. Партызаны масава са зброяй у руках вярталіся ў свае вёскі ды ўступалі ў шэрагі ОД. Былі арганізаваныя конныя «антыпартызанскія» атрады з былых партызанаў, і яны ўдзень і ўначы кантралявалі Смаленскую акругу. Увосень 1942 г. Смаленская акруга была вольная ад лясных бандаў. Лічба ОД у канцы 1942 г. у Смаленскай акрузе даходзіла да 15 000 чалавек.

Шмат разоў партызанскія злучэнні Грышына й Баці спрабавалі разьбіць ОД-блякаду, але заўсёды несцьлі вялікія страты і былі поўнасьцю разьбітыя. Карныя экспэдыцыі аддзелаў СС спыніліся, і ў акрузе запанавалі супакой і парадак. Ізноў можна было ўдзень і ўначы бясспечна езьдзіць па ўсіх дарогах акругі.

Яшчэ раз, увесну 1943 г., Грышын спрабаваў парушыць супакой у акрузе. З маскоўскім партызанскім злучэннем у паўтары тысячы чалавек ён напаў на крайнія вёскі Касплянскага раёну, але арганізаваныя атрады ОД ужо былі паведамленыя аб нападзе й разьбілі атрад Грышына.

Другі раз, улетку 1943 г., лясныя бандыты выклікалі вялікае абурэнне й антыпартызанскую дэманстрацыю жыхароў Смаленску й акругі. Некалькі лясных бандытаў зрабілі засаду на смаленскіх артыстаў, якія грузавіком ехалі ў мястэчка Красны. Бандыты затрымалі машыну, забілі кіроўцу і ў адказ на крыкі, што едуць безабаронныя жанчыны й артысты, адкрылі з ППШ агонь і забілі пяць жанчын-артыстак. Пазасталым у

¹⁰⁶ **Генінг фон Трэскаў** (1901—1944), нямецкі вайсковы дзеяч, адзін з удзельнікаў руху Супраціву ў Нямеччыне. Улетку 1941 г. у чыне падпалкоўніка накіраваны на Ўсходні фронт, займаў наступныя пасады: камандзіра палку, начальніка штабу 2-й арміі, штабу групы армій

машыне параненым удалося выскачыць з машыны і схавацца ў высокім жыцце. Бандыты ўцяклі.

Вестка пра бандыцкі напад і забойства артыстак хутка пашырылася па Смаленскай акрузе й выклікала вялікі гнеў і абурэнне. У дзень паховінаў ахвяраў бандыцкага нападу труны з забітымі стаялі ў Смаленскім Кафэдральным саборы й танулі ў моры вянкаў і кветак. Тысячы жыхароў Смаленску й ягоных ваколіцаў прыйшлі выказаць сваю апошнюю пашану ахвярам нападу, выявіць сваю салідарнасьць з артыстамі, запрагэставаць супраць подлага забойства й прадэманстраваць сваю нянавісьць да камунізму, да крамлёўскай сталінскай улады й да маскоўскага тэрору. Прысутнічала пераважна моладзь.

У перапоўненым народам саборы, з удзелам духавенства й царкоўнага хору, жалобную сьвятую службу й адпяваньне па нябожчыках адправіў япіскап Сьцяпан (Сеўба)¹⁰⁹, які быў хіратанізаваны ў Менску 17 траўня 1942 г. Панцеляймонам і Філафеем з тытулам Смаленскі й Бранскі. Затым у суправаджэньні Сьцяпана, хору, духавенства й прысутных жыхароў Смаленскай акругі пахавальная

«Цэнтар». Адзін з кіраўнікоў замаху на Гітлера 12 сакавіка 1943 г., якое мусіла адбыцца ў Смаленску. Пасьля правалу замаху на Гітлера 20 ліпеня 1944 г. скончыў жыцьцё самагубствам. Пахаваны на сваёй радзіме ў Магдэбурзе, але пасьля таго як высьветлілася, што браў удзел у падрыхтоўцы замаху на фюрэра, ягонае цела была выкапанае й спаленае ў Бэрліне.

¹⁰⁷ **Сяргей Грышын** (1917—1994), Герой Савецкага Саюзу (1943), кандыдат ваенных навук (1964). З 1939 г. у Чырвонай арміі. Падчас нямецка-савецкай вайны — камандзір палку «Трынаццаць» (з чэрвеня 1944 г. — брыгада), што дзейнічаў на Смаленшчыне, у Магілёўскай і Віцебскай абласьцях. Па вайне працаваў выкладчыкам у розных ваенных навучальных установах.

¹⁰⁸ **Нікіфар Каляда** (псэўд. **Баця**, 1891—1955), адзін з арганізатараў партызанскага руху на Смаленшчыне. Удзельнік Першай сусьветнай вайны, скончыў вайну ў чыне штабс-капітана. У 1918—1922 гг. у Чырвонай арміі, арганізатар партызанскай барацьбы на Падольшчыне й Далёкім Усходзе. У ліпені 1941 г. прыбыў на Смаленшчыну,

працэсія скіравалася на могілкі, месца вечнага адпачынку.

Дзякуючы садзейнічанню ўсяго насельніцтва Смаленскай акругі, якое спантанна імкнулася вызваліцца з-пад маскоўскай камуністычнай дыктатуры, ад тэрору чырвоных лясных бандаў і ад карных экспэдыцыяў, былі арганізаваныя моцныя збройныя сілы Смаленскага ОД, якія стаялі на варце інтарэсаў жыхароў Смаленшчыны і якія, у адпаведную хвіліну, гатовыя былі змагацца за вольную Беларускаю дзяржаву.

У Смаленскай акрузе спыніліся нямецкія карныя акцыі. Насельніцтва акругі, у параўнанні зь іншымі ваеннымі акругамі, жыло спакойным жыццём, спадзеючыся на поўнае вызваленне Бацькаўшчыны. Да самага канца ваенных дзеянняў у Беларусі не было выпадку пераходу Бранскага і Смаленскага ОД і ягонага каманднага складу да лясных маскоўскіх бандаў.

Пооль, Краац, Тэсмэр усяляк дапамагалі мне. На жаль, інструкцыі і загады з Бэрліна часта перашкаджалі ў рэалізацыі вайсковых плянаў краёвага войска ОД.

У такіх палітычных умовах вызвольная праца беларускага патрыятычнага актыву была вельмі цяжкай і небяспечнай. Кожны дзень, кожную хвіліну беларускаму сьвядомаму актыву пагражала сьмерць — расстрэл.

НАРАДА АРГАНІЗАТАРАЎ БНП У ВІЦЕБСКУ

29 ліпеня 1942 г. разам зь Міхасём Вітушкам, Радаславам Астроўскім шашой праз Руднянскія і Лёзьненскія лясы, якія яшчэ так нядаўна былі запоўненымі маскоўскімі бандамі, наведваў у Віцебску намесьніка

сфармаваў атрад №1 з супрацоўнікаў партдзяржактыву. Да лютага 1942 г. Баця аб'ядноўваў больш за 20 атрадаў на тэрыторыі Смаленшчыны і Браншчыны, да лета 1942 г. у падпарадкаваньні Баці знаходзілася пяць брыгад. 6 верасня 1942 г. узнагароджаны ордэнам Леніна, а 8 кастрычніка Н. Каляда па ілжывым абвінавачанні асуджаны на доўгі тэрмін зняволеньня. Рэабілітаваны ў 1954 г.

гэтай акругі ўсёвалада Родзьку. Азнаёміліся з жыццём і ўмовамі працы, а таксама падзяліліся сваім практычным досведам і інфармацыяй пра падзеі ў франтавой зоне Беларусі й на абшарах Генэральнага камісарыяту Беларусі.

Утрох (я, Вітушка, Родзька) правялі нараду аб далейшай працы БНП. Радаслаў Астроўскі ў нарадзе ўдзелу ня браў, бо нават ня ведаў пра існаваньне арганізацыі.

Пасьля двухдзённай нарады мы ўзгаднілі праграму БНП і тактыку змаганьня з акупантамі Беларусі. Былі адзначаныя вялікія посьпехі ў арганізацыі збройных сілаў на Сярэднім адцінку Ўсходняга фронту, дзе вайсковае камандаваньне не перашкаджала ў арганізацыі й узбраеньні Беларускага краёвага войска (ОД). Беларусы спантанна й добраахвотна ўступалі ў шэрагі гэтага войска, каб бараніць ад бальшавіцкай небясыпекі свае вёскі й змагацца за суверэнную беларускую дзяржаву. Я праінфармаваў Усёвалада Родзьку пра дзейнасьць сеткі БНП у Браншчыне й Смаленшчыне, а таксама пра далейшыя пляны — стварэньне вайсковых сілаў БНП ва Ўсходняй частцы Беларусі.

У сваю чаргу, Родзька паведаміў пра колькаснае пашырэньне сеткі БНП на абшарах Генэральнага камісарыяту Беларусі. Было адзначана, што ў Генэральным камісарыяце Беларусі, дзе ўладу пераняла нямецкая цывільная адміністрацыя на чале з Кубэ, арганізацыя збройных беларускіх сілаў амаль не пасоўваецца наперад.

Было ўзгоднена, што:

1. Гітлер не зьмяніў свайго пляну каліянізацыі Беларусі.
2. Нямецкае франтавое камандаваньне зьяўляецца праціўнікам каліянізацыі народаў СССР празь немцаў.
3. Нямецкае франтавое камандаваньне разумее неабходнасьць цеснага супрацоўніцтва насельніцтва Беларусі ў змаганьні з Масквою й ведае, што бяз збройнай дапамогі насельніцтва акупаваных немцамі прастораў яно не пераможа Маскву.
4. Паміж гітлераўскім рэжымам і франтавой нямецкай арміяй пануюць вельмі непрыязныя дачыненні.
5. Нямецкае франтавое камандаваньне Сярэдняга фронту ёсьць супраць тэарэтычных акцыяў СС і СД.

6. Паміж франтавым нямецкім камандаваннем і гітлераўскім штабам зь ягонымі аддзеламі СС і СД павінен надыйсці канчатковы канфлікт, у выніку якога гітлераўскі рэжым будзе зьменены новым дэмакратычным урадам.

7. Лягічным ёсць, што Захад павінен разумець маскоўска-камуністычную небяспеку для ўсяго сьвету і не дапусьціць яе ўзмацненьня. У выніку гэтых гістарычных падзеяў новы нямецкі ўрад заключыць пакт з заходнімі дзяржавамі, каб супольнымі сіламі, у саюзе з паняволенымі Масквою народамі, перамагчы і зьнішчыць камуністычны рэжым і аднавіць вольныя і незалежныя рэспублікі.

8. Заданьнем і мэтай Беларускай Незалежнай Партыі і далей ёсць выкарыстаньне гэтай гістарычнай падзеі, арганізаваць і зьлітаваць беларускія збройныя сілы і актыўна ўключыцца ў апошнюю фазу вайны супраць ворагаў беларускай незалежнасьці.

9. Узмоцніць стараньні ўтварыць беларускі дзяржаўны ўрад, які б злучыў усе народныя сілы і натуральныя багацьці для здабыцця вольнасьці і незалежнасьці.

10. Навязваць кантакт з заходнімі дзяржавамі і паведаміць ім, што беларускі народ і ягоныя збройныя сілы змагаюцца супраць камуністычнай Масквы за сваю вольнасьць і незалежнасьць, а ня супраць вольных дзяржаў сьвету.

11. Выяўляць шкоднасьць русафільскай акцыі прапагандовага аддзелу галоўнага вайсковага кіраўніцтва ў Бэрліне і ягоных пададдзелаў на тэрыторыі ўсходняй франтавой часткі Беларусі, абсаджаных балтыйскімі і «рускімі» немцамі.

12. Не дапушчаць да нішчэньня праз СС жыхароў Беларусі, а таксама не дапушчаць да самавольнага рабаўніцтва жывёлы празь нямецкія вайсковыя часткі і г.д. у мясцовага насельніцтва; для гэтай мэты арганізаваць тайныя аддзелы БНП — беларускай антыфашысцкай партызанкі.

13. Выдаваць тайны БНП Бюлетэнь.

14. Для поўнага азнаямленьня з сытуацыяй у Генэральным камісарыяце Беларусі і для каардынацыі працы БНП ва ўсходняй і

заходняй частках Беларусі пастаноўлена зрабіць паседжаньне ЦК БНП увосень 1942 г. у Менску.

15. Навязаць цясьнейшыя кантакты з патрыятычным актывам паняволеных Масквою народаў з мэтай каардынацыі змаганьня за вольнасьць і незалежнасьць Беларусі.

Пасьля гэтай нарады я й Міхась Вітушка вярнуліся ў Смаленск, упэўненыя, што беларусы Віцебшчыны салідарныя з усім беларускім народам у барацьбе за вольнасьць і незалежнасьць Беларусі.

ТАЙНАЯ НАРАДА СЯБРОЎ ЦК БНП У МЕНСКУ

Наступная тайная нарада ЦК БНП (я, Родзька, Вітушка, Саковіч і Рыгор Зыбайла¹¹⁰) адбылася 10 кастрычніка 1942 г. у Менску.

Было сьцьверджана:

а) што ў сувязі з нэгацыўнай палітыкай Бэрліна да незалежніцкага імкненьня беларускага народу, узмацняюцца карныя экспэдыцыі СС супраць жыхароў Беларусі;

б) гэтыя карныя экспэдыцыі СС выклікаюцца правакатарскімі дзеяньнямі маскоўскага партыйнага дэсанту (забойствамі немцаў пры вёсках), якія сілай і тэрорам ды іншымі сродкамі змушаюць беларусаў далучацца да лясных бандаў, арганізаваных дэсантам;

в) беларускі народ, які апынуўся паміж чырвоным молатам і брунатным накавадам Бэрліна, чакае дапамогі ад свайго палітычнага актыву.

Былі сьцьверджаныя частковыя саступкі нямецкай акупацыйнай улады Генэральнага камісарыяту Беларусі ў галінах царкоўнага й асьветнага жыцця беларускага насельніцтва.

Пастаноўлена:

а) прысьпешыць утварэньне беларускіх збройных сілаў у Генэральным камісарыяце Беларусі, неабходных для здабыцця вольнай Беларусі

й адначасна для аховы насельніцтва ад тэрору маскоўскага дэсанту, самаволі СС і СД, правакацыяў і забойстваў беларусаў польскімі шавіністамі;

б) прыскорыць утварэнне вольнага беларускага ўраду, які зможа змабілізаваць усе народныя сілы і прыродныя багацці Беларусі для барацьбы з маскоўскім камуністычным рэжымам і супраць усіх панявольнікаў Беларусі;

в) узмацніць падрыхтоўку беларускіх патрыятычных партызанскіх аддзелаў для барацьбы супраць усіх панявольнікаў за вольную Беларусь і правядзенне мэты і заданья Беларускай Незалежніцкай Партыі.

ГАЛОЎНЫЯ ПУНКТЫ ПРАГРАМЫ БНП, ПРЫНЯТЫЯ Ў КАСТРЫЧНІКУ 1942 Г.

Мэтай Беларускай Незалежніцкай Партыі (БНП) ёсць:

а) аднавіць вольную і незалежную Беларускаю Народную Рэспубліку ў яе этнаграфічных межах;

б) для ажыццяўлення гэтай мэты ў першую чаргу патрэбнымі ёсць Беларускія Збройныя Сілы, якія б маглі здабыць гэтую Вольнасць і Незалежнасць і стаць на стражы абароны межаў Беларусі.

Усе грамадзяне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) павінны быць роўнымі ў правах і абавязках.

Шлях да рэалізацыі гэтай мэты вядзе праз усенароднае збройнае змаганне супраць маскоўска-камуністычнага рэжыму, польскага імперыялістычнага наступу і кожнага інашага акупанта — ворагаў аднаўлення Вольнай і Незалежнай Беларускай Дзяржавы.

Ставячы прымат духовы над матэрыяльным і разумеючы, што Царква служыць развіццю маральна-духовых вартасцяў чалавека і грамадзянства, адначасна ўзмацняе нацыянальна-духовае пачуццё беларускага народу, Беларуская Дзяржава ўсебакова падтрымоўвае Царкву і гарантуе свабоду веравызнанняў.

Зямельнае пытанне рашаецца ў карысць беларускага сялянства. Зямля, лясы і водныя абшары зьяўляюцца ўласнасцю грамадзянства ў асобе Дзяржавы. Дзеля гэтага павінна быць ліквідаваная калгасная

сыстэма й зямля павінна быць перадавая ў прыватную ўласнасьць сялянства, якому дзяржава павінна дапамагчы ўмацаваць гэтую ўласнасьць.

Забясьпечваліся правы чалавека на працу й атрыманьне за працу ўзнагароды, якая гарантавала працаўніку магчымасьць заспакаеньня ўсіх патрэбаў. Забясьпечваўся 8-гадзінны дзень працы для наёмных працаўнікоў, забарона працы для малалетніх, адпаведнай працы для старэйшых і шкоднай працы для жанчын і г.д. Прадугледжваліся забесьпячэньне працоўных на выпадак калецтва, непрацаздольнасьці, рэнта для працоўных ад 65 гадоў і сацыяльная дапамога тым, хто яе патрабуе.

У галіне народнай асьветы БНП лічыць неабходным стварыць роўныя магчымасьці доступу да бясплатнай асьветы, навукі, мастацтва для ўсяго народу й абавязковага навучаньня ў пачатковых школах.

У галіне здароўя БНП лічыць неабходным забяспечыць права на бясплатную мэдыцынскую дапамогу для ўсіх жыхароў Беларусі й г.д.

У галіне судоўніцтва для справядлівай аховы правоў і абавязкаў грамадзян павінен быць незалежны ад органаў улады суд.

У галіне гандлю БНП лічыць неабходным дзяржаўную гарантыю на вольны гандаль з забаронай законам спэкуляцыі.

У галіне прамысловасьці БНП лічыць патрэбным разьвіцьцё прыватных прамысловых і рамесьніцкіх прадпрыемстваў з адначасным разьвіцьцём дзяржаўнай прамысловасьці.

¹⁰⁹ **Стэфан (Сьцяпан) (Сямён Сеўба, 1872—1965).** Нарадзіўся ў вёсцы Цялуша (сёньня Бабруйскі р-н Магілёўскай вобл.). Скончыў Менскую духоўную сэмінарыю. У 1896 г. рукапакладзены ў сьвятара, служыў у Менскай япархіі. Пасьля падзелу Беларусі ў 1921 г. застаўся на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Быў зацятым праціўнікам аўтакефаліі ПАПЦ, за што падвяргаўся перасьледу й неаднаразова ўтрымліваўся ў турмах. У 1942 г. узьведзены ў сан япіскапа Бранскага й Смаленскага. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі, перайшоў у РЗПЦ. Быў вызначаны япіскапам Венскім і Зальцбурскім. Памёр у Зальцбурзе.

У галіне транспарту БНП лічыць неабходным дзяржаўную разбудову новачасных шляхоў спалучэння на суходземе, паветры і рачнога транспарту.

У галіне сувязі БНП лічыць неабходным поўнае забеспячэнне патрэбы насельніцтва ў сувязі ў межах краю і за межы мадэрнымі сродкамі сувязі.

У галіне фінансаў БНП лічыць неабходным стварэнне сталай грашовай сыстэмы і распрацоўкі спецыялістамі іншых мерапрыемстваў для добрага развіцця дабрабыту насельніцтва Беларусі і Дзяржавы.

У пытанні нацыянальных меншасцяў БНП прызнае роўнасць у правах і абавязках усіх грамадзян Беларусі, бяз розніцы на іх расу, нацыю і рэлігію.

У адносінах да іншых партыяў БНП прызнае роўнасць правоў да існавання іншых партыяў, але змагаецца з кожнай партыяй, якая ў сваёй праграме або дзейнасці ці тактыцы выяўляе варожыя Беларускаму Народу мэты і намеры, апіраецца на варожыя Беларускаму Народу элементы ці зьяўляецца іх экспазытурай, або нясе з сабой дыктатуру і панявольненне народу.

У міжнароднай палітыцы БНП імкнецца ў Беларускай Дзяржаве захаваць і ўмацаваць добрасуседзкія, мірныя суадносіны зь іншымі краінамі і народамі і навізаць цеснае гаспадарчае, культурнае і палітычнае супрацоўніцтва зь імі для дабра ўсёй людзкасці і беларускага народу.

Беларуская армія будзе гарантаваць утрыманьне незалежнасці адноўленай Беларускай Народнай Рэспублікі і ахову яе тэрыторыі.

Як ужо вышэй было зазначана, БНП лічыць, што толькі рэальная сіла можа прывесці да ажыццяўлення высокіх і сьвятых ідэалаў Добра, Справядлівасці і Вольнасці Народу. Толькі задзіночаны ідэйна і арганізацыйна народ можа асягнуць свае Ідэалы.

Беларуская Незалежніцкая Партыя можа здзейсніць свае мэты толькі пры захаванні ідэалагічнага адзінства і непахіснай дысцыпліны сваіх радоў.

У глыбокім падполлі ў небяспечны і цяжкі ваенны час, у вялікай

канспірацыі гартаваліся маладыя беларускія сілы. Сетка БНП ахапіла ўсю Беларусь ад Бранску да Беласточчыны, ад Вялікіх Лукаў да Сарнаў. Усіх сяброў БНПлучыла Сьвятая Справа, аб якой гаворыцца ў партыйнай прысязе: «За Справу БНП прысягаю аддаць у кожную хвіліну жыццё, бо ведаю, што яе Справа — гэта Справа Волі й Шчасця Беларускага Народу й Бацькаўшчыны».

Крывёю верных і адданных дзяцей сваёй Маці-Беларусі, падчас цяжкага збройнага змаганьня за Вольнасьць, пісалася, узмацнялася й пашыралася праграма й мэта БНП.

ЦАРКОЎНЫЯ ПАДЗЕІ Ў КІРУНКУ АРГАНІЗАЦЫІ БАПЦ

Прапануючы мітрапаліту Панцеляймону арганізаваць Беларускаю Праваслаўную Аўтакефальную Царкву, беларускі актыў уважаў, што Панцеляймон арганізуе і ўладзіць яе жыццё кананічным парадкам і будзе назіраць за яе кананічнай чысьцінёй. Адміністрацыйнае ж кіраваньне ёю будзе пад ягоным наглядом у руках беларускіх япіскапаў, у руках ягонага заступніка, у гэтым выпадку — япіскапа Філафея. Панцеляймон і Філафей на гэты мэмарандум не рэагавалі.

Тады беларускі праваслаўны актыў спрабаваў яшчэ раз залатвіць з Панцеляймонам і Філафеем далейшае кананічнае жыццё БПЦ. З гэтаю мэтаю была скліканая нарада праваслаўных прадстаўнікоў беларускага духавенства й вернікаў у складзе пратаярэя а. Язэпа Балая, а. Мікалая Лапіцкага, а. Іаана Кушнера, інж. Івана Касяка, Юльяна Саковіча, д-ра Івана Ермачэнкі, юрыста А. Арэхвы і інш. На нараду былі запрошаныя і ўдзельнічалі ў ёй Панцеляймон і Філафей.

Беларускія прадстаўнікі духавенства й вернікаў выказалі жаданьне, каб царква ў Беларусі была ня толькі праваслаўнай, але й зьместам — беларускай, каб яна ўзгадоўвала сваіх вернікаў ня толькі ў праваслаўным, але й беларускім духу.

Панцеляймон стараўся пераканаць прысутных на нарадзе, што цяпер і ёсьць важным задавальненьне не нацыянальных, але рэлігійных патрэбаў беларускіх праваслаўных вернікаў. Беларускі актыў дамагаўся

ад мітрапаліта спалучыць адно з другім. Аднак Панцеляймон, як расеец, не сьпяшаўся выканаць просьбу сваёй беларускай паствы. Філафей тлумачыў сваю бяздзейнасьць тым, што ён, як вікарны япіскап, ня можа ў гэтым кірунку нічога зрабіць. На жаль, сам ён у гэтым кірунку не праяўляў ніякай ініцыятывы, хоць у прыватных гутарках з Панцеляймонам апошні выказваўся, што ён хоча ў Беларусі стварыць адну мітрапалітальную япархію, а беларускіх япіскапаў, якіх ён хіратанізуе, зрабіць толькі сваімі вікарнымі безь ніякай адміністрацыйнай улады.

Бачаньне таго, што супольныя перамовы зь мітрапалітам не прыносяць ніякіх пазытыўных вынікаў, з другога боку, брак ініцыятывы ў Філафея, які імкнуўся да царкоўнай улады, змусілі беларускі актыў, які ня меў ніякай адміністрацыйнай і царкоўнай выканаўчай улады, звярнуцца да генэральнага камісара Беларусі з мэмарандумам, у якім актыў падкрэсьліў, што Панцеляймон адкладае хіратонію беларускіх кандыдатаў у япіскапы, нічога ня робіць у кірунку беларусізацыі царквы, не афармляе агалашаньня Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы.

У сувязі з гэтым беларускі праваслаўны актыў дамагаўся:

а) неадкладна адсунуць мітрапаліта ад кіраўніцтва Беларускай Мітраполіі,

б) перасяліць яго зь Менску ў Жыровіцкі манастыр, а царкоўнае кіраўніцтва перадаць япіскапу Філафею,

в) неадкладна высьвяціць новых беларускіх япіскапаў — архімандрыта Апанаса і ўдовага пратаярэя Сямёна Сеўбуй запрасіць на Беларусь япіскапа Веняміна,

г) складаньня статуту Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы,

д) афармленьня праз Усебеларускі Праваслаўны Сабор аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы.

У адказ на гэты мэмарандум, у пачатку лютага 1942 г., кіраўнік палітычнага аддзелу Генэральнага камісарыяту д-р Юрда запрасіў

Філафея ў сваё бюро. Тут ён запрапанаваў яму пераняць кіраўніцтва мітраполіяй і правесці ў жыццё жаданні праваслаўных беларускіх вернікаў, выказаных у вышэйзгаданым мэмарандуме. Юрда паведаміў Філафею, што мітрапаліт будзе з прычыны старасці вывезены ў Жыровіцы.

Філафей не згадзіўся з прапаною Юрды, бо вікарны япіскап ня меў кананічнага права бяз згоды мітрапаліта кіраваць Беларускай Царквою, і прасіў пакінуць Панцеляймона ў Менску. Юрда згадзіўся з довадамі Філафея й пакінуў мітрапаліта ў Менску з умовай, што мітрапаліт перадаць усе царкоўныя справы Філафею й ня будзе ўмешвацца ў царкоўныя справы.

Філафей перадаў мітрапаліту сваю гутарку зь Юрдам і дамаганні апошняга. Наступнага дня Панцеляймон у суправаджэнні прат. Балая прыехаў у Генэральны камісарыят. Тут Юрда паўтарыў для яго патрабаванне перадаць кіраўніцтва Царквы Філафею й паставіў дадатковыя патрабаванні. Панцеляймон згадзіўся з патрабаваннямі Юрды й пасыла вяртаньня ў сваю рэзідэнцыю напісаў Філафею да выканання наступнае распараджэнне:

На падставе пажадання генэральнага камісара, выказанага мне Юрдай у прысутнасці прат. Балая, даю згоду:

1) пропаведзі й навука закона Божлага павінны адбывацца на беларускай мове;

2) забараняецца хрысціць жыдоў;

3) пакідаю за сабою апрацаваньне статуту Беларускай Праваслаўнай Царквы;

4) упраўленьне Менскай мітрапалічай япархіяй і ўсімі прыходамі на ўсходзе, апрача тых, якімі кіруе япіскап Венядыкт, даручаю япіскапу

¹¹⁰ **Рыгор Зыбайла** (1913—1987), грамадзкі дзеяч. У 1941—1943 гг. — старшыня БНС на Слонімскаю акругу. Зь ліпеня 1943 г. па люты 1944 г. — намеснік галоўнага старшыні Беларускай Самапомачы. У лютым-сакавіку 1944 г. — старшыня БСП. З сакавіка 1944 г. афіцэр БКА. Пасля вайны быў арыштаваны й зняволены. Пасля вызвалення жыву на Івацэвіччыне (Берасьцейская вобласць).

Філафею.

Праз пару дзён пасыля гэтага прыехаў з Варшавы ў Менск архімандрэйт Апанас (Мартас), якога на прапанову беларускага актыву запрасіў Панцеляймон на царкоўную працу на Беларусі. Зь ім разам прыехалі дэлегаваны мітрапалітам Дзянісам на Беларусь Барыс Стрэльчык (сябра Беларускай Царкоўнай Рады ў Варшаве) і Сяргей Мэнгель (эканом Філафея).

Апанас прывёз з сабою рэкамендацыйны ліст ад мітрапаліта Дзяніса наступнага зместу:

Архіяпіскап Варшаўскі й Мітрапаліт

Святое Аўтакефальнае Праваслаўнае Царквы ў Генэрал-губэрнатарстве.

31 сьнежня 1941 г.

№. М.1462

Варшава, Зыгмунтоўская, 13

**ВАШАЕ ВЫСОКАНАЙАСЬВЯШЧОНСТВА ВЫСОКАНАЙАСЬ-
ВЯШЧЭНЬНЕЙШЫ ЎЛАДЫКА, УЗЬЛЮБЛЁНЫ ЎХРЫСЬЦЕ БРАТ**

Ія вельмі рад з атрымання Вашага пісьма ад 8 сьнежня 1941 г., гледзячы ў ім таксама радасны факт пачатку наладжэньня так патрэбнага для нашай Сьв. Праваслаўнай Царквы й беларускага народу фактычнага кантакту, тым больш у сёньняшніх цяжкіх для рэлігійнага жыцця абставінах.

Важнасьць гэтага кантакту я ацаніў ужо пасыля першага Вашага пісьма з 12.X.1941 за №367, скіраванага да мяне праз Урад Цэнтральнага Беларускага Камітэту ў Варшаве, у якім Вы тады выразілі сваю просьбу адносна звальненьня з царкоўна-службовых становішчаў і дэлегаваньня на Беларусь айцоў архімандрытаў Філафея (Нарка) і Апанаса (Мартаса) дзеля далейшай іх там архіпастырскай працы.

У сувязі з хіратоніяй Найасьвяшчэньнейшага Ўладыкі Філафея я таксама на гэтым месцы выражаю сваю радасьць з факту, што

дзякуючы Божай помачы арх. Філафей прыняў ад Вашага Высоканайасьвяшчэнства і з майго багаслаўленьня япіскапскую хіратонію ў слаўным беларускім манастыры ў Жыровіцах. Я таксама вельмі задаволены, што Найасьвяшчэннейшы Філафей мае цяпер магчымасьць служыць і працаваць для Сьв. Праваслаўнай Царквы на сваіх родных беларускіх землях, да чаго — як пішаце, Уладыка, ён так гарача імкнуўся.

Што датычыць арх. Апанаса, то я ўжо ў маім адказе з дня 31 кастрычніка г.г. за №-1229, скіраваным да Вас празь Беларускі Камітэт у Варшаве, у пункце 3-ім выразіў таксама сваю згоду іі багаслаўленьне яму на прыняцьце япіскапскай хіратоніі ад Вашага Высоканайасьвяшчэнства на ягоную архіпастарскую працу на Беларусі. Усучасны момант я магу паведаміць, што арх. Апанас дэлегуецца мною на Беларусь, дзеля атрымання там ад Вас, Вашае Высоканайасьвяшчэнства, і іншых япіскапаў і з майго багаслаўленьня япіскапскай хіратоніі і дзеля архіпастырскага служэньня на Беларусі, ізноў згодна з Вашым пажаданьнем і патрэбамі Беларускай Праваслаўнай Царквы і насельніцтва.

Адносна недаразуменьняў з Высоканайасьвяшчэннейшым Уладыкам Аляксандрам^{III} у Пінску з майго боку ў меру тэхнічных магчымасьцяў зроблены адносныя ўказаньні, буду прасіць Госпада нашага Бога, каб памог нам і даў сілаў аб'яднацца супольна і перамагчы ўсе перашкоды.

Што датычыць снабжэньня Сьв. мірам і іншымі царкоўнымі рэчамі — у меру магчымасьцяў прыхіляюся да просьбы Вашага Высоканайасьвяшчэнства і вельмі сумую, што не магу споўніць Вашай просьбы ў поўнасьці.

Пажадаючы Вам, Вашае Высоканайасьвяшчэнства, а таксама Найасьвяшчэннейшаму ўладыку Філафею ўсяго найлепшага з нагоды радасных сьвятаў Раждзства Хрыстова і Новага 1942 Году і просячы Ваіхх Сьвятых малітваў

Астаюся з брацкаю любовію ў Хрысьце

Дзіанісій

Архіяпіскап Варшаўскі і Мітрапаліт Сьвятое Праваслаўнае Аўтакефальнае Царквы ў Генэрал-губэрнатарстве

*Яго Высоканайасьвяшчонству
Высоканайасьвяшчэньнейшы
Мітрапаліт ПАНЦЕЛЯЙМОН у Менску*

Прыбылыя з Варшавы сьвятары пазнаёміліся з плянамі Панцеляймона стварыць толькі адну мітрапалічую япархію на ўсю Беларусь, якой бы ён сам кіраваў пры дапамозе высьвечаных ім вікараў. Ня бачачы ніякіх канкрэтных поступаў у справе афармленьня аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы, яны запратэставалі супраць плянаў мітрапаліта й запрапанавалі яму склікаць Сабор япіскапаў для ўрэгуляваньня ўсіх царкоўных справаў мітраполіі. Мітрапаліт доўга не даваў сваёй згоды на скліканьне Сабору, але зразумеў, што ягоныя прапановы духавенства й вернікі ня прымуць. Апрача таго, справа праваслаўнай Царквы на Гарадзеншчыне, якую немцы далучылі да Ўсходняй Прусіі й справа Царквы ў Берасьцейскай акрузе, далучанай немцамі да Ўкраіны, патрабавалі хуткага вырашэньня. Гэта змусіла яго даць згоду на скліканьне Сабору.

У гэты час на Беларусі было двое япіскапаў — Венядыкт і Філафей у Менску.

Сабор распачаўся 3 сакавіка ў Менску. Ніжэй зьмешчаны Пратакол Сабору адлюстроўвае прабег і пастановы гэтага Сабору:

Акт №1

Дзеяньні Сабору Япіскапаў Сьвятой Праваслаўнай Беларускай Царквы

Дня 3 сакавіка 1942 г., у Мітрапалічым ДOME ў Менску пры Жаночым Прэабражэнскім манастыры адбылося паседжаньне Сабору Япіскапаў Сьв. Праваслаўнай Беларускай Царквы ў складзе: Прэсэдацеля Сабору Высокапрэасьвяшчэньнейшага Панцеляймона, Мітрапаліта Менскага й усяе Беларусі, Прэасьвяшчэньнейшага Венядыкта, Япіскапа Брэсцкага, Прэасьвяшчэньнейшага Філафея, Япіскапа Слуцкага й Архімандрыта Афанасія, маючага голас дарадчы.

Паседжаньне распачалося а гадзіне 10-й рана малітваю: «Днесь благадаць Сьвятага Духа нас собра».

1. СЛУХАЛІ: Чытаньне Актаў №№ 1, 2, 3, 4, 5 Дзеяньняў Сабору Япіскапаў Сьв. Беларускай Царквы мінулага 1941 г.

ПАСТАНАВЛІ: Прыняць да ведама.

2. СЛУХАЛІ: Даклад Прэасьвяшчэньнейшага Венядыкта, Япіскапа Брэсцкага аб стане царкоўных спраў на Гродзенічыне, якая прылучана нямецкімі ўладамі ў канцы мінулага 1941 г. да Ўсходняй Прусіі, каторы быў дэлегаваны Саборам Япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы ў Гродне з правамі правячага Япіскапа (глядзі акт № 5 Дзеяньня Сабору Япіскапаў 1941 г.)

Спраўка: а) Гродзенічына ва Ўсходняй Прусіі мае каля 110 прыходаў, якія знаходзяцца ў юрысдыкцыі Высокапрэасьвяшчэньнейшага Мітрапаліта ўсея Беларусі Панцеляймона й да прылучэньня Гродзенічыны да Ўсходняй Прусіі ўхадзілі ў склад яго Гродзенска-Вілейскай Епархіі.

б) Архіяпіскап Бэрлінскі й Германскі Серафім ня хоча ёю правіць і ня мае нічога насупроць таго, каб ёю правіў япіскап Венядыкт, як самастойнай Епархіяй, аб чым вусна заявіў дэлегату япіскапа Венядыкта прат. Е. Катовічу й што можна заключыць зь яго пісьма з дня 24.2.1942 г. і аб чым ён таксама заявіў нямецкім уладам у Берліне.

в) Праваслаўнае насельніцтва Гродзенічыны, належачае да беларускай нацыянальнасьці, знаходзіцца сярод польскага рыма-каталіцкага насельніцтва, што не дазваляе пакінуць на даўжэйшы час яго без упраўленьня й заботы Япіскапа на месьце.

г) Угор. Гродне знаходзіцца досыць вялікая царкоўная маёмасьць, належачая да Гродзенскай Япіскапскай Кафедры, там, між іншым, ёсьць вялікі архіерэйскі дом (палац).

д) Япіскап Венядыкт атрымаў ад Обэрпрэзыдэнта Цывільнага Ўпраўленьня Белаастоцкай Акругі пасьведчаньне з дня 24.XII.1941. №1, каторым дазваляецца Япіскапу Венядыкту пераехаць зь сьвітай да Гродна й выконваць япіскапскія абавязкі.

ПАСТАНАВІЛІ: Прыймаючы пад увагу вышэйпададзеныя матывы, а таксама, што насельніцтва Гродзеніччыны, праваслаўнага іспаведання, ёсць беларускай нацыянальнасці, якое павінна знайходзіцца пад апекай Беларускай Праваслаўнай Царквы, што гэта насельніцтва апынулася цяпер за межамі Беларусі (Усходняя Прусія), стварыць там самастойную Епархію, належачую да Праваслаўнай Беларускай Царквы, даць ёй аўтаномнае ўпраўленне, назначыць на Кафедру гэтай Епархіі Прэсвятэра чэньнейшага Венядыкта (Бабкоўскага), япіскапа Брэскага, з тытулам «Беластоцкага і Гродзенскага» зь месцажыцельствам у г. Гродне.

3. СЛУХАЛІ: Даклад Прэсвятэра чэньнага япіскапа Венядыкта аб палажэнні царкоўных спраў у Брэскай Акрузе.

Страўка: а) Брэскавая Акруга з г. Брэстам (быўшыя паветы Брэскі і Кобрынскі) у канцы мінулага 1941 г. нямецкімі ўладамі прылучана да Генэральнага камісарыяту Ўкраіны.

б) Япіскап Венядыкт з'яўляецца беларусам па нацыянальнасці і як такі ня можа быць прыемным украінцам.

в) Япіскап Венядыкт стала перабывае ў г. Гродне (Усходняя Прусія) і дзеля гэтага ня можа нармальна выконваць сваіх япіскапскіх функцый па ўпраўленьню прыходамі Брэскай Акругі, як знаходзячыся за граніцаю ў адносінах да Гродна.

г) У Генэральным камісарыяце Ўкраіны ёсць выстарчаючая колькасць праваслаўных украінскіх Япіскапаў.

ПАСТАНАВІЛІ: Прыймаючы пад увагу вышэйпададзеныя матывы, а таксама асабістую просьбу Прэсвятэра чэньнага япіскапа Венядыкта, звольніць Прэсвятэра чэньнага япіскапа Венядыкта ад упраўлення і духоўнага акармлення прыходаў Брэскай Акругі і даручыць яму ўвайсці ў кантакт з духавенствам гэтай Акругі ў справе выбара ім сабе япіскапа з пасярод перабываючых там япіскапаў.

4. СЛУХАЛІ: Даклад Прэсвятэра чэньнейшага Філафея, Япіскапа

Слуцкага, аб неабходнасьці падзела Беларускай Праваслаўнай Мітраполіі на асобныя Епархіі.

Спраўка: Да гэтага часу ўся Беларуская Мітраполія складалася з адной Мітрапалічай Епархіі. Мітрапаліт усея Беларусі меў сабе да помачы двух вікарных Япіскапаў. Абыірнасьць Беларускай Мітраполіі не дазваляе нармальна выпאўняць мітрапаліту й існуючым пры ім вікарным япіскапам адміністрацыйныя функцыі й духоўна апекавацца аб праваслаўным беларускім народзе. Апрача гэтага, існаваньне толькі адной Епархіі на ўсю Беларусь стаіць на перашкодзе кананічнай арганізацыі Праваслаўнай Беларускай Царквы, якая ў сілу апошніх ваенных падзеяў апынулася ў выключных абставінах.

ПАСТАНАВЛІІ: У мэтах арганізацыі Беларускай Царквы на кананічных падставах і для палепшаньня духоўнага акармленьня Беларускага Народу падзяліць Беларускаю Мітрапалічыю Епархію на пяць асобных Епархій, якія сваімі граніцамі пакрываюцца з адміністрацыйнымі граніцамі падзелу Беларусі на гаўптбэцыркi, а іменна:

1. Мітрапалічая Менская Епархія, абымаючая Гаўптбэцырк-Менск з Гэбітскамісарыятамі: 1. Менск-горад, 2. Менск-навет, 3. Слуцк, 4. Барысаў, 5. Глыбокае, 6. Вілейка.

Тытул Правячага Архіярэя: Архіяпіскап Менскі й Мітрапаліт усея Беларусі.

2. Магілёўская Епархія; абымаючая Гаўптбэцырк Магілёў з Гэбітскамісарыятамі: 1. Магілёў-горад, 2. Магілёў-навет, 3. Бабруйск-горад, 4. Бабруйск-навет, 5. Горкі, 6. Крычэў, 7. Жлобін, 8. Ветка.

Тытул правячага Архіярэя: Япіскап Магілёўскі й Мсьціслаўскі.

3. Віцебская Епархія, абымаючая Гаўптбэцырк Віцебск з Гэбітскамісарыятамі: 1. Віцебск-горад, 2. Віцебск-навет, 3. Оріша, 4. Полацк, 5. Лепель.

Тытул Правячага Архіярэя: Епіскап Віцебскі й Полацкі.

4. Смаленская Епархія, абымаючая Гаўптбэцырк Смаленск з Гэбітскамісарыятамі: 1. Смаленск-горад, 2. Смаленск-навет, 3. Бранск-

горад, 4. Бранск-навет, 5. Невель, 6. Веліж, 7. Ярцэво, 8. Рослаўль.

Тытул Правячага Архіярэя: Епіскап Смаленскі й Бранскі.

5. Наваградзкая Епархія, абымаючая Гаўптбэцырк Баранавічы з Гебітскамісарыятамі: 1. Баранавічы, 2. Наваградак, 3. Ліда, 4. Слонім, 5. Ганічэвічы.

Тытул Правячага Архіярэя: Япіскап Наваградзкі й Баранавіцкі.

У складзе Беларускай Праваслаўнай Царквы лічыць таксама загранічную Беларускую Гродзенскую Епархію, знайходзячуюся ў Усходняй Прусіі цяпер і абымаючую Беластоцкі Бэцырк з Крэйскамісарыятамі: 1. Гродна, 2. Беласток, 3. Бельск, 4. Пружана, 5. Валкавыск, 6. Саколка, 7. Граево.

Тытул Правячага Архіярэя: Япіскап Гродзенскі й Беластоцкі.

5. СЛУХАЛІ: Даклад Прэсэдацеля Сабору Япіскапаў Высокапрэасьвяшчэньнейшага Панцеляймона, Мітрапаліта Менскага й усея Беларусі аб замяшчэньні вакантных Япіскапскіх Кафедр.

ПАСТАНАВЛІ:

1) На кафедру Япіскапа Магілёўскага й Мсьціслаўскага назначыць Прэасьвяшчэньнейшага Філафея (Нарко), япіскапа Слуцкага, вікарыя Высокапрэасьвяшчэньнейшага Панцеляймона, Мітрапаліта Менскага й усея Беларусі.

2) На кафедру Япіскапа Віцебскага й Полацкага назначыць Архімандрыта Афанасія (Мартоса), Члена Мітрапалітальнага Ўпраўленьня Сьв. Праваслаўнай Беларускай Царквы, з вазьвяздзеньнем яго ў сан Япіскапа гэтага 8 сакавіка ў нядзелю Крэстапаклонную ў г. Менску. З прычыны таго, што ў сучасны мамэнт з наводу ваенных дзеяньняў не магчыма яму ўступіць у ўпраўленьне сваёй Епархіяй, даручыць яму тымчасовае ўпраўленьне вакантнай Наваградзка-Баранавіцкай Епархіяй.

3) На кафедру Япіскапа Смаленскага й Бранскага назначыць Протаіерэя Сімеона Сеўбо, па прыняцьцю ім манашаства, вазьвяздзеньню ў сан Архімандрыта й хіратоніі ў сан Япіскапа. Час і места хіратоніі

*прат. С. Сеўбо ў сан Япіскапа даручыць назначыць
Высокапрэасьвяшчэньнейшаму Панцеляймону, Мітрапаліту Ўсея
Беларусі й здзейсьніць хіратонію зь Япіскапамі на яго прыглашэньню.*

*6. СЛУХАЛІ: Прапанова Япіскапа Венядыкта: У ва ўсей Беларускай
Праваслаўнай Царкве знаходзіцца адзін толькі благоўстроены манастыр
у Жыровіцах каля Слоніма ў Наваградзка-Баранавіцкай Епархіі, маючы
гістарычнае значэньне для Беларускага Краю й усімі чцімую
Чудатворную Ікону Божыей Мацеры. Пажадана гэтаму манастыру
прэдаставіць правы Стаўропігіяльнай абіцелі, безпасрэдна залежнай ад
мітрапаліта Ўсея Беларусі.*

*ПАСТАНАВІЛІ: Звольніць Прэасьвяшчэньнейшага Япіскапа
Венядыкта са становішча Настаяцеля Жыравіцкага Ўспенскага
Манастыра, надаць манастыру правы стаўропігіяльных манастыроў,
лічыць Настаяцелем гэтай абіцелі Мітрапаліта Ўсея Беларусі й да
тытула Высокапрэасьвяшчэньнейшага Мітрапаліта Ўсея Беларусі
далучыць наступныя словы: «Сьвяшчэнно-Архімандрыт Жыравіцкія
Сьвято-Успенскія Обіцелі».*

*Прэсэдацель Сабору Япіскапаў Панцеляйман, Божыей Міласьцю,
Архіепіскап Менскі й Мітрапаліт усёя Беларусі.*

*Члены: Венядыкт, Божыей Міласьцю Япіскап Белаастоцкі й
Гродзенскі.*

*Правіцель Дзел Філафей, Божай Міласьцю Япіскап Магілёўскі й
Мсьціслаўскі.*

*Хутка пасья гэтага Сабору беларускіх япіскапаў, 8 сакавіка 1942 г.
мітрапаліт Панцеляймон пры ўдзеле Венядыкта ды Філафея высьвяцілі
архімандрыта Апанаса (Мартаса) у япіскапа Віцебскага й Полацкага.
Пры гэтым Панцеляймон неспадзявана для ўсіх узнагародзіў
Венядыкта тытулам архіепіскапа.*

Беларускія праваслаўны актыў і праваслаўныя вернікі былі

¹¹¹ Маецца на ўвазе Аляксандар Іназемцаў.

незадаволення гэтым чынам мітрапаліта, які дэманстравыўна высунуў на першае месца русафіла Венядыкта. Яны адразу звярнуліся да мітрапаліта з просьбаю ўзнагародзіць тытулам архіепіскапа Філафея з тае прычыны, што ён ёсць першым беларускім архірэем пры мітрапаліце. Мітрапаліт не пагадзіўся з гэтым, але пад ціскам беларускіх праваслаўных вернікаў гэта зрабіў.

9 сакавіка 1942 г. былі ўзноўленыя паседжаныні Сабору епіскапаў. Быў прыняты ўнутраны новазладжаны Статут Святой Беларускай Праваслаўнай Царквы; пастаноўлена «да часу спынення ваенных дзеянняў і да наступнага Сабору епіскапаў Праваслаўнай Беларускай Царквы выбраць заступнікам мітрапаліта Прасьвяшчэннага Філафея (Нарко)»; пастаноўлена выбраць членамі Сьвяшчэннага сыноду Венядыкта, Філафея, а заступнікам — Апанаса (Акт №2 Дзеяння Сабору).

У сувязі зь вялізным навалам царкоўных спраў і неабходнасьці ўпарадкаваць царкоўныя справы ў франтавой тэрыторыі Беларусі, дзе ўладу выконвала вайсковае франтавое нямецкае камандаваньне, беларускі праваслаўны актыў і беларускія архірэі Філафей і Апанас хацелі як мага хутчэй высьвятліць удовага сьвяшчэнніка Сямёна Сеўбу ў епіскапа Смаленскага й Бранскага, каб ён палагоджаў па магчымасьці царкоўныя справы ва ўсёй франтавой зоне Беларусі. У сваю чаргу, Панцеляймон не хацеў мець пры сабе ўладыкаў Філафея й Апанаса, у якіх ён бачыў асобаў, якія часткова яго абмяжоўвалі ў ягоных русафільскіх дзеяньнях. Аднак ён добра ведаў, што сам ня справіцца з усімі беларускімі царкоўнымі справамі, хацеў з дапамогай зрусіфікаванага духавенства адцягнуць беларусізацыю Беларускай Праваслаўнай Царквы, адкладаў хіратонію а. Сямёна Сеўбы і падрыхтоўку Ўсебеларускага Сабору.

Аднак пад ціскам беларускіх праваслаўных вернікаў, якія ясна бачылі русафільскія імкненьні Панцеляймоны й архіепіскапа Веніяміна (які нэгацыўна быў пастаўлены да беларусізацыі й аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы), мітрапаліт вызначыў хіратонію а. Сямёна Сеўбы на 15 сакавіка 1942 г. Аднак пасля падстрыжэньня апошняга ў манахі й узьвядзеньня яго ў сан архімандрыта мітрапаліт

адклаў хіратонію на невядомы час. Ён не жадаў мець пры сабе сьвядомага беларуса япіскапа, якога хацеў зрабіць толькі сваім вікарным архірэем, а не Смаленскім і Бранскім.

Беларускі праваслаўны актыў, назіраючы такую палітыку Панцеляймона і ня маючы ніякіх магчымасьцяў прысьпешыць хіратонію архім. Сыцяпана, змушаны быў праз Генэральны камісарыят Беларусі прысьпешыць хіратонію. Нарэшце 17 мая 1942 г. мітрапаліт Панцеляймон у асысьце Філафея выканалі чын хіратоніі архімандрыта Сыцяпана ў япіскапа Смаленскага й Бранскага.

Адцягваньне хіратоніі Сыцяпана яшчэ больш пацвердзіла тактыку мітрапаліта адкласьці на невядомы час скліканьне Сабору для агалошаньня аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы й працы для падрыхтоўкі гэтага Сабору.

Дня 1 чэрвеня на загад Генэральнага камісарыяту Беларусі Панцеляймон мусіў пакінуць Менск. Ён быў скіраваны ў манастыр у Ляды, каля Менску¹¹².

Перад ад'ездам у Ляды мітрапаліт напісаў Філафею наступнае даручэньне:

*Яго Высокапрэасьвяшчэнству Высокапрэасьвяшчэнайшаму
Філафею, Архіяпіскапу Магілёўскаму й Мсьціслаўскаму*

*З паводу свайго выезда зь Менску на ўвесь час маёй адсутнасьці
паручаю Вам усе справы Беларускай Праваслаўнай Мітраполіі.*

1/VI. 1942 г Мітрапаліт Панцеляймон Менск.

У Лядах мітрапаліт знаходзіўся да канца сьнежня 1942 г., а затым быў пераведзены ў Вялейку. Ён зразумеў, што павінен сумленна й шчыра прыступіць да выкананьня сваіх абавязкаў служэньня беларускаму народу й арганізацыі Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы, якія ён заняў пад уплывам прарасейскага духавенства й дзякуючы нерашучасьці й слабому характару Філафея.

Хутка пасля ад'езду мітрапаліта пад ціскам беларускага праваслаўнага актыву пачалася паважная праца Прадсаборнай Камісіі для агалошаньня аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы. Быў

апрацаваны Статут Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы, палагоджанае пытаньне, хто адчыніць Царкоўны Сабор ды іншыя справы. Мітрапаліт Панцеляймон даў сваю пісьмовую згоду, каб Царкоўны Сабор адчыніў ягоны заступнік архіепіскап Філафей.

БЕЛАРУСКІ ПРАВАСЛАЎНЫ САБОР ЯПІСКАПАЎ І МІРАН У МЕНСКУ

Пасьля пакананьня розных цяжкасьцяў, выкліканых нямецкім акупацыйным урадам, 30 жніўня 1942 г. а гадзіне 4-й па абедзе ў Спаса-Праабражэнскай царкве ў Менску пачалася праца Аўтакефальнага Ўсебеларускага Праваслаўнага Сабору. З гэтай нагоды быў адслужаны ўрачысты малебен.

Філафей падаў да ведама прысутных дэлегатаў Сабору:

З вырашальным голасам:

Ад духавенства Наваградзка-Баранавіцкай япархіі — 17,
ад духавенства Менскай япархіі — 26, разам — 43.

Ад міранаў Наваградзка-Баранавіцкай япархіі — 22,
ад міранаў Мінскай япархіі — 42, разам — 66,
адзін прадстаўнік міранаў ад Смаленскай япархіі.

З дарадчым голасам:

ад духавенства Менскай япархіі — 1,
ад міран — 7.

Госьці:

Ад міран Наваградзка-Баранавіцкай япархіі — 6,
ад духавенства Менскай япархіі — 5,
ад міран Менскай япархіі — 10,
карэспандэнт — 1.

Затым былі зачытаны наступныя прывітаньні:

1) Ад Цэнтральнай Рады Беларускай Народнай Самапомачы:

*Да Ўсебеларускага Праваслаўнага Царкоўнага Сабору ў Менску
Цэнтральная Рада БНР вітае Ўсебеларускі Праваслаўны Царкоўны
Сабор у сталіцы Беларусі і выказвае пажаданьне, каб усе працы Сабору*

*ішлі ў кірунку добра Беларускага народу й аўтакефаліі Беларускай
Праваслаўнай Царквы.*

Цэнтральная Рада БНС

27.8.1942 г. горад Менск

2) Ад Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні:

Ваша Высокапрэасьвяшчэнства!

*Праваслаўная Камісія пры Беларускім Нацыянальным Камітэце ў
Вільні вініуе Вашае Высокапрэасьвяшчэнства з тым, што Вам удалося
давясьці да канца Сьвятую справу ўрэгуляваньня нашае царквы на
тэрыторыі Беларусі.*

*Сьвяшчэнны Беларускі Сабор у нашай сталіцы — гэта гістарычны
акт у гісторыі нашай Царквы, якая, нарэшце, скіне пугу чужынскіх
уплываў, выключна з палітычных мэтаў, трымаўшых Царкву ў няволі.*

*Удзячнае беларускае грамадзянства нашае Віленічыны моліць Бога
аб дараваньні Вам сілаў і здароўя дзеля далейшай працы на карысьць
нашае Царквы і бацькаўшчыны.*

22.8.1942 г. У. Більдзюкевіч¹¹³, старшыня Камісіі, г. Вільня, № 236.

3) Ад праваслаўных беларусаў Смаленішчыны:

Усебеларускаму Праваслаўнаму Сабору ў Менску.

*Праваслаўныя беларусы Смаленішчыны з радасьцю вітаюць
прадстаўнікоў Усебеларускага Праваслаўнага Сабору й жадаюць
Сабору карыснае працы ў кірунку Аўтакефаліі Беларускае Праваслаў-
нае Царквы, якая б узмацніла веру праваслаўную на Беларусі й духова
ўдзвігла Беларускі народ.*

Прадстаўнік Праваслаўных Беларусаў Смаленішчыны Дз. Касмовіч.

4) Ад Праваслаўнай Камісіі пры Беларускім Нацыянальным
Камітэце ў Вільні:

Сьвяшчэннаму Праваслаўнаму Беларускаму Сабору ў Менску Ваша

Высокапрэасьвяічэнства! Ваша Прэасьвяічэнства Айцы духоўныя!

Грамадзяны і грамадзянкі!

Праваслаўная Камісія пры Беларускім Нацыянальным Камітэце ў Вільні, разам зь беларускім праваслаўным грамадзянствам і духавенствам узносіць свае гарачыя малітвы да ўсявышняга, каб Ён дапамог давясць да пажаданага выніку вялікую й сьвятую справу ўрэгуляваньне нашае Царквы на тэрыторыі Беларусі. Дзень 28 жніўня 1942 г., як і Дзень 25 сакавіка 1918 г., увайдзе ў гісторыю нашае Царквы і нашага народу як найвялікшае сьвята. Аб чым мы, праваслаўныя беларусы, маглі толькі летуцець, — здзейснілася. Беларусь будзе мець сваю нацыянальную незалежную Аўтакефальную Царкву. Царква перастане быць аружжам у руках нашых ворагаў дзеля русіфікацыі, або паланізацыі нашага народу. І нарэшце атрымае магчымасьць выконваць свае заданьні: выходзіць верных у хрысьціянскім духу й добрых сыноў сваёй бацькаўшчыны. Хай Усявышні паможэ Вам у гэтай вялікай і сьвятой справе.

22.8.1942 г. №2317. У. Більдзюкевіч, старшыня Праваслаўнай камісіі пры БНК. Вільня.

Пасьля дакладнай дыскусіі над праектам Статуту Аўтакефальнай Беларускай Праваслаўнай Царквы, Статут з малымі папраўкамі быў аднагалосна прыняты Саборам. Сабор пастанавіў, што Статут і акты Сабору павінны падпісаць япіскапы Беларускай Праваслаўнай Царквы.

У канцы апошняга паседжаньня Сабору быў прыняты тэкст пісьмаў да галоў Праваслаўных Аўтакефальных Цэркваў з просьбай даць свой багаслоў на самастойнае жыцьцё Сьвятой Праваслаўнай Беларускай Царкве й прыняць «*Яе ў лік Сясьцёр Сьвятых Аўтакефальных Праваслаўных Цэркваў*».

Быў таксама аднагалосна прыняты тэкст ліста да ўсяленскага канстантынопальскага патрыярха з просьбай выданьня Томасу на Аўтакефалію й прыняцьця БАПЦ у малітаўнае суужыццё.

Усебеларускі Сабор адбыўся пад старшынствам архіепіскапа Філафея ды пры ўдзеле япіскапаў Апанаса й Сьцяпана. Сабор даручыў япіскапам Беларускай Праваслаўнай Царквы давесць да поўнага

зрэалізавання Аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы й згодна з параграфам 113 Статуту *«Кананічнае агалошаньне Аўтакефаліі наступіць пасля прызнання яе ўсімі Аўтакефальнымі Праваслаўнымі Царквамі»*.

На Саборы панавала спакойная рэчовая атмасфера, і пастановы пасля дыскусіі праходзілі згодна дзеля дабра Царквы. Мовай Сабору была мова беларуская.

ПАДЗЕІ ПАСЛЯ САБОРУ

Кіраўніцтва царкоўным жыццём, з-за адсутнасцыю Панцеляймо-на, вёў Філафей. Яму давяраў беларускі праваслаўны актыў і спадзяваўся, што хутка наступіць прыкметная зьмена ў царкоўным жыцці на карысць яе беларусізацыі. Аднак Філафей дзякуючы сваёй слабахарактарнасьці ня мог вырвацца ад уплыву старога зрусіфікаванага духавенства. Лісты да галоў праваслаўных аўтакефальных цэркваў і просьбу Сабору да ўсяленскага патрыярха аб выдачы Томасу на Аўтакефалію Беларускай Царквы япіскапы не падпісалі й ня выслалі. Яны былі задаволеныя, што могуць самі безь перашкодаў мітрапаліта кіраваць сваімі япархіямі. Так мінула амаль восем месяцаў.

Толькі 16 красавіка 1943 г. пры дапамозе беларускага праваслаўнага актыву Панцеляймон вярнуўся ў Менск, каб аформіць пастанову Ўсебеларускага Сабору, падпісаць і выслаць адпаведныя лісты да галоў аўтакефальных цэркваў і далей весці справы БАПЦ.

17 красавіка 1943 г. Царкоўны Синод пад кіраўніцтвам Панцеляй-мона акцэптаваў і падпісаў пастановы Ўсебеларускага Царкоўнага Сабору й адпаведныя лісты да патрыярхаў аўтакефальных праваслаўных цэркваў. Гэтыя лісты былі пераданы генэральному камісару Беларусі да афіцыйнага перасланьня іх адпаведным кіраўнікам аўтакефальных цэркваў.

Няўдачная хіратонія ў япіскапы Раслаўскага, дня 11 чэрвеня 1943 г. архімандрыта Паўла Мялецьева мітрапалітам Панцеляймонам у асысьце Філафея й Сыцяпана й хіратонія гарадзенскага ўдовага

пратаярэя Георгія (Барышкевіча)¹¹⁴, зрусіфікаванага ўкраінца, пратэгавага Венядыкта, у Вене празь мітрапаліта Анастасія (Грыбаноўскага)¹¹⁵, пры ўдзеле мітрапаліта Парыскага Серафіма¹¹⁶, мітрапаліта Бэрлінскага Серафіма¹¹⁷, япіскапа Венскага Васіля¹¹⁸, япіскапа Патсдамскага Піліпа¹¹⁹ й архіяпіскапа Гарадзенскага Венядыкта ясна паказвала царкоўна-палітычны кірунак новага гомельскага архірэя. Гэтыя хіратоніі не дапамаглі царкоўна-беларускай справе, а толькі больш узмацнялі русіфікацыю Беларускай Царквы.

Тым часам пад націскам савецкіх войск немцы адступалі й былі змушаныя ісьці на саступкі беларусам. Доктар Ермачэнка як палітычна непажаданы быў ужо раней высланы зь Беларусі. Была створана Рада Даверу¹²⁰, якую ачоліў старшыня Менску Вацлаў Іваноўскі. Ён быў рыма-каталіком і не цікавіўся справамі Праваслаўнай Беларускай Царквы. Іваноўскі быў забіты ў Менску ў снежні 1943 г. бальшавікамі.

Немцы дазволілі беларусам стварыць сваё антыбальшавіцкае войска БКА й стварыць Беларускаю Цэнтральную Раду (БЦР). Паміж прэзідэнтам БЦР Астроўскім і архіяпіскапам Філафеем не было добрага супрацоўніцтва, бо гэтаму перашкаджала зрусіфікаванае духавенства Беларусі. Замена Філафея япіскапам Сыцяпанам Астроўскаму не ўдалася праз адмову Сыцяпана пераняць становішча Філафея, да таго ж не была атрымана згода мітрапаліта.

У міжчасьці Берасьцейская й Палеская акругі былі далучаныя да ГКБ. 15 траўня 1944 г. Сабор япіскапаў БАПЦ пастанавіў: уключыць акругі Палесься — Пінскую, Палескую й Берасьцейскую — у склад Беларускай мітраполіі й запрапанаваць мітрапаліту Палескаму й Пінскаму Аляксандру, а таксама вікарнаму Палескай япархіі япіскапу Георгію ўвайсьці ў кананічнае падпарадкаваньне блажэньнейшаму мітрапаліту Панцеляймону й усяго Сабору япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы. Праз паўтара месяцы настала эвакуацыя зь Менску. Сабор беларускіх япіскапаў выехаў зь Менску 20 ліпеня 1944 г. у Сасновіцах (Польшча) адбылося паседжаньне Сабору япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы, на якім было сьцьверджана:

«Мітрапаліт Аляксандар і япіскап Георгій не даслалі адпукной граматы ад мітрапаліта Дзяніса, таму мітрапаліта Аляксандра

(Іназемцава) і япіскапа Георгія (Караністава) не лічыць у складзе япіскапаў Беларускай Праваслаўнай Царквы, а Высокапрэсвыячэнна-га архіяпіскапа Іаана¹²¹ лічыць з тымі правамі, якія ён меў у момант уваходу ў склад Сабору Беларускіх япіскапаў, і як уперад цітулаваць яго архіяпіскапам Палескім і Брэсцкім».

Падпісалі: Прэсдаецель Сабору Мітрапаліт Панцеляймон. Члены: Венядыкт, архімандрыт Гродзенскі й Беластоцкі, Філафей, архіяпіскап Магілёўскі й Мсцьціслаўскі, Іаан, архіяпіскап Палескі й Брэсцкі, Афанасій, япіскап Полацкі й Віцебскі, Сьцяпан, япіскап Смаленскі й Бранскі, Грыгоры, япіскап Гомельскі й Мазырскі.

ЯПІСКАП СЬЦЯПАН У СМАЛЕНСКУ

Сьцяпан (Сеўба) — хіратонія якога ў япіскапа Смаленскага й Бранскага адбылася 17 траўня 1942 г. у Менску праз Панцеляймона й архіяпіскапа Філафея — хутка пасяля яе пераехаў у Смаленск.

Пасяліўся ён у царкоўным будынку Сабору. За часоў балышавіцкіх Сабор быў нячынны й толькі пасяля заняцця Смаленску немцамі быў перададзены нямецкім вайсковым камандаваньнем жыхарам Смаленску для рэлігійнага карыстаньня.

З прыездам япіскапа ў Смаленск царкоўнае жыцьцё ў акрузе пачало хутка пашырацца й узмацняцца. Жыхары Смаленскага раёну масава прыходзілі на багаслужбы, якія адпраўляў Сьцяпан. Сабор быў заўсёды перапоўнены вернікамі. Сяляне, расчужэньня Божай службай, прыгожым сьпевам хору й архірэйскім служэньнем, сьлёзна маліліся перад Цудатворнай Іконай Смаленскай Божай Маці.

У сьвяточныя дні з самага ранку тысячы вернікаў, маладых і старэйшых, чакалі на ўладыку Сьцяпана, каб у яго паспавадацца й прыняць сьвятое прычасьце альбо пахрысьціць дзяцей.

Сьцяпан самастойна працаваў для пашырэння й узмацненьня

¹¹² Сёньня — Смалявіцкі раён.

праваслаўнай веры й беларускасці на Смаленшчыне. На жаль, праваслаўнае духавенства ў Смаленску й акрузе — як і па ўсёй Усходняй Беларусі — было вынішчанае праз НКВД. Япіскап змушаны быў высыліць у акругу малападрыхтаваных сьвятароў. Нягледзячы на свае пажылыя гады, дзякуючы сваёй няўтомнай энэргіі й бясстрашшу, япіскап Сьцяпан стараўся заўсёды, не зважаючы на мажлівую небясьпеку з боку ворагаў Хрыста, усюды дапамагчы сваёй царкоўнай пастве.

Незабыўнай для Смаленску засталася царкоўная ўрачыстасьць сьвята Хрышчэньня ў студзені 1943 г. у Смаленскім саборы й царкоўная працэсія на Вадохрышча да Дняпру ў суправаджэньні шматтысячнага натоўпу вернікаў на чале зь Сьцяпанам, а таксама асьвячэньне ярданскай вады. Гэтая царкоўная ўрачыстасьць задэманстравала ўсім вялікае й глыбокае рэлігійнае ўчуцьцё жыхароў Смаленшчыны.

Япіскап Сьцяпан да апошняга дня нямецкай акупацыі Беларусі не пакідаў сваіх вернікаў, заставаўся ў франтавой зоне Беларусі й безбязна выконваў свае архіпастырскія абавязкі сярод сваёй беларускай паствы.

Пасьля адступленьня нямецкіх акупацыйных войск са Смаленску ён пераехаў у Воршу, а затым — у Барысаў, які зноў быў далучаны да франтавой зоны вайсковага нямецкага камандаваньня. З гэтых гарадоў Сьцяпан абслугоўваў вернікаў франтавой зоны Беларусі.

СТАНІСЛАЎ СТАНКЕВІЧ¹²² У СМАЛЕНСКУ¹²³

Бачачы посьпехі Беларускага краёвага войска — ОД, Г. Крац, незадаволены расейскімі тэндэнцыямі бургамістра Мяньшагіна, са згоды вайсковага франтавага камандаваньня запрапанаваў Астроўскаму вызначыць беларускага кандыдата на месца бургамістра.

Гэтае адказнае становішча мусіў заняць адказны й вопытны ў адміністрацыі беларускі палітычны дзеяч. Пасьля нарады (Астроўскі, Вітушка ды я) вырашылі прапанаваць Станіславу Станкевічу, бургамістру Барысаву, заняць гэтае важнае становішча з мэтай

мацнейшай беларусізацыі старажытнага беларускага гораду.

Станіслаў Станкевіч згадзіўся пераняць гэтае становішча. Ён прыехаў у Смаленск абгаварыць справу пераняцця абавязкаў. Вечарам таго ж самага дня пачалася штодзённая вячэрняя бамбёжка гораду савецкімі самалётамі. Нямецкія пражэктарныя прамяні з усіх бакоў Смаленску асвятлялі савецкія самалёты. Гул бомбаў і снарадаў нямецкіх зянітак напоўніў паветра гораду. Станіслаў Станкевіч адразу адмовіўся пераняць пасаду бургамістра й першым цягніком выехаў назад у Барысаў. Такім чынам скончылася магчымасць пераняцця беларускай адміністрацыі і цывільнага кіраўніцтва гораду.

Смаленск знаходзіўся ў франтавой зоне Беларусі, і штодзённыя вячэрныя й начныя бамбёжкі гораду для нас былі нармальным з'явішчам, штодзённым спосабам жыцця.

ДАЛЕЙШАЯ ДЗЕЙНАСЬЦЬ У ФРАНТАВОЙ ЗОНЕ

Я з дапамогай япіскапа Сыцяпана ладзіў для ОД — БКВ набажэнствы й царкоўныя свята, асабліва падчас Калядаў, Вялікадня й Сёмухі. На гэтае быў атрыманы дазвол і падтрымка генэралаў Поола й Тэсмера. Байцы й камандзіры ОД — БКВ былі задаволеныя стаўленьнем да іх свайго камандаваньня, немцаў і насельніцтва, якое яны ахоўвалі ад тэрору СС і лясных бандаў. Таксама патрыятычнае выхаваньне празь сяброў БНП упэўніла іх у тым, што яны ёсць перадавое Беларускае войска, якое змагаецца за вольнасьць і аднаўленьне сваёй Беларускай Дзяржавы. Гэта быў адкрыты пароль, які я зь Міхасём Вітушкам пашыралі сярод байцоў і камандзіраў Беларускага краёвага войска — ОД. Гэта была небясьпечная палітычная лінія, але яе неафіцыйна падтрымлівала галоўнае франтавое камандаваньне, асабліва генэрал

¹¹³ **Більдзюкевіч Усевалад** (1879—1944), беларускі праваслаўны сьвецкі дзеяч. Нарадзіўся ў Менску. У 1918—1919 гг. — радны БНР. З 1919 г. жыў у Вільні, быў адным зь ініцыятараў беларусізацыі праваслаўнай царквы і ейнай аўтакефаліі. Рэдагаваў часопіс «Сьветач Беларусі».

Тэсмер і Смаленская фэльдкамэндатура.

Сетка БНП хутка пашырылася па ўсёй Смаленшчыне. Праз Рослаўль, які належаў да Смаленскай акругі, я меў сталую лучнасьць з сябрамі БНП Бранскае акругі.

ЦК БНП працаваў па раней выпрацаваным пляне ў напрамку арганізацыі Збройных Беларускіх Сілаў і пашырэнні сеткі БНП для ўзмацнення дзейнасьці антыкамуністычнай і антыфашысцкай партызанкі ў залежнасьці ад бегу вайскова-палітычных падзеяў. Аднак для мабілізацыі ўсіх народных сілаў і рэсурсаў Беларусі патрэбны быў беларускі ўрад. Канчатковай пастановы па вылучэньні асобы, якая б першапачаткова ўзначаліла гэты ўрад, ЦК Беларускай Незалежніцкай Партыі яшчэ ня вынес. Каб прыняць такое рашэньне, патрэбны быў пэўны час для назіраньня за палітычнай і адміністрацыйнай дзейнасьцю вядучых беларускіх дзеячоў.

Аднак час хутка мінаў. Згодна зь верагоднымі вайсковымі крыніцамі ў франтавых колах, здавалася, што ў нямецкай нутранай і вонкавай заходняй палітыцы могуць адбыцца радыкальныя зьмены: гітлераўскі рэжым будзе заменены дэмакратычным вайсковым урадам, які заключыць мір з заходнімі дзяржавамі, якія, у сваю чаргу, разумеюць вялікую небяспэку для вольнага свету ў пашырэнні імперыялістычнага маскоўскага камунізму. Меркавалася, што немцы супольна з заходнімі саюзнікамі, з дапамогай арганізаваных вайсковых сілаў паняволеных Масквою народаў, разаб'юць сталінскі камуністычны рэжым і зьнішчаць сусьветную камуністычную пагрозу для ўсяго свету.

У выпадку, калі ня дойдзе да вайсковага путчу нямецкай арміі, застаецца другая магчымасьць для аднаўленьня вольнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Мы былі ўпэўненыя, што заходнія адказныя дзяржаўныя асобы разумеюць маскоўска-камуністычную небяспэку для ўсяго сьвету й супольна зь немцамі ці пасья перамогі над Гітлерам дапамогуць паняволеным Масквою народам адбудаваць сваю дзяржаўнасьць.

Пасья доўгага й усебаковага аналізу дзейнасьці паасобных беларускіх палітычных і адміністрацыйных дзеячоў, сябры ЦК Беларускай Незалежніцкай Партыі прыйшлі да высновы, што ў сучасны

момант найбольш адпаведнай асобай, здольнай ачоліць беларускі ўрад, ёсць Радаслаў Астроўскі.

Працуючы з Астроўскім амаль два гады на фронце й жывучы гэты час пад адным дахам, абменьваючыся зь ім думкамі й меркаваннямі пра ўсе палітычныя й грамадзкія праблемы ды справы, мы лепш даведаліся адзін аднаго. І, нарэшце, распавялі яму пра існаваньне на Беларусі тайнай арганізацыі Беларускай Незалежніцкай Партыі й пра яе пляны. Мы прапанавалі яму ў патрэбную «Х»-хвіліну ўзначаліць Беларускі ўрад. Радаслаў Астроўскі прыняў гэтую прапанову, бо быў упэўнены, што яго падтрымае і палітычна, і збройна шматтысячнае Беларускае краёвае войска — ОД¹²⁴.

Мы прапанавалі Радаславу Астроўскаму пакінуць франтавую зону нібыта з прычыны хваробы й неабходнасьці вярнуцца ў Баранавічы да дачкі й зяця (Галіны і Мікалая Мінкевічаў¹²⁵. — *Рэд.*), дактароў мэдыцыны, на «лячэньне». А насамрэч, каб выкацаць момант і быць на месцы падчас меркаваных палітычных зьменаў. Тады, у належную хвіліну, ён зможа весці адпаведныя перамовы з новым нямецкім урадам ці з заходнімі сіламі пра далейшае супольнае змаганьне беларускага народу супраць сталінскага рэжыму, за аднаўленьне Беларускай Народнай Рэспублікі. Астроўскі з такой прапановай пагадзіўся й пачаў падрыхтоўваць Г. Крааца да свайго ад'езду з франтавой зоны ў Баранавічы для «лячэньня». Нарэшце, у кастрычніку 1943 г. ён выкарыстаў пераезд Крааца з Магілёва й, згодна з нашай зь ім дамоўленасьцю, пакінуў франтавую зону.

УЛАСАЎ У СМАЛЕНСКУ

У той час як на ўсім абшары Смаленскай акругі ідэя ўтварэньня беларускага ўраду ды аднаўленьня вольнае беларускае дзяржавы знаходзіла моцную падтрымку сярод насельніцтва Смаленшчыны, у самым Смаленску яна спаткала вялікія перашкоды. Тут з дапамогай вайсковых нямецкіх колаў, ужо адразу пасля нямецкай акупацыі Смаленску (16.7.1941), гарадзкую ўправу, як было ўжо сказана, апанавала моцная расейская група пад кіраўніцтвам бургамістра

гораду Мяншагіна.

Гэтая група была пад уплывам моцным прыбылых сюды з Захаду расейскіх салідарыстаў НТС-цаў¹²⁶ з Гандуком на чале.

Спробы адчыніць у Смаленску беларускія школы, увесці ў гарадскую ўправу беларускую мову і абсаdziць управу беларускім пэрсаналам, нягледзячы на прыхільнае да беларусаў стаўленьне кіраўніка VII аддзелу цывільнага кіраўніцтва Смаленскай палявой камэндатуры Г. Крааца і галоўнага кіраўніка гэтага аддзелу пры Галоўным камандаваньні Сярэдняга фронту генэрала Ганса Тэсмэра, напатыкаліся на адпор расейскай гарадзкой адміністрацыі на чале зь Мяншагіным.

Нямецкі аддзел вайскавай прапаганды, які складаўся пераважна зь немцаў прарасейскага ўхілу з балтыйскіх краінаў альбо зь немцаў, якія выхоўваліся яшчэ ў царскай Расеі, падтрымоўваў прарасейскія погляды і настроі Смаленскай адміністрацыі. Генэрал Пооль, камандуючы Смаленскай фэльдкамэндатурай, спачатку ставіўся да гэтага пытаньня нэўтральна — ён меў свае вайсковыя клопаты, якія прычынялі немцам

¹¹⁴ **Рыгор (Георгі Барышкевіч, 18.04.1889 — 26.10.1957).** Нарадзіўся ў вёсцы Межрынскай (сёньня Ровенская вобласьць, Украіна). Скончыў Валынскую сэмінарыю (1910), Імпэратарскую духоўную акадэмію ў Казані (1914). Служыў на Валыні, быў настаўцелем сабору ва Ўладзімеры-Валынскім (1927—1932), затым у Крамянцы. Са студзеня 1939 г. — настаўцель сабору ў Гародні. У 1942 г. пастрыжаны ў манахі пад імем Рыгора (Грыгорыя), узьведзены ў архімандрыты, а ў кастрычніку 1943 г. прызначаны япіскапам Гомельска-Мазырскім. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. У 1946 г. перайшоў у лона РЗПЦ. З 1947 г. — япіскап Манрэальскі й Усходнеканадзкі, з 1954 г. — архіяпіскап. У 1954 г. узначаліў Чыкаска-Кліўлэндзкую япархію (з 1957 г. — япархія Чыкаска-Дэтройткая й Сярэдняга Захаду).

¹¹⁵ **Анастасій (Аляксандар Грыбаноўскі, 6.08.1873 — 22.05.1965).** У 1906—1918 гг. займаў пасады япіскапа Серпухаўскага, архіяпіскапа Кішынёўскага й Хоцінскага. З 1919 г. — на эміграцыі. У жніўні 1936 г. выбраны кіраўніком Расейскай Зарубежнай Праваслаўнай Царквы. З 1950 г. жыў у ЗША.

у Смаленшчыне лясныя банды, арганізаваныя маскоўскім партыйным дэсантам. Сваё стаўленне да гэтага пытаньня генэрал Пооль тлумачыў тым, што армія змагаецца з ворагам і не займаецца палітыкай, таму ў адміністрацыйным ужытку акругі захоўвае тую мову, якая прадпісана

¹¹⁶ **Серафім (Аляксандар Лук’янаў, 23.08.1879 — 18.02.1959).** У 1927—1945 гг. узначальваў Заходнеэўрапейскую япархію РЗПЦ (зь месцапражываньнем у Парыжы). У 1945 г. вярнуўся ў лона Маскоўскага патрыярхату, узначаліў Заходнеэўрапейскі экзархат РПЦ. З 1954 г. жыў у СССР.

¹¹⁷ **Серафім (Карл Георг Альбэрт Лядэ, 1893 — 14.09.1950).** Нарадзіўся ў Ляйпцыгу ў пратэстанцкай сям’і. У 1904 г. перайшоў у праваслаўе пад імем Серафім. Скончыў Санкт-Пецярбургскую духоўную сэмінарыю, у 1912—1916 гг. вучыўся ў Маскоўскай духоўнай акадэміі. Служыў вайсковым каплянам у царскай арміі. У 1923 г. пастрыжаны ў манахі й хіратанізаваны абнаўленцамі (крыло РПЦ, што падтрымала савецкую ўладу) у япіскапа Ахтырскага (горад у Сумскай вобласьці Ўкраіны). З 1930 г. жыў у Нямеччыне. Перайшоў у РЗПЦ. З 1938 г. узначаліў япархію РЗПЦ у Нямеччыне, з 1942 г. узначальваў Сярэднеэўрапейскую мітрапалітальную акругу.

¹¹⁸ **Васіль (Васіль Паўлоўскі, 21.11.1880 — 1945).** Нарадзіўся ў Казані. У 1935—1939 гг. — дэкан тэалягічнага факультэту Харбінскага інстытуту Сьвятога Ўладзімера. У 1939 г. хіратанізаваны ў япіскапа Венскага. Памёр у Лодзі (Польшча).

¹¹⁹ **Піліп (Іаган Гарднэр, 9.12.1898 — 26.02.1984).** Нарадзіўся ў Севастопалі ў сям’і фабрыканта, выхадца з Шатляндзі. У дзяцінстве перайшоў у праваслаўе. Скончыў тэалягічны факультэт Бялградзкага ўнівэрсытэту (1928). Выкладаў грэцкую мову, літургіку й царкоўныя сьпевы ў сэмінарыях у Бялградзе й Цэцінье (Югаславія). У 1936 г. пастрыгся ў манахі пад імем Піліп. Працаваў у Палестыне, Вене, Бэрліне. У 1942 г. быў узьведзены ў сан япіскапа Патсдамскага. У 1945 г. зьняў зь сябе манаскі сан і ажаніўся. З 1954 г. выкладаў расейскае літургічнае музыказнаўства ў Мюнхенскім унівэрсытэце. Абараніў дысэртацыю пра старажытныя царкоўныя сьпевы. Доктар філязофіі. Іаган фон Гарднэр вядомы як кампазытар, аўтар духоўна-музычных твораў, адзін з найлепшых знаўцаў царкоўных сьпеваў на эміграцыі. Памёр у Мюнхене.

была да нямецкай акупацыі занятых абшараў СССР.

У канцы 1941 г. Мяншагін з групай сваіх смаленскіх прыхільнікаў наведаў Бэрлін, дзе быў прыняты адпаведнымі нямецкімі прадстаўнікамі, прыхільнікамі расейскіх недзялімаўцаў-«анты-сталінцаў». Мяншагін перадаў ім пэтыцыю ад смаленскай ініцыятыўнай групы (якую потым фікцыйна назвалі «Смаленскім Камітэтам») для перадачы Гітлеру, аб утварэньні Расейскага цэнтральнага кіраўніцтва для супольнай зь немцамі барацьбы супраць сталінскага рэжыму.

Уласаў з дапамогай нямецкіх русафілаў вырашыў выкарыстаць гэтую смаленскую ініцыятыву, каб ачоліць заплянаванае расейскае антысталінскае кіраўніцтва і Расейскую вызвольную армію, якую ён спадзяваўся арганізаваць на акупаванай немцамі тэрыторыі СССР.

У канцы лютага 1943 г. нямецкія прыхільнікі Ўласава з прапагандыскага аддзелу прывезьлі Ўласава на абшары Сярэдняга адцінку фронту на Беларусь, з надзеяй арганізаваць тут аб'яднаныя антысталінскія вайсковыя аддзелы — *Российскую освободительную армию* (РОА).

Уласаў адразу прыехаў у Смаленск. Беларускае насельніцтва ў Смаленску і Смаленшчыне ня выявіла ніякага энтузіязму падчас ягонага пабыту ў Беларусі. У Смаленску Ўласаў выступаў у залі мясцовага тэатру, дзе сабраліся ў балышыні працаўнікі гарадзкой управы і іншых гарадзкіх прадпрыемстваў, а таксама група русіфікаваных жыхароў Смаленску са сваімі расейскімі прыяцелямі. Я, Астроўскі і Вітушка ў спатканьні ўдзелу ня бралі.

Са слоў Мікалая Нікіціна, заступніка Р. Астроўскага на Смаленскую акругу, вельмі прыемнага і талерантнага супрацоўніка, былога

¹²⁰ **Рада Даверу**, дарадчы орган з прадстаўнікоў беларускай грамадзкасьці пры генэральным камісары Беларусі В. Кубэ. Створана 27 чэрвеня 1943 г. у складзе В. Іваноўскага (старшыня), Юрыя Сабалеўскага (намесьнік і прадстаўнік ад Баранавічаў), Надзеі Абрамавай, Міхася Ганька, Аўгена Калубовіча, Канстанціна Рабушкі (усе — Менск), а таксама дзевяці прадстаўнікоў іншых акругаў ГКБ.

прафэсара Віцебскага вэтэрынарнага інстытуту, які адбыў 10-гадовую высылку ў Казахстане, Уласаў заклікаў прысутных падтрымаць тэзы фікцыйнага Смаленскага камітэту — змаганьне супраць сталінскага рэжыму за вольную Расею. На другі дзень свайго пабыту ў Смаленску Уласаў наведваў мяне, у той час начальніка Смаленскага акруговага ОД — Беларускага краёвага войска. Ён распавёў пра сваю мэту вызваленьня Расеі ад бальшавіцкага рэжыму і запрапанаваў мне супольнымі сіламі ісьці да мэты — зьнішчэньня бальшавізму і ўваходу Расеі ў «Новую Эўропу». Уласаў ужо быў пайнфармаваны пра арганізацыю Беларускага краёвага войска (БКВ — ОД), яго баявую сілу, палітычную і вайсковую надзейнасьць байцоў і камандзіраў, а таксама вялікія посьпехі ў Бранскай і Смаленскай акругах. Выслухаўшы думкі і пажаданьні Ўласава, я адказаў, што беларускі народ і БКВ — ОД змагаюцца ня толькі супраць сталінскага рэжыму, але і за вызваленьне беларускага народу з путаў акупацыйнай няволі і тэрору, за аднаўленьне вольнай і незалежнай Беларускай Дзяржавы.

Я сказаў, што гатовы зь ім супрацоўнічаць пад умоваю, што ён (Уласаў), Расейскі вызвольны камітэт з новым расейскім урадам прызнаюць і загантуюць Беларусі незалежнасьць. Толькі як роўныя партнэры Беларусь і Расея могуць тады супольна змагацца супраць агульнага ворага. Толькі такім прызывам і клічам можна змабілізаваць беларускае насельніцтва на барацьбу супраць ворагаў незалежнасьці беларускага народу, на барацьбу супраць акупантаў Беларусі. На заўвагу, што Смаленшчына і Браншчына — гэта расейскія землі, я зазначыў, каб ён лепей пазнаёміўся з гісторыяй беларускага народу і змаганьнем Браншчыны і Смаленшчыны супраць Масквы, якая іх царскім самадзяржаўем і ленінскім камунізмам паняволіла і далучыла

¹²¹ **Іаан Лаўрыненка** (? — 12.10.1985), япіскап Ковельскі (1941), архіяпіскап Палескі й Берасьцейскі (1943). Улетку 1944 г. выехаў у Нямеччыну. Быў настояцелем Сьвята-Ўладзімерскай царквы ў Марыенбадзе. У 1946 г. вярнуўся ў СССР. Быў япіскапам Пермскім (1946), архіяпіскапам Алма-ацінскім (1956), Чалябінскім і Златаўскім (1957), Кастрэмскім (1961).

да Расеі.

Калі Ўласаў адзначыў, што ўчарашняе ягонае спатканьне з жыхарамі Смаленску сьведчыць пра расейскае ўчуцьцё прысутных смаленцаў, я адказаў, што яго спатыкалі расейская шавіністычная адміністрацыя, насланая яшчэ маскоўскім сталінскім рэжымам, з цяперашнім НТС-скім прарасейскім уплывам і публіка, зацікаўленая толькі ягоным палітычным выступленьнем. Карэннае беларускае насельніцтва не рэагавала на прызывы і стараньні расейскай адміністрацыі збройна змагацца супраць сталінскага рэжыму і маскоўскіх бандаў за аднаўленьне Расеі.

Уласаў на гэта ня змог нічога адказаць. Ён далей упэўніваў мяне, што перадусім павінен быць пераможаны супольны вораг — Сталін і ягоны рэжым, а потым народ сам будзе вырашаць пытаньне аб сваёй будучыні і дзяржаўнай прыналежнасьці. Цяпер жа вырашэньне гэтага пытаньня можа палітычна зашкодзіць у змаганьні супраць сталінскага рэжыму. Я адказаў, што згодна з воляй беларускага народу ў сьнежні 1917 г. на Ёсебеларускім Кангрэсе ў Менску 25 сакавіка 1918 г. была агалошаная незалежнасьць Беларускай Народнай Рэспублікі. БНР Масква сілаю здушыла і ў 1919 г. тут, у Смаленску, агалосіла БССР, якую абмежавала да шасьці раёнаў Менскай губэрні. Толькі на вострыя пратэсты беларускага народу Масква пашырыла межы БССР. Аднак вялікую частку Смаленшчыны і Браншчыны і іншыя спрадвечныя беларускія землі анэксавала да РСФСР.

Уласаў зь вялікім зацікаўленьнем слухаў мяне. Ён зразумеў слушнасьць пастаўленых мною ўмоваў для супрацоўніцтва, але ня мог ці не хацеў іх выканаць. Ён падзякаваў за шчыра выказаныя думкі і асабіста пераканаўся ў патрыятычнасьці і нацыянальнай сьвядомасьці беларускага народу. Уласаў таксама пераканаўся, што адным толькі клічам барацьбы супраць сталінскага камуністычнага рэжыму ён не аб'яднае ў сваіх шэрагах народы СССР.

Уласаў не спаткаўся з намесьнікам Смаленскай акругі Радаславам Астроўскім. Яго цікавіла выключна мілітарная сіла Беларускага краёвага войска і магчымасьці ўключэньня яго ў праектаваную Расейскую вызвольную армію, якую ён меў надзею арганізаваць.

Пасьля пабыту ў Смаленску Ўласаў наведаў казацкае вайсковае фармаваньне ў Магілёве і таксама гарадзкую ўправу ў Бабруйску. Тут яго, як прадстаўніка Расейскай вызвольнай арміі, вельмі холадна прыняў старшыня гораду беларус Крупеня. З Бабруйску Ўласаў хутка выехаў, каб наведць яшчэ пару расейскіх аддзелаў, складзеных з былых расейскіх ваеннапалонных, пры нямецкіх вайсковых частках, адкуль вярнуўся назад у Бэрлін.

Ягоны прыезд на тэрыторыю Ўсходняй Беларусі не пацвердзіў надзеі прарасейскага нямецкага кірунку. Беларускае насельніцтва і БКВ — ОД не падтрымалі ідэю стварэньня Расейскай вызвольнай арміі. Таксама франтавыя чырвонаармейцы не паддаліся ўласаўскай прапагандзе, якую ён лістоўкамі з дапамогай нямецкіх самалётаў раскідаў па-за лініяй фронту. Сталінская прапаганда, падмацаваная сьведчаньнямі былых ваеннапалонных, якія перажылі ў нямецкім палоне цяжкія хвіліны і паўцякалі зь яго і былі перапраўленыя назад за лінію фронту маскоўскімі дэсантнікамі, мела сярод Чырвонай арміі посьпех. Лік перабежчыкаў з Чырвонай арміі значна паменшыўся. Лічба вайсковых аддзелаў, створаных з расейскіх ваеннапалонных, якія

¹²² **Станіслаў Станкевіч** (23.02.1907—6.11.1980), грамадзка-культурны дзеяч; літаратуразнаўца. Доктар філялёгіі (1936). Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Барысаву, намесьнік прэзыдэнта БЦР на Баранавіцкую акругу. Зь лета 1944 г. на эміграцыі. Радны БНР. Займаўся грамадзка-культурнай дзейнасьцю, рэдагаваў газэты «Бацькаўшчына», «Беларус» (1963—1980), працаваў на радыё «Свабода».

¹²³ Чытаючы гэты падразьдзел, варта ўлічваць наступную акалічнасьць. Пасьля 1945 г. Дзьмітры Касмовіч застаўся прыхільнікам Беларускае Цэнтральнае Рады, а Станіслаў Станкевіч стаў адным з рэаніматарай Рады БНР. Прычым, рэдагуючы газэту «Бацькаўшчына», Станкевіч неаднаразова зь яе старонак паліваў брудам прыхільнікаў БЦР, абвінавачваючы іх у супрацоўніцтве з фашыстамі й пэрсанальным удзеле ў вынішчэньні людзей падчас нямецкай акупацыі, чамусьці «забываючыся» на сваё бурмістарства ў Барысаве й працу на пасадзе намесьніка прэзыдэнта БЦР на Баранавіцкую акругу (Гл. арт. «Хто гэтакія квісьлінгі?». Бацькаўшчына, 15 лістапада 1948 г.).

ўцякалі ў лес да «партызанаў» і далучаліся да лясных бандаў, павялічвалася. Так, напрыклад, у Смаленшчыне, улетку пайшоў у лес да лясных бандаў злучаны казацкі аддзел і іншыя расейскія злучэнні.

Нашыя зь Вітушкам прызывы да «партызанаў», якія раскідаліся і пашыраліся па смаленскіх лясах і гарантавалі свабоду вяртання ў свае вёскі і магчымасць адбудовы сваёй бацькаўшчыны, выклікалі пазытыўны вынік. Гэтак званыя партызаны, якіх маскоўскія дэсанты і папярэднія карныя акцыі аддзелаў СС і СД змусілі далучыцца да лясных бандаў, масава адгукнуліся.

Яны з распаўсюджанымі намі лістоўкамі са зброяй вярталіся з лесу ў свае вёскі і добраахвотна ўступалі ў шэрагі БКВ — ОД. Яны з перакананнем і адвагай змагаліся супраць дывэрсійных маскоўскіх бандаў, за лепшую долю сваёй сям’і, сваёй Бацькаўшчыны.

Не было ніводнага выпадку вяртання іх да лясных бандаў. Наадварот, арганізаваліся прытворныя «партызанскія» аддзелы, якія празь Дзямідаўскія лясы закідваліся на тэрыторыю за фронтам, для правядзення баявой выведкі, неабходнай для ўтрымання гэтага фронту. Яны добра ведалі ўсе дзейныя на гэтым адцінку фронту «партызанскія» злучэнні і іхных камандзіраў, а таксама паролі лясных бандаў. Яны былі вялікай дапамогай Штабу БКВ — ОД у абароне жыхароў Смаленшчыны і ўтрымання франтавой лініі БКВ — ОД.

МАГІЛЁЎСКІ ПЭРЫЯД

У ліпені 1943 г. я пераехаў у Магілёў. Акругу застаў амаль у такім жа стане, як Смаленскую ў красавіку 1942 г. На чале Магілёўскай акруговай управы стаяў расеец Філатаў, якога падтрымлівалі нямецкія русафілы.

Нямецкая фэльдкамэндатура і мясцовыя ортскамэндатуры, пад уплывам вайсковага прапагандовага аддзелу ўжо з самага пачатку акупацыі, абсаджвалі вядучыя адміністрацыйныя пасады расейцамі, а калі былі на гэтых пасадах беларусы-патрыёты, як у Бабруйску бургамістр гораду Крупеня, то забаранялі ім узмацняць сярод насельніцтва беларускі патрыятычны дух.

Насельніцтва Магілёўшчыны, як і іншых карэнных беларускіх акругаў, цягнула ад лясных бандаў, арганізаваных маскоўскім дэсантам, і ад карных акцыяў нямецкага СС. Гэтыя абставіны толькі павялічвалі сілы лясных бандаў. Насельніцтва Магілёўшчыны і іншых беларускіх акругаў было вельмі ўстрыманае да немцаў і да прарасейскай антысталінскай прапаганды. Яны чакалі і шукалі свайго беларускага, роднага закліку да змагання за сваю вольнасьць, за сваю бацькаўшчыну Беларусь. Яно не прыняло і адкінула ўласаўскую прапаганду змагання за «Новую Эўропу», у якой лёс Беларусі будуць вырашаць усе іншыя, а ня сам беларускі народ.

Акруговае ОД, якім кіравалі пераважна расейцы, было неактыўным, ня мела мэты змагання і не падтрымоўвалася насельніцтвам. Расейскія камандзіры ОД былі безыніцыятыўнымі і сядзелі бязвыезна ў раёнах. Лясныя банды былі ў акрузе гаспадарамі.

Я быў змушаны адразу рэарганізаваць акруговае ОД і ператварыць яго ў сапраўднае Беларускае краёвае войска з заданьнем змагацца за вызваленне свайго бацькаўшчыны Беларусі ад акупантаў. Я хутка арганізаваў аддзел контрвыведкі, які даў карціну сытуацыі ў акрузе і ОД. Арыентуючыся ў сытуацыі, я паставіў генэрал-камэнданту Магілёўскай фэльдкамэндатуры ўмовы для працы і ўзмацнення БКВ — ОД. Я запатрабаваў, каб «партызаны», якія добраахвотна вярталіся з лясных бандаў на прызывы акруговага кіраўніцтва БКВ — ОД, былі амніставаныя і маглі свабодна працаваць у сваіх вёсках або ўступаць у шэрагі БКВ — ОД і ўзмоцніць баявую сілу БКВ у Магілёўшчыне. Паінфармаваны франтавым камандаваньнем аб вялікіх поспехах БКВ — ОД у Браншчыне і Смаленшчыне, генэрал пагадзіўся з маёй прапонай.

Я рэарганізаваў акруговы штаб БКВ — ОД, папоўніў яго камандзірамі, забранымі з Смаленску, на чале з начальнікам штабу ОД палкоўнікам Пятровым (псэўданім).

Хутка ў раённых цэнтрах і вёсках Магілёўшчыны пачалі павялічвацца сілы БКВ — ОД і паўставалі новыя апорныя пункты. Былі пашыраныя новаарганізаваныя курсы для падафіцэрскага складу пад кіраўніцтвам былых камандзіраў Чырвонай арміі.

У гэты час Краац быў пераведзены зь VII вайсковага аддзелу на фронт. Р. Астроўскі, які рэарганізаваў кіраўніцтва Магілёўскай гарадзкой управы, на чале якой паставіў беларуса Н. і дапамог д-ру Сыяпанаву адчыніць Мэдычны інстытут, выкарыстаў перавод на фронт Крааца, пакінуў Магілёў і выехаў у Баранавічы, да дачкі-лекаркі на «лячэньне». У Баранавічах, згодна з распрацаваным ЦК БНП плянам, ён павінен быў выкарыстаць адпаведныя ўмовы, каб утварыць і ачоліць беларускі ўрад, для мабілізацыі ўсіх народных сілаў і рэсурсаў, неабходных для змаганьня за незалежную і вольную Беларусь, за аднаўленьне Беларускай Народнай Рэспублікі.

Я, як вызначаны Галоўным франтавым камандаваньнем інспэктарам усіх Беларускіх збройных сілаў БКВ — ОД на франтавым абшары Беларусі, яшчэ раз запэўніў Р. Астроўскага, што БКВ — ОД падтрымае ягоную кандыдатуру на гэтае адказнае становішча, і дадаў, што БКВ — ОД будзе змагацца супраць кожнага акупанта за Вольную і Незалежную Беларускую Дзяржаву.

Я выклікаў са Смаленску Міхася Вітушку, які дапамагаў мне ў працы.

¹²⁴ Радаслаў Астроўскі быў цалкам незалежнай і вопытнай палітычнай фігурай, каб кіравацца дырэктывамі БНП.

¹²⁵ **Мікалай Мінкевіч** (1909—1980), беларускі грамадзкі дзеяч. Нарадзіўся ў сям’і праваслаўнага сьвятара. Скончыў тэхнічную школу ў Ломжы, экстэрнам здаў іспыты ў Віленскай беларускай гімназіі, у 1936—1939 гг. вучыўся на мэдычным факультэце Віленскага ўнівэрсытэту. З прычыны пачатку Другое сусьветнае вайны скончыў навучаньне ў Каўнасе (1942), ва ўнівэрсытэце Вітаўта Вялікага. Падчас нямецкае акупацыі займаўся лекарскай практыкай, у прыватнасьці, быў дырэктарам Мэдычнае школы ў Баранавічах, асабістым лекарам Радаслава Астроўскага. Удзельнічаў у Другім Усебеларускім кангрэсе (27.06.1944). Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, Аргентыне, з 1955 г. — у ЗША (штат Ілінойс). Апошнія гады жыцця пражыў у Флёрыдзе. На эміграцыі заставаўся прыхільнікам Беларускае Цэнтральнае Рады, на XVII Пленуме БЦР (1977) абраны віцэ-прэзыдэнтам Рады.

Галіна Мінкевіч (у першым шлюбе Гагалінская, 1907—2004), доктар, дачка Радаслава Астроўскага.

Галоўнае камандаваньне дазволіла мне арганізаваць у Магілёве афіцэрскую школу. На начальніка школы вызначыў свайго начальніка штабу БКВ — ОД палкоўніка Пятрова, былога начальніка афіцэрскай школы Чырвонай арміі. На выкладчыкаў — гомельскага камандзіра БКВ — ОД, ляяльнага беларусам палкоўніка Кардакова і камандзіра БКВ — ОД у Старых Дарогах беларуса палкоўніка Кобзава, а таксама іншых камандзіраў БКВ — ОД. Палітычным выхаваньнем займаліся я і Міхась Вітушка. На наш заклік да партызанаў яны хутка пачалі вяртацца зь лесу, бо былі прымусова туды забраныя. Яны ўступалі ў шэрагі БКВ — ОД і былі вартаснымі беларускімі змагарамі за лепшую долю сваёй Маці-Беларусі. Не было зь іх боку ніводнай здрады. БКВ — ОД хутка павялічвалася. Жаўнеры і насельніцтва ўсходніх абшараў Беларусі адразу адчулі, што маюць пэўную мэту змаганьня, апору і дапамогу свайго беларускага вайсковага кіраўніцтва. Гэта вельмі занепакоіла штаб маскоўскага дэсанту¹²⁷, і яны пастанавілі тэрорам спыніць рост сілы БКВ — ОД. Агенты НКВД забілі ўначы намесьніка Магілёўскай акругі Н. і галоўнага лекара БКВ — ОД маёра Мядзведзева ў іхных кватэрах.

Аднак гэты тэрор не запалохаў БКВ — ОД і не спыніў яго росту. На намесьніка Магілёўскай акругі абралі мяне. Гэта дало яшчэ большую

¹²⁶ **НТС** — *Народно-трудовой союз российских солидаристов (НТС)* — грамадзка-палітычная арганізацыя на эміграцыі. Створана ў ліпені 1930 г. у Бялградзе (Югаславія) прадстаўнікамі моладзевай хвалі расейскай эміграцыі. Ідэалам лічылася цвёрдая цэнтральная, надклясавая і надпартыйная, улада, кшталту салазараўскай Партугаліі. Абвешчалася забеспячэньне ўсіх свабод і роўнасьць усіх перад законам, свабода рынкавых дачыненняў і прыватная ўласнасьць на зямлю. Камуністычным ідэям супрацьпастаўляўся салідарызм, заснаваны на расейскай філязофіі пачатку XX ст., а інтэрнацыяналізму — расейскі нацыяналізм з улікам інтарэсаў астатніх народаў. Нягледзячы на тое што НТС быў забаронены ў гітлераўскай Нямеччыне, а ягоныя чальцы перасьледаваліся гестапа, ягоныя сябры актыўна працавалі сярод савецкіх ваеннапалонных і на акупаваных тэрыторыях, у тым ліку аказалі вялікі ўплыў і на ўласаўскі рух.

магчымасьць дапамагаць жыхарам Магілёўшчыны. Я меў мажлівасьць пры частых наведваньнях Магілёўскага БКВ спатыкацца з начальнікамі раёнаў і старшынямі вёсак і абгаворваць усе цяжкія і пільныя праблемы жыхароў Магілёўшчыны, дапамагаць пазытыўна вырашаць гэтыя праблемы з вайсковымі камэндатурамі і нямецкімі гаспадарчымі афіцэрамі. Я пачаў езьдзіць і знаёміцца з жыцьцём, праблемамі і нацыянальным духам БКВ — ОД і насельніцтва ў абсягу ўсяго Сярэдняга фронту. Маючы ўпаўнаважаньне Галоўнага франтавога камандаваньня Сярэдняга фронту, я павялічваў і ўзмацняў баявыя сілы БКВ, адкрыта выступаў з патрыятычнымі прамовамі і заклікамі змагацца за вольную і незалежную Беларусь. Заданьне было нялёгкае і небясьпечнае. Кожную хвіліну мог быць арыштаваным СД і ліквідаваны. Абшар маёй працы абымаў увесь Сярэдні фронт, г. зн. усе абшары Ўсходняй франтавой Беларусі ад Пскова, далей Віцебшчыну, Смаленшчыну, Магілёўшчыну, Бабруйшчыну, Барысаўшчыну, уключна Гомельшчыну з часткай Чарнігаўшчыны. З Браншчыны батальёны БКВ — ОД зь сем'ямі былі эвакуаванымі і знаходзіліся пад маім наглядам. Гэта дало вялікую магчымасьць мець кантакт з усімі вайсковымі беларускімі збройнымі сіламі на Сярэднім фронце, пашыраць беларускую змагарную справу і сетку БНП.

Маючы самыя шырокія ўпаўнаважаньні ад Галоўнага франтавога камандаваньня Сярэдняга фронту, я быў вымушаны выпраўляць памылкі вайсковых фэльдкамэндатураў у дачыненьнях да БКВ і насельніцтва Беларусі. Усе вайсковыя нямецкія часткі Сярэдняга фронту атрымалі загад Галоўнага франтавога камандаваньня Сярэдняга фронту выконваць мае папраўкі ў справах БКВ і насельніцтва.

Я, па магчымасьці, абсаdziў БКВ адпаведнымі беларускімі камандзірамі і ўліў у шэрагі БКВ яснае заданьне — змаганьне за аднаўленьне вольнай Беларускай дзяржавы.

Маючы сталы кантакт з вайсковымі аддзеламі БКВ і сябрамі БНП, я ўзмоцніў лучнасьць з паняволенымі Масквою народамі, асабліва з Украінскай паўстанцкай арміяй (УПА). У лістападзе 1943 г. я выслаў у Жытомірскія лясы на зьезд вайскоўцаў, паняволеных Масквою народаў, у Галоўную кватэру УПА, ад БНП вайсковую дэлегацыю ў складзе

капітана В. Ермаковіча і ст. лейтэнанта Г. Маліноўскага для навязання цяснейшай каардынацыйнай вайсковай працы паміж БКВ — ОД і УПА ды іншымі вайсковымі злучэннямі паняволеных Масквою народаў. Зьезд адбыўся 21—22 лістапада 1943 г. у Жытомірскіх лясах. Быў узгоднены супольны вайсковы плян для вызвалення Беларусі і Ўкраіны ды іншых паняволеных Масквою народаў і аднаўленьня іхных вольных і незалежных рэспублікаў. Была ўтворана Вызвольная рэвалюцыйная арганізацыя Антыбальшавіцкі блок нацыяў, у якую ўвайшла БНП як рэпрэзэнтантка Беларусі. Ад імя БНП рэзальюцыю зьезду падпісаў дэлегат БНП капітан В. Ермаковіч пад псэўданімам Дружны.

У сьнежні 1943 г. Франтавое нямецкае камандаваньне пераехала ў Менск. Разам зь ім у Менск пераехалі я і Міхась Вітушка.

Пасьля адступленьня немцаў з Бранску і Смаленску ў верасьні 1943 г. лічба БКВ — ОД у франтавой зоне Беларусі пераважала 100 000 чалавек:

Бранская вобласьць — адступіла 10 000 чалавек.

Смаленская вобласьць з Раслаўем — 25 000 чалавек.

Магілёўская — 17 000 чалавек.

Гомельская — 20 000.

Віцебская — 5000.

Аршанская — 7000.

Бабруйская — 7000.

Барысаўская — 3000.

Сябры БНП атрымалі ад ЦК БНП адпаведныя інструкцыі аб сваёй дзейнасьці пасьля адступленьня БКВ — ОД зь Беларусі. Яны супольна з пазасталымі жаўнерамі БКВ — ОД пашыралі рады антыбальшавіцкіх і антысталінскіх партызанскіх аддзелаў, дзейнічалі ў тыле бальшавікоў, больш ці менш актыўна ў залежнасьці ад замежных варункаў. Яны дапамагалі насельніцтву бараніцца ад лютага НКВД. Яшчэ была надзея, што Захад зразумее сталінскую небясьпеку і выпрацуе адпаведныя ўмовы, каб супольна з паняволенымі Масквою народамі змагацца і

перамагчы камуністычнага імперыялістычнага ворага сьвету.

Сябры БНП, якія апынуліся за мяжою Беларусі, павінны былі мець адпаведны кантакт з Захадам і даваць адпаведныя інструкцыі сваім пазасталым на Беларусі сябрам.

Народ ірваўся да вольнасьці. У гэтыя цяжкія хвіліны БНП несла цяжкое заданьне выкарыстаць усе магчымасьці, каб бацькаўшчына Беларусь жыла і была вольнай і незалежнай. Неабходна было дапамагчы беларускаму народу дружнай сям’ёй злучыцца і арганізаваць Беларускія збройныя сілы, якія б мелі за мэту выканаць гэты вялікі акт аднаўленьня Беларускай дзяржавы. Для гэтага патрэбны быў беларускі змагарны цэнтар, вольны беларускі ўрад — БЦР, які б змабілізаваў усе беларускія сілы народу для аднаўленьня БНР.

БЕЛАРУСКАЯ ЦЭНТРАЛЬНАЯ РАДА

Франтавыя вайсковыя падзеі хутка разгортваліся. У Менску, на месца забітага большавікамі генэральнага камісара Кубэ, быў вызначаны брыгадэнфюрэр СС Курт фон Готбэрг. Пад націскам трагічнай для немцаў вайсковай сытуацыі на Ўсходнім фронце і жаданьня беларускага народу змагацца за вольнасьць Беларусі супраць камуністычнай небясьпекі фон Готбэрг пастанавіў выкарыстаць патрыятычнае пачуцьцё беларускага народу і ягонай непрымырмасьці да камунізму і сталінскай лютай дыктатуры. На ўзор БКВ — ОД, ён запрапанаваў беларускаму патрыятычнаму актыву змабілізаваць усе народныя сілы, каб супольна затрымаць маскоўска-большавіцкі наступ. Для гэтага Готбэрг рашыў утварыць Цэнтральнае беларускае кіраўніцтва. Ён выкарыстаў Мэмарандум зьезду кіраўнікоў Беларускай Народнай Самапомачы, пададзены ўвосень 1942 г. доктарам Іванам Ермачэнкам¹²⁸. Каб выкарыстаць і адпаведна зрэалізаваць магчымасьць утварэньня беларускага цэнтральнага кіраўніцтва — Беларускай Цэнтральнай Рады, Юры Сабалеўскі¹²⁹ — кіраўнік Беларускай Самапомачы і Мікола Шкялёнак¹³⁰ запрапанавалі беларускаму актыву паклікаць у Менск Радаслава Астроўскага і запрапанаваць яму ачоліць БЦР.

Радаслаў Астроўскі, атрымаўшы тэлеграму, неадкладна прыехаў у Менск. Пасьля нарады зь беларускім актывам (я зь Вітушкам быў у прыфрантавой зоне) і Готбэргам, а таксама маючы на ўвазе мой досвед арганізацыі стотысячнай арміі БКВ — ОД і жаданьне народу змагацца супраць камуністычнага рэжыму, прыняў прапанову ўзначаліць БЦР, аднак абумовіў гэтую згоду трыма пунктамі:

1. Дапамагчы Беларускай цэнтральнай радзе ўзброіць Беларускую збройную сілу — Беларускую краёвую абарону, бо Беларускае краёвае войска — ОД ужо мела зброю.

2. Беларуская збройная сіла павінна змагацца выключна на Ўсходнім фронце, супраць сталінскага рэжыму, а не на Заходнім — супраць сілаў альянсу.

3. Скліканьне праз БЦР Другога Ўсебеларускага кангрэсу, які свабодна выкажа волю беларускага народу адносна ягонай будучыні і свабодна выбярэ прэзыдэнта Беларускай нацыянальнай рады — вольнага беларускага ўраду.

Пасьля згоды Готбэрга прыняць гэтыя тры ўмовы Радаслаў Астроўскі ўзначаліў БЦР і прыступіў да далейшай працы.

7 сакавіка 1944 г. быў выдадзены загад пра пакліканьне ў Беларускую краёвую абарону (БКА) афіцэраў у веку да 56 гадоў, а 10 сакавіка абвешчаны днём мабілізацыі ўсіх мужчын, народжаных у гадах ад 1908 да 1924 уключна. На гэтыя загады БЦР спантанна адгукнуўся беларускі народ у акругах, у якіх праводзілася мабілізацыя. Амаль сто адсоткаў пакліканых у БКА зьявіліся на зборныя пункты і выявілі сваё жаданьне змагацца за лепшую долю свайго народу, за ягоную вольнасьць. Беларуская моладзь не пабаялася пагрозаў з боку сталінскіх бандаў і зьявілася ў БКА нават з раёнаў, апанаваных балышавіцкімі «партызанамі». Так паўстала збройнае беларускае войска ў акупаваным немцамі Генэральным камісарыяце Беларусі.

Узбраеньне БКА і сама мабілізацыя праз БЦР у шэрагі БКА патрэбных людзкіх сілаў напаткала з боку нямецкіх цывільных уладаў цяжкасьці. Пад уплывам польскіх шавіністаў, якія баяліся ўзмацненьня

беларускіх узброеных сілаў, немцы затрымоўвалі на працы беларускіх мужчын і вызвалялі іх ад мабілізацыйнага абавязку. З другога боку, цывільныя нямецкія ўлады Генэральнага камісарыяту Беларусі на сто адсоткаў былі адданыя, верныя і паслухмяныя Гітлеру і баяліся ўзброіць беларускі народ, каб ня страціць над ім сваёй улады.

ДРУГІ ЎСЕБЕЛАРУСКІ КАНГРЭС

27 чэрвеня 1944 г., калі балышавіцкая навала была каля сталіцы Беларусі, у Менску адбыўся гістарычны Другі Ўсебеларускі кангрэс. Дэлегаты абмеркавалі ўсе дзеянні Беларускай Цэнтральнай Рады і вызначылі яе на чале з прэзідэнтам БЦР дзяржаўным прадстаўніком беларускага народу да часу склікання Трэцяга Ўсебеларускага кангрэсу.

Гэта былі велічныя хвіліны, калі вырашаўся лёс і будучыня беларускага народу. Прыгожа гучала па залі беларуская мова, хаця кожны свабодна мог гаварыць, як хацеў. Беларускі народ паказаў сьвету, што, нягледзячы на страшны векавы прыгнёт, ня страціў сваёй народнай годнасьці, сваёй слаўнай мінуўшчыны — паўстаў ізноў, як у 1918 г. 25 сакавіка, так і цяпер 27 чэрвеня 1944 г., абвясціў сьвету свае правы на вольнае жыцьцё ў вольнай і незалежнай Беларускай Народнай Рэспубліцы.

Беларускае краёвае войска з усходняй франтавой зоны Беларусі актыўна брала ўдзел у працы Кангрэсу. Прадстаўнікамі БКВ — ОД і адначасна законсьпіраванымі прадстаўнікамі БНП былі я, мой намесьнік па лініі БКВ — ОД Міхась Вітушка, Усевалад Родзька — кіраўнік БНП.

Жаўнеры БКВ прыслалі з Усходняга фронту прывітаньне дэлегатам і выказалі салідарнасьць у прыняцьці ўсіх пастановаў:

Другому Ўсебеларускаму кангрэсу ў Менску, вельмі паважанаму гаспадару прэзідэнту прафэсару Радаславу Астроўскаму.

Жаўнеры Парадкувай службы — першай Беларускай збройнай арганізацыі прысылаюць з Усходняга фронту Другому Ўсебеларускаму

кангрэсу гарачае прывітаньне і жадаюць Яму поўнага посьпеху ў ягонай працы над адбудовай вольнай і незалежнай Беларусі. Прыракаем Усебеларускаму кангрэсу поўную салідарнасьць у ягонай дзейнасьці і пастановах. Прыракаем сваю зброю ня выпускаць з рук, пакуль не застанеца ніводнага ворага на нашай беларускай зямлі. Жыве Беларусь!
26.6.1944 г. Жаўнеры і афіцэры парадковай службы, Усходні фронт.

Гэты абавязак байцы і камандзіры Беларускай парадкавай службы — Беларускага краёвага войска — ОД ганарова выканалі. Яны ўвесь час вайны гераічна змагаліся на Ўсходнім фронце супраць ворага Беларусі № 1 — маскоўска-бальшавіцкага сталінскага рэжыму. Нават пасля заканчэньня вайны ў лясах пры дапамозе насельніцтва яны працягвалі барацьбу супраць камуністычнага акупанта за вольнасьць і незалежнасьць Бацькаўшчыны. Вораг быў мацнейшы, і яны злажылі сваё жыццё на алтар свайго Маці-Беларусі.

Яны неслі з гонарам бел-чырвона-белы беларускі сыяг — сымбаль вольнасьці беларускага народу — і яны перадалі яго ў спадчыну маладому беларускаму пакаленьню з заветаў несьці гэты сыяг вольнасьці і незалежнасьці да канчатковай перамогі, каб ён разьвіваўся над усёю злучанай вольнай і незалежнай Беларуссю, у якой беларускі народ, шануючы ўсе прыязныя яму нацыі, будзе гаспадаром, а не нявольнікам.

Чырвоны камуністычны панявольнік набліжаўся да Менску, але гэта не запужала дэлегатаў, бо патрыятычнае пачуцьцё заглушала страх. Пад грукат артылерыйскага агню і выбухі бомбаў прадстаўнікі народу з гонарам закончылі сваю гістарычную працу. Другі Ўсебеларускі кангрэс вынес наступную рэзалюцыю, прынятую адзінагалосна ўсімі дэлегатамі:

Другі Ўсебеларускі кангрэс, сабраўшыся ў Менску праз чвэрць стагодзьдзя пасля Першага Ўсебеларускага кангрэсу і выслухаўшы даклады аб падзеях на Беларусі ў часе паміж абодвума кангрэсамі, адзінагалосна пастанавіў:

1. Вызначыць правільнай і зноў пацьвердзіць гістарычную пастанову Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, якая, маючы паўнамоцтвы

Першага Ўсебеларускага кангрэсу 1917, на сваім сходзе 25 сакавіка 1918 г. урачыста 3-й Устаноўчай граматай вырашыла аб канчальным разрыве Беларусі з бальшавіцкай Масквою і расейскай дзяржавай ва ўсіх яе формах.

2. Пацвёрдзіць, што беларускі народ ніколі не прызнаваў, не прызнае цяпер і ніколі не прызнае ў будучыні за форму сваёй беларускай дзяржаўнасьці накіненныя яму маскоўскімі захопнікамі формы БССР.

3. Паведаміць усе ўрады і народы сьвету, што голас Масквы і СССР у беларускіх справах ня мае ніякай праўнай сілы, а ўсе створаныя Масквою нібыта беларускія ўрады — ня маюць ніякіх праўных кампэтэнцыяў, бо не вызнаюцца беларускім народам.

Таму ўсе ўмовы, ці аднабаковыя пастановы ўрадаў: СССР, былой Польшчы і сучаснага, гэтак званага «эміграцыйнага ўраду Польшчы», якія датычаць тэрыторыі Беларусі і беларускага народу і якія былі зроблены раней, або будуць зроблены ў будучыні, Другі Ўсебеларускі кангрэс абвяшчае ня маючымі ніякай праўнай сілы; як ня будуць мець сілы і ўсялякія іншыя магчымыя спробы падзелу Беларусі з боку іншых дзяржаваў і народаў.

4. Адзіным праўным прадстаўніком беларускага народу і ягонага краю зьяўляецца сёньня Беларуская цэнтральная рада з прэзыдэнтам Радаславам Астроўскім на чале.

30 чэрвеня 1944 г. Беларуская Цэнтральная Рада пад моцным напорам бальшавіцкага наступу вымушана была пакінуць Менск. БКВ — ОД, Беларуская афіцэрская школа, БКА і ўсе ўзброеныя фармацыі разам з франтавай арміяй пакідалі Беларусь. Аднак жаўнеры і цывільнае насельніцтва Беларусі працягвалі верыць, што вольны Захад усё ж такі дапаможа перамагчы камуністычнага акупанта і аднавіць вольную беларускую дзяржаву.

¹²⁷ Маецца на ўвазе Цэнтральны штаб партызанскага руху, створаны пры Стаўцы вярхоўнага галоўнакамандаваньня ў Маскве.

ЛЁС БЕЛАРУСКІХ ЗБРОЙНЫХ СІЛАЎ ПАСЬЛЯ АДСТУПЛЕННЯ ЗЬ СЯРЭДНЯГА ФРОНТУ БЕЛАРУСІ

Камандзіры батальёнаў БКВ атрымалі ад мяне адпаведную інструкцыю, раней узгодненую з ЦК БНП, каб, у залежнасьці ад мясцовых абставінаў, варункаў і месца знаходжаньня батальёнаў ці іншых частак БКВ, вайсковыя часткі заставаліся ў тыле фронту, у беларускіх лясах, каб далучаліся да арганізаваных БНП антыбальшавіцкіх партызанаў або злучана пад камандаю сваіх камандзіраў супольна зь нямецкай франтавой арміяй адступалі на Захад і далучаліся да Беларускай краёвай абароны.

Заданьне пазасталых у лясах патрыятычных фармацыяў БКВ было: пад камандаю камандзіраў, сяброў БНП, пры падтрымцы мясцовага насельніцтва Беларусі, у залежнасьці ад сушветных палітычна-вайсковых падзеяў, далей змагацца супраць камуністычна-маскоўскага акупанта за вольную Беларусь.

Такім чынам, пасля адступленьня немцаў зь Беларусі на яе тэрыторыі, у беларускіх лясах, засталася шмат фармацыяў БКВ — ОД з франтавой зоны Беларусі і частка жаўнераў БКА, каб злучана пад камандай падпольнай БНП з дапамогай вольных краін сьвету далей змагацца за вольнасьць і незалежнасьць сваёй Бацькаўшчыны.

Другая частка БКВ — ОД супольна зь нямецкай франтавой арміяй паступова адступала і ў цяжкіх франтавых умовах, у змаганьні, як некалі гераічныя случчакі ў 1920-х гг., бараніла кожную пядзю сваёй роднай зямелькі.

Увесь час да канца вайны жаўнеры БКВ змагаліся на Ўсходнім фронце супраць балышавікоў з надзеяй, што іхняя зброя дапаможа беларускаму народу здабыць вольнасьць.

БЕЛАРУСКІ ДАЛЬВІЦКІ БАТАЛЬЁН

Выкарыстоўваючы цяжкія франтавыя ўмовы нямецкай арміі, кіраўнік ЦК БНП Усевалад Родзька пры дапамозе прыхільнага беларусам нямецкага афіцэра Аўгена фон Энгельгарта¹³¹ — аўтара вядомай «*Weissruthenien*», які, як і ўсе немцы, ня ведаў аб існаваньні і плянах БНП — арганізаваў зь сяброў БНП, адданных вызвольнай справе беларускіх маладых вайскоўцаў, гэтак званы Дальвіцкі батальён. Камандзірамі гэтага батальёну былі сябры БНП. Фон Энгельгарт быў адначасова лучніковым афіцэрам батальёну зь нямецкім вайсковым штабам. Камандзірам батальёну быў маёр Усевалад Родзька.

Мэта Ёсевалада Родзькі, згодна з плянам ЦК БНП, была даць магчымасьць жаўнерам батальёну як мага хутчэй прайсьці падрыхтоўчыя курсы радыстаў, атрымаць радыёапаратуру і адпаведную зброю, каб законсьпіравана вярнуцца на Беларусь, арганізаваць лучнасьць з паасобнымі вайсковымі аддзеламі БНП у лясх Беларусі і далей, у лучнасьці зь сябрамі БНП на Захадзе, весці барацьбу супраць камуністычнага сталінскага акупанта Беларусі, за вольнасьць і незалежнасьць беларускай дзяржавы.

Пасьля сьпешнага вышкаленьня радыстаў да канца 1944 г. былі высланы з Дальвіцкага батальёну на Беларусь некалькі разведвальных лучніковых груп, з адпаведным вайсковым і радыётэхнічным рыштункам. У складзе гэтых групаў вылецеў на Беларусь заступнік інспэктара БКВ маёр Міхась Вітушка¹³².

ЦК БНП даручыла Вітушку рэарганізаваць і прыняць камандаваньне над усімі антыкамуністычнымі патрыятычнымі партызанамі на Беларусі і далей весці вызвольную барацьбу супраць маскоўска-камуністычнага акупанта.

Мне даручылі іншае адказнае заданьне. З той прычыны, што перад вайной я студыяваў за мяжой, ведаў іншыя мовы і меў у вайсковых франтавых адказных нямецкіх колах шмат прыхільных асобаў аднаўленьня вольнай Беларускай дзяржавы, быў вызначаны ЦК БНП

25 верасья 1944 г. кіраўніком замежнага сэктару БНП і ўпаўнаважаным ЦК БНП на заходні сьвет.

Таксама ў студзені 1945 г. Р. Астроўскі ў паразуменьні з генэралам Езавітавым, кіраўніком Вайсковых спраў БЦР, і Міколам Шкялёнкам даручыў мне весьці перамовы з палітычнымі і вайсковымі прадстаўнікамі заходняга вольнага сьвету.

Маім заданьнем было, адпаведна палітычнай і вайскавай сытуацыі і кансалідацыі антыкамуністычных, аб'яднаных дэмакратычных сілаў Нямецчыны і Вольнага Сьвету, заключаць дамовы з вайсковымі і дзяржаўнымі антыкамуністычнымі сіламі Вольнага Сьвету ад імя ЦК БНП, г. зн. ад імя народных беларускіх антыкамуністычных вайсковых сілаў.

Для сувязі са штабам беларускіх антыкамуністычных партызанаў на Бацькаўшчыне ЦК БНП прыдзяліў мне спэцыяльна давераных лучнікаў — капітана Язэпа Сажыча¹³³, лейтэнанта Шантыра¹³⁴, зьвязнога Канстанціна Станюша¹³⁵ і інш. Былі ўстаноўлены тайныя коды і паролі для лучнасьці і адпаведных вайсковых дзеяньняў беларускіх антыкамуністычных партызанаў.

Генэрал Міхась Вітушка ачоліў кіраўніцтва над усімі беларускімі збройнымі партызанскімі антыкамуністычнымі злучэньнямі. Ягоны псеўданім быў Чорны Кот. Ён скансалідаваў і рэарганізаваў гэтыя беларускія антыкамуністычныя партызанскія сілы. Шмат гадоў (амаль да канца 1956 г.), пры падтрымцы насельніцтва Беларусі, Міхась Вітушка і ягоныя гераічныя партызанскія злучэньні змагаліся супраць панявольніка Беларусі і чым маглі дапамагалі яе жыхарам. Яны чакалі на дапамогу заходняга антыкамуністычнага сьвету.

Пасьля доўгіх гадоў змаганьня супраць маскоўска-бальшавіцкага акупанта, беларускія патрыятычныя партызаны былі пакананыя войскамі НКВД. Шмат зь іх палеглі ў гэтым цяжкім і няроўным змаганьні або былі забраныя ў палон, расстраляныя ці высланыя ў канцэнтрацыйныя лягеры Сібіры, Казахстану і іншыя часткі СССР, дзе значная частка зь іх была фізычна ліквідаваная. Частка беларускіх патрыётаў змаглі, пад іншым прозьвішчам, уцячы ў Польшчу і далучыцца да сваіх сем'яў, якія там апынуліся. Яны шмат нацярпеліся,

як і карэннае беларускае насельніцтва Беласточчыны, далучанай Масквою да Польшчы, ад палякаў і яго камуністычнага рэжыму, як і ўвесь беларускі народ — ад зьдзеку і тэрору маскоўска-камуністычнага акупанта.

¹²⁸ Згаданы мэмарандум Беларускай Народнай Самапомачы быў пададзены ў сакавіку 1943 г.

¹²⁹ **Юры Сабалеўскі** (1889—1957), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1922—1926 гг. — пасол польскага сейму, у 1924—1926 гг. — сябра і адзін з кіраўнікоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Некалькі разоў арыштоўваўся польскімі ўладамі. Падчас нямецкай акупацыі займаў пасаду бурмістра Баранавічаў. Зь лета 1943 г. па студзень 1944 г. — старшыня Беларускай Самапомачы. Са студзеня 1944 г. — віцэ-прэзідэнт БЦР. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, ЗША, ізноў Нямеччыне, займаўся актыўнай палітычнай дзейнасьцю.

¹³⁰ **Мікола Шкялёнак** (1899—1946), грамадзкі дзеяч, журналіст, аўтар некалькіх артыкулаў па гісторыі і культуры Беларусі. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту (1932), быў цесна звязаны з заходнебеларускім нацыянальным рухам — быў старшынём Беларускага студэнцкага саюзу, уваходзіў у кіраўніцтва Беларускага інстытуту гаспадаркі і культуры, Беларускага нацыянальнага камітэту. У 1936 г. разам зь Вінцэнтам Гадлеўскім спрычыніўся да заснаваньня арганізацыі «Беларускі нацыянальны фронт». З 1940 г. — у Бэрліне, быў адным з арганізатараў Беларускага камітэту самапомачы ў Нямеччыне, рэдагаваў газэту «Раніца». Зь лютага 1943 г. — у Менску. Працаваў у «Беларускай газэце», пасля забойства Ўладзіслава Казлоўскага (лістапад 1943 г.) рэдагаваў гэтае выданьне. Са студзеня 1944 г. — першы віцэ-прэзідэнт БЦР. Браў актыўны ўдзел у арганізацыі Другога Ўсебеларускага кангрэсу, дзе выступіў з дакладам «Аб прызнаньні за няважныя пастановы ўраду СССР і былой Польшчы, якія датычацца Беларусі, яе тэрыторыі і народу». У 1945 г. быў арыштаваны ў Польшчы савецкімі органамі бясьпекі, вывезены ў СССР, дзе прысуджаны да вышэйшай меры пакараньня.

ШУТЦМАНШАФТ БРЫГАДА ЗЫГЛІНГА

Падчас адыходу немцаў зь Менску і з заходніх частак Беларусі ў ліпені 1944 г., генэральны камісар Беларусі СС фон Готбэрг упаўнаважыў СС штандартэнфюрэра Ганса Зыглінга арганізаваць з усіх падпарадкаваных Готбэргу аддзелаў нямецкай паліцыі ў ГКБ Шутцманшафт брыгаду Зыглінга — у скароце «Шума Брыгада».

Зазначым, што БКВ — ОД не было падпарадкаванае нямецкай паліцыі, не атрымоўвала ані ад паліцыі, ані СД ці СС ніякіх загадаў, не выконвала паліцэйскіх абавязкаў. БКВ — ОД было беларускім абаронцам, якое ратавала насельніцтва ад сталінскага і СС-тэрору. БКВ — ОД, як і нямецкая армія, змагалася супраць сталінскага таталітарнага камуністычнага рэжыму за вольную Беларусь і каардынавала гэтае змаганьне разам зь нямецкім вайсковым камандаваньнем Сярэдняга фронту і не была далучаная да «Шума Брыгады» ані да 30-й грэнадзёрскай дывізіі, змагалася выключна на Ўсходнім фронце.

«Шума Брыгада» складалася з наступных частак:

1. Полк 1-ы — *Osterreich*.

У гэты полк увайшлі наступныя тры Шума-батальёны:

- а) 57-ы ўкраінскі батальён,
- б) 60-ы беларускі батальён,
- в) 61-ы ўкраінскі батальён,
- г) нямецкія паліцэйскія аддзелы Менскай паліцэйскай камэндатуры.

2. У полк 2-і *Gautz* увайшлі:

- а) ўкраінскі батальён 62-і,
- б) ўкраінскі батальён 63-і,
- в) беларускі батальён 64-ы,
- г) нямецкія паліцэйскія аддзелы Глыбоцкай і Лідзкай акруговых камэндатураў.

3. У полк 3-і *Mocha* увайшлі:

а) нямецкія паліцэйскія і шутцманшафт-аддзелы, падпарадкаваныя паліцэйскім акруговым камэндатурам Слуцкай, Баранавіцкай і Вялейскай акругаў,

б) аддзелы нямецкай парадкавай паліцыі гэтых камэндатураў.

4. У полк 4-ы *Schmidt* увайшлі:

а) аддзелы, падпарадкаваныя Слонімскай паліцэйскай акруговай камэндатуры,

б) аддзелы, падпарадкаваныя паліцэйскаму павадырству Прыпяці.

5. Артылерыйскі аддзел «Шума Брыгады», арганізаваны з Шума-батальёну № 56, у які ўвайшлі розныя нацыянальныя адзінкі, пераважна казакі і нямецкая паліцыя.

6. Кавалерыйскі аддзел «Шума Брыгады», арганізаваны з 68 кавалерыйскага казацкага Шума-батальёну.

7. Школьны батальён «Шума Брыгады», які складаўся з:

а) Школьнага Шума-батальёну «Урэчча»,

б) Школьнага Шума-батальёну «Лістапад», у які ўваходзілі Шутцманшафты розных нацыянальнасцяў.

У гэтую «Шума Брыгаду» Зыглінга была далучаная Беларуская афіцэрская школа БКА, пад камандаю маёра Віталія Мікулы. Беларуская афіцэрская школа БКА гераічна змагалася з наступаючай Чырвонай арміяй, бараніла сваю родную беларускую зямельку ад камуністычнага захопніка, ворага № 1 беларускага народу.

30-Я ГРЭНАДЗЁРСКАЯ ДЫВІЗІЯ НА ЗАХОДНІМ ФРОНЦЕ

Адразу пасля атрымання загаду 18 жніўня 1944 г. аб утварэнні 30-й грэнадзёрскай дывізіі (расейскай 2-й) адпаведнае нямецкае камандаванне пачало перакідку частак дывізіі на Заходні фронт у раёны Бэльфору, Мюльгаўсу, Бэзансону, ваколіцы Эльзасу.

Тут дывізія была пашыраная новымі батальёнамі. Кожны полк быў

узмоцнены 3-м батальёнам, складзеным з жаўнераў розных нацыянальнасцяў СССР. Дывізія сваім людзкім складам значна перавышала сілы нармальнай баявой дывізіі. Яна была зборнай, складзенай з асобных вышэйназваных узброеных частак, якія знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі, пераважна расейскіх, украінскіх, казацкіх, нямецкіх і іншых народаў СССР. Беларускія часткі, прымушова далучаныя немцамі да гэтай дывізіі, былі ў значнай меншасці.

Беларуская Цэнтральная Рада, пасля адступлення зь Беларусі ў Бэрлін, востра запратэставала супраць перакідкі беларускіх частак дывізіі на Заходні фронт. Гэтая перакідка прарэчыла дагаворанасці БЦР з адпаведнымі адказнымі нямецкімі чыноўнікамі аб тым, што беларускія збройныя сілы будуць змагацца выключна на Ўсходнім фронце супраць сталінскага камуністычнага акупанта Беларусі, а ня супраць заходніх сілаў альянсу, да якіх беларускі жаўнер ня мае варожасці і супраць іх ня будзе змагацца, а пры першай нагодзе будзе масава пераходзіць да гэтых заходніх сілаў.

Вострыя пратэсты БЦР не затрымалі адпраўкі беларускіх баявых частак 30-й грэнадзёрскай дывізіі на Заходні фронт.

ВАЙСКОВЫЯ ЧАСТКІ БЕЛАРУСКАГА ШУТЦМАНШАФТУ І ДАЛУЧАНЫЯ ДА ІХ БЕЛАРУСКІЯ АДДЕЛЫ НА ЗАХОДНІМ ФРОНЦЕ

Адразу пасля перакідкі на Захад беларускія вайсковыя аддзелы карысталі ўсе магчымасці, каб пераходзіць фронт і далучацца да войска Заходняга альянсу. Тут іх пасля адпаведнай праверкі далучалі да польскай арміі генэрала Ўладзіслава Андэрс, у якой яны пад польскім дзяржаўным сыягам змагаліся супраць Гітлера.

У пачатку верасня 1944 г. прыйшло ў дывізію паведамленне аб перамовах Гімлера з Уласавым аб утварэнні Расейскай арміі і магчымым далучэнні 30-й грэнадзёрскай дывізіі да арміі Ўласава. Беларускія часткі дывізіі запратэставалі супраць гэтага далучэння і змагання супраць заходніх сілаў альянсу.

9 верасня 1944 г. са збунтаваных беларускіх частак дывізіі немцы вылучылі найбольш актыўных беларускіх афіцэраў, падафіцэраў і шараговых жаўнераў на чале з маёрам Віталём Мікулам. Усе яны былі высланыя з дывізіі. Стараньні БЦР даведацца пра лёс беларускіх вайскоўцаў былі беспаспяховыя.

Толькі шмат пазьней стараньні палкоўніка Канстанціна Езавітава выявілі, што вывезеныя з 30-й грэнадзёрскай дывізіі беларускія вайскоўцы на чале з маёрам Мікулам былі высланыя ў канцэнтрацыйны лагер у Дахаў, дзе іх затым расстралялі і спалілі. Такой мучаніцкай, ахвярнай і трагічнай сьмерцю загінулі верныя і адданыя сыны сваёй Бацькаўшчыны-Беларусі. Яны сваёй сьмерцю засьведчылі любоў і вернасьць беларускага жаўнера да сваёй Маці-Беларусі. Яны засьведчылі, што нікая сіла, ні тэрор панявольніка ня змусяць беларускага жаўнера-патрыёта змагацца супраць тых, хто змагаецца за сваю вольнасьць. Толькі ідэя вольнай Беларусі можа павесыці беларускага жаўнера да вялікіх патрыятычных высілкаў і багатырскіх чынаў.

ДАЛЕЙШЫ ЛЁС БЕЛАРУСКІХ ВАЙСКОВЫХ ЧАСТАК 30-Й ГРЭНАДЗЁРСКАЙ ДЫВІЗІІ

Ужо зь першых дзён эвакуацыі зь Беларусі БЦР старалася ахапіць усе збройныя беларускія вайсковыя сілы, якія адступілі з Краю, каб у адпаведны час выкарыстаць гэтыя сілы для аднаўленьня дзяржаўнай незалежнасьці Беларусі. Аднак раптоўныя франтавыя падзеі былі для гэтага вельмі неспрыяльнымі.

БЦР была скіраваная ў Бэрлін. Немцы прызналі яе як праўную прадстаўніцу беларускага народу. 13 верасня 1944 г. прэзыдэнт БЦР арганізаваў Кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР, якое 5 кастрычніка 1944 г. перайменаваў у Галоўнае кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР. Кіраўніком вызначыў здольнага і адданага беларускага патрыёта, утаемнічанага ў пляны БНП, палкоўніка Канстанціна Езавітава. Ён прыклаў усе высілки, каб высланыя немцамі на Заходні фронт беларускія вайсковыя часткі

былі адкліканья адтуль і падпарадкаваньня Кіраўніцтву вайсковых спраў. У гэты цяжкі час вера і надзея ў дапамогу вольнага Захаду ў гэтым змаганьні ўмацоўвалі сілу і волю палкоўніка К. Езавітава і ягоных супрацоўнікаў.

27 верасьня 1944 г., у афіцыйнай гутарцы з палкоўнікам Езавітавым і віцэ-прэзыдэнтам БЦР Шкялёнкам і падпалкоўнікам Кушалем у Міністэрстве для ўсходніх спраў, немцы прыныцпова згаджаліся на рэарганізацыю беларускіх збройных сілаў і на арганізацыю беларускай арміі пад беларускім дзяржаўным бел-чырвона-белым сьцягам для барацьбы на Ўсходнім фронце супраць сталінскай камуністычнай дыктатуры. Немцы запрапанавалі стварэньне беларускай франтавой і рэзэрвай дывізіяў. Для гэтага патрэбным было перашкаленьне наяўных беларускіх афіцэрскіх кадраў і вышкаленьне новага каманднага складу беларускіх збройных сілаў.

Нягледзячы на нібыта нямецкую прыныцповую згоду, арганізацыю беларускай арміі напаткалі вялікія перашкоды. Першай перашкодай была варажасьць паміж франтавым нямецкім камандаваньнем Усходняга фронту і Гімлерам. Асабліва моцна было гэта відавочна пасля замаху Вэрмахту на Гітлера.

Другой важнай перашкодай быў поўны недахоп адпаведных беларускіх афіцэрскіх кадраў, аб чым ужо вышэй была мова. Трэцяй перашкодай была раскіданасьць беларускіх вайсковых частак, што выклікала цяжкасьці іх хуткага згрупаваньня пад беларускай камандай БЦР.

УТВАРЭНЬНЕ 1-ГА КАДРАВАГА БАТАЛЬЁНУ БКА

Для перашкаленьня каманднага складу і вышкаленьня новага афіцэрскага і падафіцэрскага складу беларускіх збройных сілаў Езавітаў загадаў ад 15 кастрычніка 1944 г. утварыць у Бэрліне 1-ы кадравы батальён БКА і вызначыў капітана Пятра Касацкага камандзірам афіцэрскіх курсаў і часовым выканаўцам абавязкаў камандзіра кадравага батальёну БКА, а капітана Антона Сокал-Кутылоўскага — камандзірам

падафіцэрскіх курсаў батальёну.

Пад кіраўніцтвам Езавітава была ўтвораная Вайсковая камісія для даканчэння распрацаванага раней праекту вайскавай уніформы і адпаведных адзнакаў за ваенныя заслугі жаўнерам БКА. У гэтую камісію ўвайшлі палкоўнік Сьцяпан Шнэк¹³⁶, Пётр Касацкі і інш.

УТВАРЭНЬНЕ 1-Й ШТУРМАВОЙ БРЫГАДЫ «БЕЛАРУСЬ»

1 студзеня 1945 г. Гімлер быў вымушаны расфармаваць 30-ю грэнадзёрскую дывізію. Расейскія часткі былі скіраваныя да 1-й дывізіі Ўласава, да 600-й пяхотнай дывізіі. Беларuskія часткі 11 студзеня былі пераведзеныя ў Баварыю ў Графэнвор і 15 студзеня ўтварылі грэнадзёрскую беларускую брыгаду № 1.

Гэтая брыгада мела толькі адзін полк, складаны з трох батальёнаў беларускіх жаўнераў былой 30-й дывізіі з супрацьтанкавага дывізіёну, з выведчна-коннага эскадрону і рэзэрвавага батальёну.

Загадам ад 28 студзеня 1945 г. кіраўнік Галоўнага кіраўніцтва вайсковых спраў БЦР генэрал-маёр Канстанцін Езавітаў паведаміў аб утварэньні гэтай 1-й беларускай грэнадзёрскай штурмавой брыгады «Беларусь».

Папаўненьне гэтай брыгады стваралася на падставах добраахвотнасьці, аб чым БЦР 25 студзеня 1945 г. падала да ведама ўсім беларускім вайскоўцам і ўсім беларусам у Нямецчыне сваім камунікатам.

На папаўненьне брыгады «Беларусь» 28 студзеня 1945 г. Езавітаў

¹³¹ **Аўген фон Энгельгарт** (1899—1948). Падчас Першай сусьветнай вайны служыў пры адзеле культуры штабу 10-й нямецкай арміі ў Менску і Воршы, быў дарадцам па беларускіх пытаньнях. У 1930-х гг. вывучыўся ў Вене, студыяваў лесаводзтва. З канца 1930-х — кансультант пры Міністэрстве ўсходніх акупаваных тэрыторый па беларускіх пытаньнях. Падчас нямецкай акупацыі кіраваў Наваградзкім лясніцтвам. У 1943 г. выдаў кнігу «Беларускі народ і край», прысьвечаную гісторыі Беларусі. Перакладаў на нямецкую мову Я. Купалу і М. Багдановіча.

адкамандзіраваў зь 1-га Кадравага батальёну БКА ў Бэрліне частку афіцэраў БКА, Афіцэрскую і Падафіцэрскую школы і Стралецкі зьвяз 1-га Кадравага батальёну БКА.

9 сакавіка гэтая грэнадзёрская штурмавая брыгада «Беларусь» была перайменаваная ў 30-ю грэнадзёрскую дывізію (беларуская № 1), у якой да 30 красавіка 1945 г. мелі арганізавацца ўсе беларускія збройныя сілы для барацьбы з балышавікамі на Ўсходнім фронце. Дывізія мела толькі адзін грэнадзёрскі полк № 75 (беларускі № 1), разьмешчаны ў ваколіцах Вайдэну. Але на поўную арганізацыю і згрупаваньне ў ёй усіх беларускіх збройных сілаў ужо не было часу. У красавіку 1945 г. дывізія была расфармаваная. Нямецкі пазасталы пэрсанал быў скіраваны ў Інгальштат для фармаваньня нямецкай 38-й СС грэнадзёрскай дывізіі «Нібэлюнг».

ЛЁС ЖАЎНЕРАЎ БЕЛАРУСКІХ ЗБРОЙНЫХ СІЛАЎ ПАСЬЛЯ КАПТУЛЯЦЫІ НЯМЕЧЧЫНЫ

¹³² Першая група лучнікаў сябраў БНП складалася з трохасабовай разведкі добраахвотнікаў, высланых у верасьні 1944 г. з Дальвіцкага батальёну. Хутка, пасля атрымання ад іх першай адпаведнай інфармацыі аб згрупаваньнях, разьмяшчэньні асноўных партызанскіх групаў і добрым супрацоўніцтве зь мясцовым насельніцтвам і трагічнай сытуацыі тэрору НКВД над пазасталымі жыхарамі Беларусі, была высланая на Бацькаўшчыну другая лучніковая сяміасабавая група радыстаў сябраў БНП, а затым уначы з 30 лістапада на 1 сьнежня 1944 г., пасля атрымання паўторнай весткі з краю, ЦК БНП выслала трэцюю, добра падрыхтаваную і забясьпечаную групу з 27 асобаў сяброў БНП, з адпаведнай зброяй, радыёапаратурай, лячэбнымі сродкамі і мэдычным пэрсаналам пад камандаю сябра ЦК БНП генэрала Міхася Вітушкі (ранг генэрала нададзены М. Вітушку прэзыдэнтам БЦР пасля ягонай перакідкі на Беларусь). У канцы красавіка 1945 г. маёр Усевалад Родзька вярнуўся праз Чэхаславакію групамі з усім Дальвіцкім батальёнам у складзе 600 чалавек, на злучэньне зь беларускімі антыбалышавіцкімі партызанамі на Беларусі. — *заўв. Дз. Касмовіча.*

Пасьля капітуляцыі Нямеччыны 8 траўня 1945 г. частка жаўнераў 75-га Беларускага грэнадзёрскага палку і іншых беларускіх вайсковых частак змаглі разысьціся па суседніх вёсках, а пазасталыя часткі ў амэрыканскай, ангельскай і французскай зонах Нямеччыны былі інтэрнаваныя ў лягерах для ваеннапалонных, але ўжо хутка пасьля кантролю былі адпраўленыя ў лягеры ДП (для перамешчаных асобаў), у якіх былі згрупаваныя ваеннапалонныя з СССР і некаторых заходніх краінаў, остарбайтэры, асобы, вызваленыя зь нямецкіх канцэнтрацыйных лягераў, і асобы з Усходняй Эўропы, якія апынуліся ў Нямеччыне падчас Другой сусьветнай вайны. Імі апекавалася Міжнародная арганізацыя па бежанцах (УНРРА).

Хутка ў гэтых УНРРА-цэнтрах пад кантролем адпаведных палітычна-вайсковых органаў заходніх дзяржаваў кожны ДПіст праходзіў так званы «скрынінг» (прасяваньне), г. зн. наводзіліся дакладныя даведкі. ДПіст запаўняў фармуляр, адказваючы на пытаньні: дзе нарадзіўся, якім спосабам апынуўся ў Нямеччыне, калі і дзе працаваў і г.д. Усіх грамадзян СССР, ваеннапалонных, остарбайтэраў, прымусова ці добраахвотна высланых на працу ў Нямеччыну, прымусова адпраўлялі ў СССР, аддавалі ў рукі сталінскага НКВД.

Усім, хто працаваў на бацькаўшчыне ў беларускіх культурных, адміністрацыйных установах, у беларускай Самапомачы, быў у беларускай самаабароне, БКВ — ОД, БКА і іншых узброеных беларускіх аддзелах, пагражала немінучая прымусовая рэпатрыяцыя. Тысячы зь

¹³³ **Язэп Сажыч** (нар. у 1917 г.), беларускі грамадзка-палітычны й вайсковы дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі — у Беларускай Самаахове на Наваградчыне, камандаваў чыгуначным батальёнам. Афіцэр БКА. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. З 1950-х — жыве ў ЗША. У 1982—1997 гг. — Старшыня Рады БНР.

¹³⁴ Відаць, маецца на ўвазе **Антон Шантыр** (1919—1976), сын Фабіяна Шантыра і Зоські Верас. Пасьля вайны быў асуджаны на 25 гадоў высылкі. У 1957 г. вярнуўся ў Вільню, дзе пражыў астатняе жыцьцё.

¹³⁵ **Канстанцін Станюш**, сябра БНП, пасьля вайны жыў у Канадзе, быў прыхільнікам БЦР.

іх, асабліва з усходніх абшараў Беларусі, былі змушаныя хавацца пад прыбранымі прозьвішчамі, змяняць месца іх нараджэння, сьведчыць, што нарадзіліся ў Заходняй Беларусі, гзн. сьведчыць, што былі польскімі грамадзянамі, якія былі нібы пад «апекай» польскага ўраду ў Лёндане.

Лёс БКВ — ОД, якое ўвесь час змагалася разам зь нямецкім франтавым войскам супраць камуністычнага акупанта Беларусі на Ўсходнім фронце, быў шмат цяжэйшым і небяспечнейшым, чым лёс жаўнераў БКА. БКВ — ОД пасля капітуляцыі Нямеччыны знаходзілася на заходняй тэрыторыі Нямеччыны, якую занялі сілы Заходняга альянсу.

Хутка пасля першай праверкі беларускія жаўнеры былі адасланя ў ДП-лягеры для далейшай праверкі. Пасля вельмі цяжкага «скрынінгу», у бальшыні выпадкаў замяняючы асабістыя дадзеныя, асабліва месца, часта год нараджэння (падаючы месца нараджэння ў Заходняй Беларусі), каб ня быць выдадзеным у рукі НКВД як савецкі грамадзянін, жаўнеры БКВ — ОД выэмігравалі зь Нямеччыны ў заморскія краіны Вольнага Сьвету, пераважна ў ЗША, Канаду, Аўстралію і Паўднёную Амэрыку.

Тая частка жаўнераў БКВ — ОД, якая ня здолела прайсці «скрынінг», былі разам з савецкімі ваеннапалоннымі прымусова высланыя ў СССР, дзе пераважна былі адразу фізычна ліквідаваныя або высланыя ў канцэнтрацыйныя лягеры ў Сібіры ці іншыя азіяцкія часткі СССР на цяжкія працы і зьнішчэнне.

Слаўныя і верныя сыны Беларусі, на чале з генэрал-маёрам Канстанцінам Езавітавым, маёрам Віталём Мікулам і разам зь імі шмат тысяч беларускіх жаўнераў выканалі свой сьвяты абавязак перад сваёй Бацькаўшчынай. Яны разам зь беларускім народам выкарысталі сусьветныя падзеі ў час Другой сусьветнай вайны, яны злажылі на алтар свайго Краю жыцьцё, каб здабыць для Маці-Беларусі самастойнае і вольнае жыцьцё, каб аднавіць Вольную і Незалежную Беларускаю Дзяржаву.

Патрыятычныя і гераічныя беларускія партызаны на Бацькаўшчыне на чале з генэралам Міхасём Вітушкам, маёрам Усеваладам Родзькам,

маёрам Уладзімерам Красоўскім, капітанам Канстанцінам Красоўскім і іхнія сябры з радоў БНП, БКВ — ОД, БКА і іншых беларускіх вайсковых адзінак не дачакаліся вяртання беларускіх збройных сілаў і дапамогі ад Захаду. Яны, беларускія патрыятычныя партызаны, загінулі, каб жыла Вольная Беларусь. Беларускі народ сваёю крывёй, сваім гераічным змаганьнем за вольнасьць пасьведчыў адданасьць і вернасьць сваёй Маці-Беларусі.

¹³⁶ **Сьцяпан Шнэк** (12.10.1900, в. Лядна (сёньня Слуцкі раён Менскай вобласьці) — 19.01.1952). У 1930—1936 гг. вучыўся ў Вайскавай акадэміі ў Ленінградзе. Затым кіраваў Домам палітпросьветы ў горадзе Чыта. У 1938 г. выключаны з камуністычнай партыі і зьвольнены з войска, вярнуўся ў Беларусь і пасяліўся зь сям’ёй у Слуцку. Падчас нямецкай акупацыі ўзначальваў слуцкую паліцыю, быў кіраўніком БКА на Слуцкую акругу. Увесну 1944 г. арыштаваны нямецкімі ўладамі разам з усёй сям’ёй, але выпушчаны дзякуючы заступніцтву Радаслава Астроўскага. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. З 1950 г. — у Аўстраліі. Жыў у Сьднэі, Мэльбурне. Скончыў жыцьцё самагубствам.

ЗЬМЕСТ

Мэмуары антыкамуніста, сваяка Якуба Коласа. <i>Алесь Дабровіч</i>	3
Да паважаных чытачоў	7

ТОМ I

Бацькоўскі дом	9
Гімназічныя гады ў Нясьвіжы	15
У Радашкавічах	19
Пэрыяд працы на пошце (1927—1929)	24
Вучоба й праца ў Бэльгіі (1929—1931)	28
Міжнародная студэнцкая канфэрэнцыя ў Брусэлі	31
Жыцьцё ў Бялградзе	33
Пачатак саветаў	37
На пасадзе бургамістра	41
Школьнае пытаньне	45
Народны сход у Беластоку	47
Пабыт у Маскве. Першыя ўражаньні	50

Спатканьне з роднымі	53
5-я нечарговая сэсія Вярхоўнага Савету СССР	55
Спатканьне са Сталіным	58
3-я нечарговая сэсія Вярхоўнага Савету БССР	61
Зноў у Нясьвіжы	62
Чорны воран (Раптоўныя арышты — вываз у Сібір)	63
Няўдалыя ўцёкі	66
Незабыўны вечар	68
Іматрыкуляцыя	70
Вучоба на Менскай палітэхніцы (восень 1940 — лета 1941 г.)	72
Запазнаньне зь Якубам Коласам	74
Варункі вучобы на Палітэхніцы	80
Цётка Маня Вітушка ў менскім шпіталі. Спатканьне з маткай	84
Хвароба бацькі	86

ТОМ II

Першыя дні вайны і настрой жыхароў Менску	88
Вяртаньне ў Менск	91
Арганізацыя Беларускае Незалежніцкае Партыі	100
Перадача нямецкім войскам цывільнай улады генэральнаму камісару Кубэ	103
Сьціслы агляд сытуацыі ў першыя месяцы нямецкай акупацыі	104

Першыя крокі да арганізацыі БАПЦ	106
Арганізацыя Менскай акруговай управы	116
Падрыхтоўка і выезд у франтавую зону Беларусі	117
Далейшае развіццё царкоўных падзеяў на Беларусі	118
Бранскі пэрыяд	133
Смаленскі пэрыяд	144
Беларускае краёвае войска ОД у Смаленскай акрузе	149
Нарада арганізатараў БНП у Віцебску	156
Тайная нарада сяброў ЦК БНП у Менску	159
Галоўныя пункты праграмы БНП, прынятыя ў кастрычніку 1942 г.	160
Царкоўныя падзеі ў кірунку арганізацыі БАПЦ	163
Беларускі Праваслаўны Сабор япіскапаў і міран у Менску	177
Падзеі пасля Сабору	180
Япіскап Сьцяпан у Смаленску	184
Станіслаў Станкевіч у Смаленску	186
Далейшая дзейнасьць у франтавой зоне	187
Уласаў у Смаленску	190
Магілёўскі пэрыяд	195
Беларуская Цэнтральная Рада	200
Другі Ўсебеларускі кангрэс	203
Лёс беларускіх збройных сілаў пасля адступленьня зь Сярэдняга фронту Беларусі	206

Беларускі дальвіцкі батальён	207
Шутцманшафт брыгада Зыглінга	210
30-я грэнадзёрская дывізія на Заходнім фронце	212
Вайсковыя часткі беларускага шутцманшафту і далучаныя да іх беларускія аддзелы на Заходнім фронце	213
Далейшы лёс беларускіх вайсковых частак 30-й грэнадзёрскай дывізіі	214
Утварэнне 1-га кадравага батальёну БКА	215
Утварэнне 1-й штурмавой брыгады «Беларусь»	216
Лёс жаўнераў беларускіх збройных сілаў пасля капітуляцыі Нямеччыны	217

Выдавецтва выказвае шчырую падзяку
Міністэрству замежных справаў Рэспублікі Польшча,
Усходнеэўрапейскаму дэмакратычнаму цэнтру,
Беларускаму таварыству імя Робэрта Шумана
за дапамогу ў выданьні гэтай кнігі.

Літаратурна-мастацкае выданьне

Дзьмітры Касмовіч

За вольную і сувэрэнную Беларусь

Рэдактар *Алесь Дабровіч*
Кампутарны набор *Дзьмітрыя Касмовіча*
Кампутарная вёрстка *Інга Дарашэвіч*
Карэктар *Алесь Шчасны*

Падпісана да друку 4.11.2006 г. Фармат 84х108 $\frac{1}{32}$. Друк афсэтны.
Папера афсэтная. Гарнітура Times. Ум. друк. 11,76 арк.
Ул.-выд. 9,77 арк. Наклад 500 ас.

Надрукавана з дыяпазытываў заказчыка
ў друкарні «Gudas».
A. Varta, 25. 2646, Vilnius, Lithuania